

Дунёда

3
1996

Ижтимоий-сиёсий,
илмий-оммабоп ва
бадний-бевакки журнал

Журнал икки ойда
бир марта чиқади.

МУАССИС:

Ўзбекистон Республикаси
Маданият ишлари
вазирлиги

Бош муҳаррир:

Тилаб МАҲМУДОВ.

Таҳрир хайъати:

Рустам АБДУЛЛАЕВ,
Музаффар АҲМАД,
(масъул котиб),
Абдумўмин БОЙМАТОВ,
Жуманиёз ЖАББОРОВ,
Тоҳир МИРЖАЛИЛОВ,
Абдусофихон РАҲМОНОВ,
Михли САФАРОВ
(бош муҳаррир ўринбосари),
Рустам ХУҲАЕВ,
Муҳсин ҚОДИРОВ,
Тўхтасин ҚОФУРБЕКОВ.

Журнал 1925 йилдан
чиқа бошлаган.

Испом КАРИМОВ:

«Маънавият инсонга ҳаводек, сувдек зарур. Саҳродаги сайёҳ ҳар доим булоқдан чанқоғини босади. Худди шунингдек инсон ҳам неча-неча азоблар ва қийинчиликлар билан маънавият чашмасини излайди. Ер, оила, ота-она, болалар, қариндош-уруғлар, қўни-қўшнилар, халқ мустақил давлатимизга садоқат, инсонларга ҳурмат, ишонч, хотира, виждон, эркинлик — маънавиятнинг маъноси ана шундай кенг. Инсон уни Инсон даражасига кўтарадиган асосларнинг асосини ўз ақли билан том маънода қамрай олмайди. Инсон ўзини халқининг бир зарраси деб сезгандagina, у ҳақда уйлаб, меҳнат қилиб яшагандagina маънавият билан туташади...

...Маънавият — тақдирнинг эҳсони эмас. Маънавият инсон қалбида камол топиши учун у қалбан ва виждонан, ақл ва қўл билан меҳнат қилиши керак...

...Олдин одамларга моддий бойлик бериш, сунгра маънавият туғрисида уйлаш керак, дейдиганлар ҳақ бўлмасалар керак. Маънавият инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч-қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди. Нафақат кўнра тарих, балки янги тарих ҳам бунинг қўллаб-қўлловчилари беради».

И.А.КАРИМОВнинг «Истиқлол ва маънавият»
(Тошкент. «Ўзбекистон», 1994 йил) китобидан.

Муқованинг биринчи бетига:

Муборак ЙУЛДОШЕВ. Гўруғлига шернинг ҳамласи
ва снгилиши.

ИСТИҚЛОЛ
ВА
МАЪНАВИЯТМАЪНАВИЯТ —
БЕПОЁН ОЛАМ

УЗБЕКИСТОН

Миллат ва мамлакат ҳаётида шундай узғаришлар ва бурилишлар бўладими, улар гоҳ ички эволюцион тараққиётнинг юзага қалқиб чиқиши, гоҳ ижтимоий-тарихий узғаришлар ҳосиласи, гоҳ тарихан пишиб етилган муаммоларнинг ечими тарзида намоён бўлади. Ижтимоий ният, натижа ва ҳосилаларнинг боши ва охирида халқ туради. Халқ бу натижаларга ворислик қилади, кейинги узғариш ва истиқлол умрини белгиловчи ниятлар асосида уз ҳаётини қайтадан қуради. Ижодий фаолиятсиз халқ яшай олмайдди. Ижтимоий ҳаракатлар халқни доимо янги-янги узғаришлар ва ислохотлар сари йуналган орзу ҳамда мақсадларининг амалий ифодаси тарзида рўбга чикади. Бундай истиқбол сари ташланган қадам миллат ва мамлакатнинг кўпроқ маънавий куч-қудратига боғлиқ. Ижтимоий-маданий аъёналарга бой бўлган халқнинг истиқбол сари интилиши ҳам шунчалик шиддатлидир. Маънавий аъёналар, миллий қадриятлар, ижтимоий тажрибалар миллатнинг узлигини англаш ва тасдиқлаш воситаларидир.

Истиқлол туйғайли халқимиз уз маънавий меросини ўрганиш, мустақамлаш ва ривожлантириш имкониятини кулга кiritди. Бу жараён умуминсоний қадриятларни инкор этиш эмас, аксинча, уларга содиқ қолиш ва уларнинг узаро мустақкам алоқадорлиқда эканлигини ҳис қилган ҳолда амалга оширила бошланди. Ҳар кимнинг юрак турида ардоқлаб келинган ватанпарварлик туйғуси руйи-рост ва ошқора миллий қадрият сифатида тан олинди. Ижтимоий ва маданий лаъқатлар, инсоний имконият ва эҳтиёжларнинг эркин ва озод равишда рўбга чиқиш шароитлари вужудга келди.

Ҳар бир миллат орзу қиладиган ана шундай ижтимоий-маънавий омиллар мустақиллик туйғайли халқимизнинг истиқбол сари йуналган ҳаёт тарзини белгиловчи мезонга айланди. Пировардида, инсонпарварлик истиқлол фалсафаси ва мафқурасининг асосий курсаткичи бўлиб қолди. Барча иқтисодий, ижтимоий ва маданий ислохотлар, узғариш ва янгиланишлар инсон учун, инсон бахти ва саодати, эрки ва истиқбол учун хизмат қила бошланди.

Халқимиз узок асрлик тарихида уз бошидан не баёларни кечирмади, қимларга хор, қимларга зор бўлди. Очлик, яланғочлик ва тақдирлашдан тортиб, аёвсиз қувғин ва қатағонларга дучор бўлди. Лекин унинг инсонийлик табиатида хос бўлган яхшилик, эзгулик, олижаноблик, самимийлик, адолатпарварлик туйғулари суниб кетмади. Бу фазилатлар мамлакатимиз қоронғу осмониди чарақлаган қолдулар янглиг халқимизни оппоқ тонг, нурафшон келажак сари қаратилган йўлини ёритиб келди. Энди бу фазилатларнинг умумбашарий қадриятлар қаторида қуёш каби чарақлаб турадиган замони тугилди.

Халқимизнинг тарихида ибрат бўлдики, одамларнинг ҳайрат бармоғини тишлатадиган воқеалар, шахс-

лар ва беназир қадриятлар қуп. «Абадиёт» деб аталмиш қойнон ва умр салтанатида мустақкам урин эгаллаган маънавий жаҳонхирларимиз мул. Тарихимиздан қанчалик фахрланишга ҳаққимиз бўлса, Абадиёт остонаси ҳам биз учун бегона эмас. Тарих билан Абадиёт уртасида қурилган умумбашарий маънавий шахрида бизнинг ҳам «Ўзбек» ва «Ўзбекистон» деб аталмиш нафосат гулшанимиз мавжуд. Ана шуларни ҳис қилиб, идрок этиш имкониятига эга бўлганимиздан қанчалик шукроналар айтсак арзийди.

Маънавият — улчовсиз, беадал ва абадий бир олам. У йўқдан бор бўлмайди, аммо бордан юксалиб, қупайиб, кентайиб ва бойиб боради. У миллатнинг бутун ички ва ташқи, зоҳирий ва ботиний, утмиши ва бутуни, орзуси ва истиқболини уз ичига қамраб олади. Президентимиз И.А.Каримов эзганларидай, «Маънавият шундай қимматбахшо меваки, у бизнинг қадимий ва навқирон халқимиз қалбида бутун Инсониятнинг улкан оиласида уз мустақиллигини тушуниб этиш ва озодлиқни севиш туйғуси билан биргалиқда етилган. Маънавият инсонга она сuti, ота намунаси, аждодлар уғти билан бирга сингади. Она тилининг буюк аҳамияти шундаки, у маънавият белгиси сифатида қишларни яқин қилиб жипслаштиради. Табиатга яқинлик, жонажон улканнинг бениҳоя гузаллигидан баҳраманд бўлиш маънавиятига озиқ беради, қучайтиради. Маънавият уз халқининг тарихини, унинг маданияти ва вазифаларини чуқур билиш ва тушуниб этишга суянгандалина қудратли кучга айланади. Тарихга мурожаат қилар эканмиз, бу халқ хотираси эканлигини назарда тутишимиз керак. Хотирасиз баркамол киши бўлмаганидек, уз тарихини билмаган халқнинг келажакги ҳам бўлмайди.

Инсон ва миллат маънавияти худди мевали дарахтга ўхшайди. Мевали дарахтдан мул ҳосил олиш учун уни парвариш қилмок, асраб-авайламок даркор. Шунингдек, мевали дарахт ҳосили ана об-ҳавога, қиш ва баҳорнинг қандай келишига ҳам боғлиқ. Қаҳратон қиш совуғи уриб кетган дарахтлар қурийди, иссиқ чалган куртаклар тухилиб кетади, об-ҳаво инжиқлиги туйғайли ҳосилсиз йиллар ҳам бўлиб туради.

Маънавиятнинг шаклланиши ва тақомили инсон, халқ ва жаҳамат тақомилига ҳамоҳанг. Асрлар мобайнида аста-секин шаклланиган маънавият замонлар силсиласини узида муҳасаммаллаштиради, одамлар қисматида уз аксини топади. Тарих тақозаси билан маънавият даресига қушилган қайсидир ирмоқларнинг аҳамияти қучаяди, қайсидир ирмоқлар қуриб қолади, бошқа бўлоқларнинг қузини очишга эҳтиёж тугилади. Тарихда маънавият узанининг йўлини бошқа ёққа буриб юборишга ҳаракатлар ҳам бўлган. Ҳатто халқ қалбига шаршарадек отилган маънавият даресини тухташиб қуйишга, еҳул сунъий маънавият уммонини яратишга интилиш жараёнлари ҳам кечган. Инсон ва жаҳият билан боғлиқ айрим жаҳ-

ҳаларда иродавий таъйик утказиш мумкин булса-да, маънавий дунёсини сунъийлик ва таъйик йўли билан бошқариб бўлмади. Маънавий уткан бир қоя тарзида узаро ақин ва муштарак руҳий жиҳмлар таркибидан бунёд булади. Маънавий табиий усиб, этилган руҳий қоялар. Сунъий қоялар қанчалик тез қад қутариб, тез емирилиб кетса, табиий маънавий қоялар тобора абалити мулкига айланб боради.

Шунинг учун ҳар бир миллат маънавий қадриятлари ҳақида гап кетганда унинг тарихида абалит қоя тарзида гавдаланиб қолган улугъ сиймолар тилга олинади. Халқимиз фахрланиб эслашга, ишониб суянишга арзийдиган Беруний, Ал-Ҳоразмий, Ибн Сино, Имом Бухорий, Ат-Термизий, Аҳмад Ясавий, Амир Темур, Улугъбек, Навоий, Бобур номлари билан боғлиқ буюк даҳоларга эга. Бу маънавият қоялари ва машғулаб узоқ асрлар мобайнида йўлчи қолдўз бўлиб бизни истиқбол сари қорлаб турамак.

Президентимиз рисолатлари ва нуктадари илгари суртилган бир масалага эътиборни жалб этиш жоиз. Жумладан, «Миллий маданиятнинг узига ҳослигини тиклашга алоҳида эътибор берилиши керак», — дейди И.А.Каримов. — Шу билан бирга миллий узу-узунинг англашнинг тикланиши жаҳон инсонпарварлик маданияти ва умумбашарий қадриятлари идеалларидан, бизнинг қўп миллатли жамятимиз анъаналаридан ажралиб қолиши мумкин эмас».

Бу масала ҳозирги шароитдаги маънавиятимиз тақомили учун ниҳоятда зарур. Уни туғри ҳал қилиш маънавият муаммосига бир томонлама ёндашиш, еҳуд бир томонга сурилиб, бўрилиб кетиш хавфининг олдини олади.

Туғри, яқин ўтмишда бутун таълим-тарбия тизимида Оврупоча тартиб-қоидалар устувор эди. Миллий анъаналар, тарихимизнинг миллий узига ҳос қирралари умумбашарий тарихнинг бир чеккасидаги нукталар тарзида урганиларди. Умумбашарий қадриятларни узлаштириш ва урганиш баҳонасида миллий маънавият сарфашмаларида баҳраманд бўлиш иккинчи даражага ўтиб қолган эди. Умумбашарий қадриятлар ҳам рус халқи тарихи ва маданияти билан қўпроқ чегараланди.

Мустиқиллик туғайли, аввало, маънавият масалаларига булган муносабат ўзгарди. Маънавият халқ ва мамлакатнинг ақлий ва руҳий бойлиги эканлиги идрок этилди. Маданиятсиз, маънавиятсиз ҳеч қандай иқтисодий ва ижтимоий ислоҳотлар қўнғилдағидай самара бермаслигига тушуниб етдик. Энг муҳими, мустиқилликни қўлга киритган халқ маънавиятини соғломлаштириш ва юксалтиришнинг қийин ва узоқ муддатга қўзилувчи муаммо эканлигини ҳис қилдик. Бозор иқтисодиёти шароитида маънавият дунёсини қайта тиклашнинг ички ва ташқи тизимларини ишлаб чиқиш бўйича бош қўтилимоқда.

Маънавият — ниҳоятда қўламан кент, тоши оғир, камалак англиг ранг-барангликни тақозо этувчи руҳият муштараклиги булгани учун уни шакллантириш ва бошқариш йўллари ҳам ҳар хилдир. Бир томонламалик — маънавият қўшандаси. Ундан фориг булгандагина маънавият дунёси янгиланади ва камол топади. Масалан, совет тузуми шароитида миллий қадриятларга булган қизиқиш камситилди, диний ақидалар инкор этилди, айрим осори атиқалар ўтмиш сарқитлари тарзида бўзиб ташланди, масжид қуриш у ёқда турсин, унга бориб ибодат қилиш ман этилди.

Мустиқиллик шабадаси мамлакатимиз бўйлаб эсган заҳоти худди баҳорги ёмғирдан сунг қад қутарган қўзиқоринлардай шаҳар ва кишлоқларда катта-кичик масжидлар қад қутарди, ярим ой туғи қилирай бошладилар. Усталарнинг устаси ҳар бир гиштини меҳр ва иймон малҳами билан жишлантирди. Араб алфбосидаги бир варақ қозғонинг нима ҳаққиданини тушунмаса ҳам қўлига олиб қўзига суртадиган халқимизга Қўрғони қарим ва Ҳадиси шарифлар етиб борди. Нашриёт ва газета-журналлар диний адабиётни ким ошди савдосига олиб чиққандай кетма-кет ва

узлуксиз нашр этишга тушдилар. Сифатли қозғолар топилиди, хайриячи ноширлар қўлайди. Халқимизнинг ислом қадриятларига булган маънавий эҳтиёжи тула-туқис қондирилади бошланди.

Диний адабиётларни оммавий тўсда қўпайтиришдан мақсад айрим шахсларнинг уз чўнтагини қўпайтиришни қўзғалаганини инобатга олмган ҳолда шуни таъкидлаш керакики, халқимиз қўз ўнгиде қўлфлаб қўйилган ислом қадриятлари ҳазинаси эшиги очилди. Ҳар қандай маънавият жаҳоирларига қўрқуна омас, онгли ва иймонли тўйғу билан муносабатда бўлиш имконияти пайдо бўлди.

Мана шундай туқис маънавият сари интилишда Президентимиз фикр-мулоҳазалари айни муддаодир. Нақшинкор масжидлар қаторида замонавий компьютерлар билан жиҳозланган мактаблар ва мадрасалар, уз илм-хўнарни халқ орасида пижоват билан вазъ эта оладиган домлар билан баробар «умумбашарий идеаллар»ни дилга жо айлаган ўқитувчилар, «жаҳон инсонпарварлик маданияти» руҳида тарбия топган врачлар, қардош ва қондош халқлар бадий-эстетик мулкдан баҳраманд бўлиб, уз миллий адабиёти ва санъатини тараққий эттирувчи руҳият шифокорлари лозим.

Ўзгал масжидларимиз ичидеги ял-ял товланган гиламлар устиде номоз ўқиб мактабга борган ўқувчиларнинг қўзи тешиқ пол ва нураб ётган парталар, синик ойналарга тушмаслиги керак.

Президентимиз Ун иккинчи қаҳирқ Олий Мажлиснинг биринчи сессиясида бу масалага тўхталиб, инсоннинг тулақонли ҳаёти учун ниҳоятда зарур булган мактаблар, қутубхоналар, театр ва бошқа маданият ўқоқларини қўпайтириш, уларнинг шароитларини яхшилаш, бу соҳаларда ишлаётган қадрларга ғамхўрлик қилиш, айниқса, усиб келатган авлодга, унинг маънавий тарбиясига ниҳоятда катта жавобарлик ҳисси билан ёндашиш зарурлигини алоҳида таъкидлаб ўтади.

Маънавият ворислари бўлмиш ёшларга нима берамиз, нима билан уларнинг ақли ва қалбини тулдирамиз — бу мустиқиллигимиз ва истиқлолимиз истикболини белгиловчи асосий масалалар. Бозор иқтисодиётига ўтиш болаларни ялпи бозорга чиқариб юбориш деган гап эмас. Уларни иймонлари ақлига, ақли иймонига таянмаган, келажак эса иймонли ва танларвар ҳамда иймонли инсонпарвар қўлида эканлигини тушуниб етадиган шахс этиб тарбиялашимиз керак. Ана шунда врачларимиз одамларнинг қўлига эмас, дардига қарайдиган булади.

Қўриниб турибдики, маънавиятини юксалтириш ва маданиятини ривожлантириш, биринчи навбатда, ёшлар ҳақида қайғуришдир. Ёшларнинг қалбини қирмай бошлаган «бойлик орғитириш касали»дан қанчалик тез тозаласак, уларнинг онги ва қўнғига шўнчалик тез маънавий шўури қира бошлайди.

Моддий бойлиқнинг хали ҳеч қимга вафо қилмаганидай, маънавий бойлиқнинг ҳам бенаф бўлиши мумкин эмас. Маънавиятнинг балоғат белтиси, аввало, она-Ватанга, муқаддас замин ва жонажон халққа муҳаббатдан, ўтмиш авлод-аждодлари руҳи ва маданиятини қадрлашдан, бошқа миллат ва мамлакат урф-одатлари, анъаналарини ҳурмат қилишдан, уз миллий истиклоли ва истикболдан фахрланишдан бошланади. Бунини тушуниб етмоқ учун қўп нарсe керак эмас. Ватанин севмоқ иймондандир. Иймонли одам эса узини ва узлигини маънавиятдан топади, маънавият йўлида фидокорона меҳнат қилади.

Халқимизга ҳос булган одамгарчилик, маърифатпарварлик, меҳнатсеварлик, ор-номуслик, ҳамжиҳатлик, ҳамкорлик, камтарлик ва камсўқумлик сингари фазилатлар маънавий қасримизнинг тамал тошларидир.

Мустиқиллик туғайли фикрлаш тарзи ўзгарган, уз эли ва мамлакатидан фахрланиш тўйғуси тулиб-тошаётган миллатимиз тобора узлигини англаб бормоқда. Узлигини англаш ва бу тушунча билан ҳаётга муносабатда бўлиш юксак маънавият белгисидир.

АМИР ТЕМУР ХОРИЖДА

ХАЙРУЛЛА ИСМАТУЛЛАНИНГ «АМИР ТЕМУР ВА ХОРИЖИЙ ДУНЁ»
АСАРИНИНГ БИРИНЧИ КИТОБИДАН КЕЛТИРИЛГАН ЛАВҲА ҲАҚИДА

Хайрулла Исматулла ҳозирда ўзбек олимлари ора-сида Амир Темури ва темурийлар ҳақида чет элларда мавжуд, хусусан, Оврупо ва Амриқодаги бирламчи манбалар ва илмий тадқиқотлар, илмий-оммабоп асарлар (албатта, гарбий тиллардаги) билан ишлаш ва улар устидан баҳоли-қудрат илмий мушоҳада қила оладиган мутахассислардан бири десак тўғри бўлади. Бу борадаги у киши ҳаракатларининг баъзи намуналари «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасида эъ-лон қилингани кўпчилиikka маълум.

Тугридан-тўғри курилатган асарга келсак, унинг тулиқ матни билан таниш булмаганимиз учун, уму-ман, асар ҳақида бир нимани аниқ айтиш қийин. Лекин ихтиёримиздаги лавҳалардан шунни хулоса қи-лиш мумкинки, муаллиф ҳозирда биз учун номаълум бўлган ва шу билан бирга, Амир Темури ва темурийлар тарихини ёритишда ниҳоятда асқотиши шубҳасиз Ғарб манбалари, чунончи, Венеция архиви ҳужжатларини (бир қисмини, албатта) илмий муомалага киритиб, кўп хайрли иш қилган. Амир Темурнинг жаҳон цивилизациясида тутган ўрнини аниқлашда бу маълумотлар ўз илмий аҳамиятига эга бўлиши аниқ. Бир сўз билан айтганда, бундай ҳаракатни фақат қўллаб-қув-ватлаш зарур.

Иккинчи томондан муаллиф олдида қўйган мақсад, яъни Амир Темурнинг Оврупо ҳаётида тутган ўрнини курсатиш борасида иложи борица унумли натижага эришиш учун фикримизча қўйидагиларга эътибор қаратилса ёмон бўлмайди. Чунончи, «Гулистон» омма-боп нашрлиги назарда тутилган ҳолда, мазкур илмий тадқиқотнинг олдий ўқувчи учун, яъни илмий тайёр-гарлиги йўқ ўқувчи учун бир оз огир ботишини тасав-вур қилиш мумкин. Масалан, 132-бетда келтирилган 2-ҳужжатда (1) ва (2) рақамлари остида икки ҳошия келтирилиб, ундан сўнг шу ҳужжат олинган асар муа-лифи Жорж Т.Денниснинг «Аслида» деб бошланади-ган шарҳи берилган. Ҳар ҳолда биз шундай тушун-дик. Олдий ўқувчи эса матннинг барини то қўштир-ноқча ҳужжат деб қабул қилиши турган гап. Бундай нозик томонлар бошқа бетларда ҳам учрайди. Нашр жараёнида бу ерга қандайдир аниқлик киритилиши даркор деб ўйлаймиз. Яна бир-икки тақлифларимиз бор. 126-бетда VII боб бошланғичида Туркистон Ита-лия Уйғониш даврида илк бор (афтидан) Оврупога Ибн Сино асарлари орқали танилди, деган фикри берил-ган. Бунга қура, Туркистон XV асрлардан бошлаб қашф этилгандай хулоса чиқади. Ваҳоланки, Ал-Хоразмий, Ал-Форобий асарлари XII-XIII асрлардаёқ лотин тили-га таржима қилиниб, бу қитъага кириб борганди. Бунга муаллифнинг ўзлари ҳам қуйроқда ишора бе-риб утганлар. Ана шундай жиҳатларга эътибор қар-атилса.

Амир Темурнинг оврупоча шакллариға келганда бир нимани эсдан чиқармаслик ниҳоятда керак. Бу муаллифнинг ихтироси эмас, ҳужжатда акс топган номдир. Ҳужжатларни узғартириб бўлмайди. Биз ҳат-то инкор қилган тақдирда ҳам у ерларда шундайлиги-ча қолаверади. Иккинчидан, мазкур масалага ортиқча эътибор беравергич унга қизиқишни уйғотади. Энг яхшиси, ҳужжатий ном сифатида беравергич керак. Жуда зарур топилса, майли, изоҳ берилсин. Амир Темурнинг тутилган ери масаласида ҳам уша асрлар

овруполиклар тушунчасидан келиб чиқиш керак. Ҳа-ли узимизда бугун бу масала узил-кесил ҳал бўлмай турган пайтда улардан хафа бўлмаса ҳам бўлади. Улар Темурбек ва унинг гузал пойтахти Самарқандни бил-ганлар, аниқроғи эшитганлар, холос. Айтилик, замо-навий ўзбекдан «Наполеон қаерда тутилган?» деб су-ралса «Парижда» қабилидаги жавобидай гап бу. Шу-нинг учун кичик изоҳ берилса, бас.

Оқорда билдирилган фикр ва тақлифлар асарни янада юксак мақеда кўриш ниятида қилинди. Биз унинг тезда «Гулистон»да нашр этилиши тарафдори-миз. Камчиликлар йўл-йўлакай тўғриланаверади. Бир нимани эсда тутайлик: асар нашр этилса, муаллифга катта далда бўлади. Янги гоълар ва асарлар дунёга келади. Бундан ҳаммамиз ютамыз.

Азамат ЗИЁ,

тарих фанлари номзоди, Ўзбекистон ФА Шарқ-шунослик институтининг катта илмий ходими.

Хайрулла ИСМАТУЛЛА

ИТАЛИЯ УЙҒОНИШИ ВА ТУРКИСТОН

Туркистон Италия Уйғониши (Ренессанси) дав-рида биринчи бор Ибн Сино гоълари, тиббиёти ва фалсафаси билан танилди.

Буюк Дантенинг «Илохий комедия»сида ҳамма-си бўлиб фақат беш мусулмон — Муҳаммад Али, Ибн Рушд (Аверроэс), Саладин (Саҳоиддин) ва Ибн Сино едга олинган. Бироқ Данте Ибн Сино-ни Ҳипократ ва Гален (Жолинус) билан бирга, ена-ён биринчи қаторга қўйганди. Бунинг саба-би: Ибн Синонинг тиб қонунлари ва фалсафаси урта асрлар Оврупо Уйғонишига мислсиз даражада катта таъсир қўсатганлигида эди.

Ибн Сино асарлариға Италияда қизиқиш Данте даврида ҳам, ундан кейинги асрларда ҳам ниҳоят кучли бўлган. Ғарб олимларининг аниқлашича, фақат 1500-1674 йиллар ичида Ибн Синонинг «Тиб қонуни» биргина лотин тилида олтимши (!) марта қайта нашр этилибди(!).

Ибн Сино китоблари Лотин Оврупоиси каби Италияда ҳам барча тиббиёт олий ўқув юртлири

учун дарелик бўлиб хизмат этиши билан бирга, даволовчи табиблар учун ҳам қўлланма вазифасини бажарганди.

Биринчи марта «Тиб қонуни» XII асрда латин тилига таржима қилинганлигини эсласак, ундан кейинги 175 йил орасида (1500-1674) амалга оширилган янги нашрлар Ибн Сино асарларига қизиқиш ортиб борганлигидан далолат беради.

Ибн Синонинг биргина тиббиёт асарларига эмас, балки унинг фалсафий қарашларига қизиқиш ҳам кучли бўлиб, Оврупо фанида Ибн Сино оқими — Авиценнаизм вужудга келди. Ибн Сино фалсафасининг урта асрлар Оврупо фалсафасига таъсири кучли бўлганлигини Оврупо олимлари исботлаб берганлар.

Туркистонлик бошқа бир олим — Форобий асарлари XII-XIII асрларда латин тилига таржима қилиниб, урганлиганди. Форобийни Оврупо олимлари «буюк мусулмон мутафаккири, иккинчи Аристотель» деб ҳисоблашарди.

Форобийнинг «Китоб ал-муסיкий» асари урта асрларда латин тилига Жером (1416 йили вафот этган) томонидан таржима этилиб, муסיқа ҳақида ёзилган энг буюк иш, деб саналар эди. Доктор Жорж Сартоннинг «Фан тарихига кириш» китобида «Латин муסיқавий назарияси ун биринчи аср ичи мусулмон муסיқасига суянган ҳолда шаклланди ва усди», деб ёзганда Форобий асарларини, биринчи навбатда, унинг «Китоб ал-муסיкий» тадқиқотини назарда тутди.

«Китоб ал-муסיкий» латин тилига угирилиб, уқитила бошланганида, араб тилидаги адабиётлар таъсири кучли бўлган Испаниянинг «Кордова (Қурдоба) шаҳрига бошқа мамлакатлардан талабалар оқиб кела бошлайди.

Яна бир улкан олим Ал-Хоразмий Оврупода асрлар давомида «алгебранинг ихтиро этувчиси» деб саналиб келинди.

XIV-XVI асрлар орасида Хоразмийнинг «Ал-Жабр»и Оврупода латин тилига олти марта таржима қилинган.

Амир Темур қўшинлари Оврупо остоналарига етиб келгунча, қитъанинг мутараққий мамлакатларини Ибн Сино, Форобий, Хоразмий қаламлари эгаллаб бўлган. Амир салтанати ҳўлудига кирувчи Бухоро, Фороб, Хоразм ўлкалари тарбиялаб етказган илм дўҳолари меваларидан Италия, Испания, Греция, Византия, Англия, Франция баҳраманд бўла бошлаганди.

Оврупо учун Амир Темурдек буюк лашкарбошининг Туркистондан чиқиши ва Румо томон юриши тасодифий бир ҳодиса бўлмади.

Оврупонинг пешқадам мамлакатлари, Румо католик черкови раҳбарлигида Амир Темурнинг юришларидан эсанкираб қолмади, балки яхши уйланган режа билан буюк амирни ҳар томонлама урганишга киришди, биринчи бўлиб Амир Темур қўшинларига оид маълумотларни мисқолаб йиғишга барча куч, қобилиятларини қаратди. Сунгра тилимиз, урф-одатимизни ўзлаштириб олган католик динийдаги арман монахларини овруполик қиёфасида ва оврупоча исмлар бериб, турли сипорини-

лар билан Амир қароргоҳларига, салтанатига йўналтирди. Ва ниҳоят, Италия, Испания, Византия, Грециянинг энг қўзга қўринган мутафаккирлари Амир Темур шахсияти ва фаолиятини мушоҳада этишга киришдилар, илмий урганишга бел боғладилар. Бу жараёни биргина Италия Уйғониши мисолида қараб чиқиш мумкин.

Биринчи навбатда, Италия давлат тизими Амир Темур ва унинг қўшинлари ҳақида қайси йўллар билан маълумот тўплаганлигига назар ташлаймиз.

ИТАЛИЯ УЙҒОНИШ ДАВРИ МУТАФАККИРЛАРИ ВА АМИР ТЕМУР. ИТАЛИЯ РУҲОНИЙЛАРИ ВА «ТЕМУР ҲАЁТИ» ТАРИХИНИНГ ЯРАТИЛИШИ.

ПОЖЖИО БРАЧЧИОЛИНИ (1380-1459)

Жиованни Франческо Пожжио Браччиолини Италия Уйғониши даврининг қўзга қўринган арбоби, руҳоний, мутафаккир 1380 йили Флоренциянинг Терра нуова қишлоғида тутилган.

1399-1400 йиллари Пожжио Флоренцияда нота-риусликка ўқийди ва шу ерда Колуччио Салутати билан дўстлашиб, ундан хаттотлик санъатини ўрганган.

Пожжио ёшлигида латин ва грек тилларини мукаммал эгаллаб, бутун умри мобайнида қадимги латин қўлёзма асарларини қидириб топиш, қучириш (хаттотлик қилиш) ва талқин этиш билан шўғулланади. Цицерон, Лукреций, Марселлин ва бошқа муаллифлар қаламига мансуб айрим асарлар ҳам биринчи бор XV асрда Пожжио саъй-ҳаракати натижасида топиладиган.

1403 йили Бонифаций IXнинг папалик даврида Пожжио Румо шаҳрига келади ҳамда Папа томонидан котибликка тайинланади. Папа Бонифаций IXнинг (ва кейинчалик бошқа папаларнинг ҳам) котиби вазифасида Пожжио жуда кўп мамлакат шаҳарларига черков юмушлари билан сафар қиладиган бўлиб, ундан сафарлардан фойдаланиб, черков кутубхоналаридаги қўлёзмалар билан танишади, зарур қўлёзмаларни, қайси йўл билан бўлмасин, қўлга киритишга, урганишга ҳаракат қиладиган.

Пожжио 22 ёшга кирган 1402 йили Амир Темур овруполикларни ларзага келтирган Боязид қўшини устидан ғалабага эришган, туркларнинг Оврупо истилосини ярим асрга кечиктирганди.

Пожжио Амир Темур фаолиятига оид маълумотларни ҳам шу йиллари тўплаганлиги маълум. Чунки Папа Бонифаций IX (ва ундан сўнгги папалар ҳам) Амир Темур фаолиятини синчиклаб қузагган. Амир ҳақида маълумотлар йиққан. Амир қароргоҳига ўз кишиларини турли қиёфаларда йўналтирганди.

Алабиёт соҳасида ҳам Пожжио ўз изини қолдирган: ундан ноталиққа оид рисолабар, маҳдия ва фахриялар билан бирга, қўшлаб юнон ва латин

тилларида таржималар қолган. «Улуғлиқ хусусида», «Инсон умрининг бебаҳолиги хусусида», «Кексайганда уйланиш ҳақида» каби асарлари шулар жумласидандир.

Пожжио 1452 йилгача католик черковининг хизматида бўлиб, асосан, Румода яшайди. Фақат 1452 йили у Папа курйасидаги (девон) котиблик вазифасидан истеъфога чиқиб, ўзига қадрдон бўлган Флоренцияга келади ва 1453 йили Флоренция республика ҳукуматида (бу вақтларда Флоренция республика деб юритилган) иш юритувчи (канцлер) ва тарихчи этиб тайинланади. Умрининг қолган қисmini Пожжио ёзиш билан утказиб, саккиз китобдан иборат бўлган «Флоренция тарихи» асарини ёзиб тугаллайди. Пожжио 1459 йили Флоренцияда оламдан куз юмади.

Пожжиодан қолган «Хатлар» мутахассислар томонидан юқори баҳоланади.

Пожжио Браччиолини Италия руҳонийлари ва олимлари ичида биринчи бўлиб Амир Темур фаолиятини бошқа саркардалар билан қиёслаб талқик этишга, Амир Темур ҳаётига оид фикр айтишга ҳаракат қилганлиги билан ажралиб туради.

Пожжионинг ҳаёти туркларнинг Оврупо тупроғига кириб бориши билан бир пайтга туғри келади. Оврупонинг бирлашган қўшинлари 1396 йили Никополда турклардан енгилганида Пожжио 16 ёшда эди.

Пожжио Амир Темур ҳақидаги фикрларини узининг, асосан, икки асарида баён қилади. Бу асарларнинг биринчиси — «Такдирнинг узгарувчанлиги хусусида» бўлиб, у 1431-1448 йиллари орасида ёзилган. Амир Темур фаолияти қисман эслатиб утилган Пожжионинг иккинчи асари — «Инсоният бошига тушган бахтсиз ҳодиса хусусида» деб аталади.

Пожжио ушша давр улугларининг бирига ёзган номаларида қайд этилишича, энг буюк ҳарбий ютуқлар ҳам бир авлод оламдан ўтиши билан янги авлод ёлдан кўтарилади, ҳарбий ҳаётдаги шухрат узоқ давом этмайди. Тарихчиларнинг вазифаси бундай буюк ҳарбий ғалабаларни ёритиш, ғолибларни қўйлаш, шон-шухратга бурқанидан иборат бўлиши лозим. Пожжио мисол тариқасида Амир Темурнинг фаолиятини, ғалабаларини келтиради: «Унинг (Амир Темурнинг) ҳарбий зафарлари антик дунёда қўлга киритилган ҳар қандай жаҳонгирликлардан юқори туради. Лекин жаҳонгирликларига эллик йил бўлмасдан улар (Оврупода) ёлдан кўтариляпти», — деб огоҳлантиради Пожжио.

Пожжионинг бу фикрига бир қатор талқикотчилар қўшилмайдилар. Уларнинг фикрича, Пожжионинг бу ғоёси тарихни ва тарихчиларнинг обрўсини шох ва шаҳзодалар олдидан оширишдан, ташвиқотдан иборатдир. Урта асрларда қироллар ва давлат арбоблари улар амалга оширган шавкатли ишлар тарихчиларнинг асарларида акс эттирилмаса, улар келажақ авлод хотираларида қолмайдилар, деб ўқтирилган. Бу давлат тизими олдидан тарихчиларнинг обрўсини ошириш борасида қилинган ҳаракатнинг бир қуруниши эди. Пожжио ҳам ўз асарларида шу услубни четлаб ўтмаган қуринади.

Пожжио Амир Темур ҳақидаги маълумотларни, узининг ёзишича, Амир аскарларидан олган. Бироқ бу масалада бир ноаниқлик мавжуд. Пожжио асарида Амирнинг исми Тамбеллан деб берилди. Агар Пожжио маълумотларни Амирнинг аскарларидан тўплаган бўлса, у ҳолда аскарлар ўз амирларининг исmini билмасликлари мантиққа туғри келмайди. Масаланинг бу томонига шу асарнинг 1713 йилги

Париж нашрининг ношири Йоаннес Олива ҳам ўз эътиборини қаратганди.

Пожжио 1436 йилнинг 17 августида Леонелло Д'Эсте номига юборган номасида ҳам Амирнинг жасорат ва қаҳрамонликлари ҳақида ёзиб, унинг исmini «Тамбеллан номли шох» деб келтиради.

Фикримизча, Пожжио ноаниқликка йўл қўйган. У маълумот олган аскарлар Амир Темур аскарлари бўлмасдан, балки турк аскарлари бўлган.

Пожжио Амир ҳақидаги маълумотларни 1402 йили Византия еки Анатолия ҳўулдарига келиб, йиғмаган. Балки Италия томонларга ўтган аскарлардан олган. 1402 йили Италия ерларига Амир Темур аскарлари ўтмагандилар. Урушда енгилган турк аскарлари Византия, Греция, Италия ҳудудларига қўшлаб ўтганлиги тарихий манбалардан равшан.

Пожжио узининг Амир Темур туғрисида яратган ишларида Испан элчиларининг (масалан, Клавиho) хотиралари билан таниш эмаслиги сезилади. Шу билан бирга, Пожжио Италия тузжор-солномачилари Эммануэл Пилоти, Паоле Зане, Белтрамус де Мигнанелли ва бошқаларнинг Амир Темур ҳаёти ҳамда фаолиятига оид ишларидан ҳам фойдаланмаган қуринади.

Пожжионинг «Инсоният бошига тушган бахтсиз ҳодиса хусусида» асари Флоренция ҳарбий қучларининг бош қўмондони, Римини лорди Сигизмундо Малатестага бағишланган бўлиб, бу асар ҳам мулоқот (диалог) асосига қурилган.

Мазкур асарда Пожжионинг ўзи билан Маттео Палмерио уртасидаги суҳбат акс эттирилган.

Маттео Палмерио Флоренциядаги машҳур оиладан бўлиб, у ўз даврнинг таниқли олими эди. У бир қатор илмий ишларнинг муаллифи бўлиши билан бирга, дostonлар ҳам ёзган. Маттео бир дostonида инсон жони саргузаштлари ҳақида ёзиб, унда жон учун қамоқ саналган инсон танасидан жонни озод этишни қўйлайди. Бу асари учун Маттео католик черкови томонидан динсизликда, билъатчиликда айбланади.

Пожжионинг «Инсоният бошига тушган бахтсиз ҳодиса хусусида» асарида Константинополни турк-

лар 1453 йили забт этиши билан боғлиқ, Оврупо учун салбий саналган воқеа-ҳодисалар баҳс этилади. Амир Темур фаолияти ёдга олинади.

Пожжионинг «Тақдирнинг узгарувчанлиги хусусида» асари 1431-1448 йиллар ичида яратилган бўлса-да, китоб ҳолида у икки асрдан кейин босилиб чиққан ва бизнинг давримизгача бу асарнинг 1713 йилги Париж наشري етиб келган.

«Тақдирнинг узгарувчанлиги хусусида» асари Пожжио ва унинг ҳамфигри дустри Антонио Луско мулоқотлари асосига қурилган. Асарнинг гоёси Пожжионинг Антонио Луско билан суҳбати орқали ифодаланади. Бу икки мутафаккирнинг суҳбати мавзуси — тақдир, толеннинг узгарувчанлиги, бевафоллигига ҳақида бўлади. Антонио Луско тақдир, толенни таърифлар экан, у Арасту (Аристотель) йулидан боради ва тақдирни фавқулодда бир ҳодиса деб баҳолайди. Унинг фикрича, тақдирнинг узгариши инсоннинг истак-хоҳишига қарама-қарши ҳам бўлиши мумкин.

Пожжио македониялик Александр (Искандар Зулқарнайн) ҳамда Юлий Цезарларнинг бахтли тақдирлари хусусида гапириб, дустри Антонионинг тақдирга берган таърифига эътироз билдиради ва бу суҳбат чоғида у тақдирнинг узгарувчанлигига қадимги даврлардан мисоллар келтириб, Амир Темурнинг ҳайратомуз ҳарбий муваффақиятларини ва Боязиднинг бахтсизликлари сабабларини курсатиб беради.

Пожжионинг бу асарида кўпроқ фалсафий фикрлар баён қилинган. Пожжио тақдирга оид ўз фалсафий қарашларини Амир Темур фаолиятидан олинган мисоллар билан далиллашга ҳаракат қилади.

Пожжио антик ва классик даврларда утган қаҳрамонлардан тўйган. Унинг фикрича, «инсонларвар киши, гуманист Греция ва Румонинг улуглигини мақтаб, ўз шухратини ошира олмайди. Инсонларвар киши ўз даврининг улуглигини мақтаб, ўз шухратини ошириши мумкин». Пожжио бу ҳақда қатъий қилиб яна шу фикрларни олға сурган:

«Мен ўтмишни эслаб, ҳозирги даврни эсидан чиқарилганлардан эмасман. Мен ўтмиш, антик дунёга уралашиб қолиб, ўз даврини менсимайдиган одам эмасман. Аминманки, бизнинг давримиздаги улугликлар, буюк бунёдкорликларнинг бирортасини ҳам қадимгилар ишларига қиёслаб бўлмайди».

Пожжио «ўз даври» атамасини фақат Италия эки Оврупо билан чегараламайди. Балки Амир Темур даврини ҳам «ўз даври» деб ҳисоблайди.

Пожжио ўз даврининг улугликларини қасрдан ахтаради? Ўзи ахтарган улугликларни қимдан, Урта асрнинг қайси қаҳрамонидан топади?

Пожжио Урта асрларда ўзи қидирган улуглик, буюклик, олийжаноблиқни Оврупо харобаларидан қидириб, топа олмади. Католик черкови буюкхоналаридан ахтариб кўрди, оқибатда тушқунликка тушди. Бўлинишга, парчаланишга юз тугган христианликдан ҳам Пожжио улуглик излади, изланишлари зое кетди, ҳеч бир ҳайрлилик, исматлик, буюклик топа олмади. Пожжио улуглиқни фақат Амир Темурнинг юксалишида кўрди.

Пожжионинг фикрига қараганда, «Темурнинг ғалабалари узининг улканлиги, муҳимлиги ва ҳарбий санъатнинг буюклиги билан антик даврдаги ҳар қандай машҳур жаҳонгирликлардан баланд туради».

Агар қадимгилардан улканроқ қаҳрамонликлар ўз давримизда содир этилаётган бўлса, нечун биз қадимгиларнинг кам шухратли ишларидан ҳайратланишимиз керак?! Ўз давримизнинг улугликларини курсатиш учун улкан ишларимиз тарихини ўзи-

миз яратишимиз лозим эмасми?!

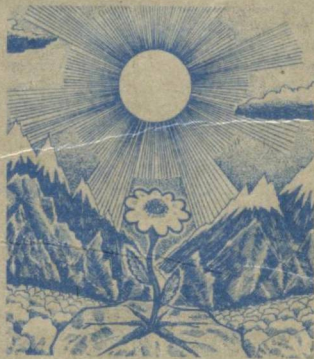
Ўз даврининг буюклигини Амир Темур фаолиятида қўрган Пожжио «Темурни буюк жаҳонгир ҳисоблаш учун унда барча хислатлар муҳайё эди, унда этишмайдиған хислатнинг ўзи йўқ эди», деб хулоса чиқаради.

Пожжио Амир Темур ҳаёти ва фаолиятига оид ўз баёнларини ёш Темурнинг ватанидаги курашларидан, яқин мамлакатларда қўлга киритган зафарларидан бошлайди, ҳамда Анатолиядаги Боязид устидан қозongan ғалабаларини тасвирлайди. Амирнинг ҳарбий санъати, қўшини уртасидаги тартиб-интизом, ва юриш вақтида ҳатто озик-овқат ва зарур нарсаларнинг ўз вақтида, узлуксиз етказиб берилиши Пожжионинг эътиборидан четда қолмайди.

Амир Темурнинг Анатолия, Византия мамлакатларидан Самарқандга қайтиши ва қурилиш ишларининг бошланишини ҳам (Оврупода) биринчи бўлиб Пожжио тасвирлаган.

Пожжио баён этган Амир Темурнинг фаолиятлари, хислатлари Урта асрлардаги тасаввур қилинган янги қаҳрамон хислатларига, Уйғониш даври (Ренессанс) қаҳрамони идеалларига тула мос келарди. Пожжионинг тасаввурида Урта аср қаҳрамони Амир Темур тизмолига ухшаш бўлиши, унинг қилган ишлари қўламини Амир фаолиятига монанд бўлиши, бундай қаҳрамон курсатган жасоратлар, қўлга киритган зафарлар Амир Темур жасорати ва зафарларидан кам бўлмаслиги лозим эди.

Флоренциялик Пожжионинг Амир Темур ҳақида ёзганлари Италия руҳонийлари уртасида биринчи яратилганлиги билан ҳам аҳамиятлидир. Чунки Пожжионинг асари кейинги авлод талқиқотчилари учун намуна бўлиб хизмат этди. Пожжиодан сўнг Соҳибқирон Темур ҳаётига қизиқиб, Амир ҳаёти ва фаолиятини яна қайтадан кашф этиш, кенг қуламда талқик этиш Италия ва бошқа Ғарбий Оврупо мамлакатларида авж олди. Папа Пий II, Андреа Камбини, Баттиста Фрегозо, Паоло Живиньо, Пистро Перондино ва бошқа руҳоний, мутафаккирларнинг Амир Темур турғисидаги асарлари майдонга келди ҳамда «Темур ҳаёти» туркуми яратилишига йўл очилди.

САМАРҚАНД ОСМОНИДА ҚОРА БУЛУТЛАР

(СЕРГЕЙ БОРОДИННИНГ «САМАРҚАНД ОСМОНИДА ЮЛДУЗЛАР»
РОМАНИНИ ҚАЙТА УЎҚИБ)

Роман уч китобни уз ичига олган бўлиб, биринчиси «Темур» икки қисмдан иборат. Биринчи қисм «1399 йил», иккинчи қисм «Султония» дир. Асарни ўқир эканмиз, муррак қалбимизнинг бир чеккаси «жиз» этиб, қандайдир дард, алам пайдо бўлгани рост. Бадиий китобни ўқиб, одам маънавий озۇқа олади, лаззатланади. Аммо, «Самарқанд осмонида юлдузлар» романлари бизга ёмон таъсир қилган. Ундаги ўзбекона урф-одатларни мазаҳ қилишдан, маъноли ва мазмунли анъаналаримизга қора бўёқлар чаплаганлигидан ранжиганмиз, кунглимиз беҳузур бўлиб, дилтанг бўлганмиз.

Китобни варақлар эканмиз, унинг сатрларида ноҳақлик, камситиш, мазаҳ, қалака қилиш қалашиб ётибди. Биринчи бетидаёқ «Темур бўғиқ нафас олиб ухламоқда» деган жумлага дуч келамиз. Нима учун «бўғиқ?» бизнингча, воқеа тафсилотларидан келиб чиқадиган бўлсак, Темур узоқ сафарлардан, дала-чўлдаги машаққатлардан чарчаб ҳордиқ чиқариб, худди гудак уз онаси бағрида ором олаётгандай маза қилиб, роҳатланиб ухлаётгани куз ўнгимизга келади. Кейинги саҳифаларда Темурнинг қароргоҳи, қоровулхоналар тасвирланган. У ерда ҳам муаллиф қаламига эрк бериб: «Катта қозонда эса, буза қайнамоқда», дейди. Бу ҳам гирт тухмат, тўғри, оғаларимизда «самогон» ҳайдаш дастгоҳлари бўлиши мумкин, аммо Амир Темур салтанатида майхўрлик қаттиқ ман этилган. Шундан кейинги жумлалар ҳам гашингизни келтиради, мана эътибор бering: «Эски гилам устида «Қийшиқ» лақабли қоровулбоши утиради. У сафарларда қули теккан нарсани узиб оладиган ёпчил йигит эди. «Дангаса» лақабли камган бир аскар жун чаманга ўралиб, ҳадеб эснар ва ўзи «гапирйишга эришиб, мудроқ орасида бошқалар гапига қулоқ солиб ётарди». Қоровулбошининг лақаби нима учун «Қийшиқ», яна бир посбоннинг лақаби нега «Дангаса»? Нима учун бунчалик зўрма-зуракилик? Аслида гирт тухматнинг узгинаси. Темур қароргоҳини химоя қилувчилар ҳос сарбозлар бўлиб, қадди-қомати келишган, ҳар томондан ҳавас қиладиган одамлар танланган. Бунга Амир Темурнинг ута нозик дидли эканлиги ҳақида жуда кўп тарихий ҳужжатлар мавжуд. Шундан кейин ҳам роман муаллифи гаразли бўёқларни чаплаштириб, беодоблик қилверди. Мана эътибор бering: «Дағал» деган дўнг пешонали йигит утга қараб, савлат билан мўйловини бураб утирарди». «Дағал» деган исм биз-

нинг аждодларимизда бўлмаган, бундай исм қўйилмаган. Аммо уларда бундан баттари ҳам бор. «Бурй», «Сичқон», «Хайвон» ва ҳоказолар. Уларидagi бефаросат, мазмунсиз исм қўйишликни бизнинг аждодларимизга ёпиштиргани жуда ҳам хунук. Ҳеч уялмай-нетмай, муаллиф яна тухмат тахтига ўтириб, зўрма-зураки чиранишлар билан соқчиларни, посбонларни таърифлашни давом эттиради. «Кузи ўйнаб турган «Айер» эса, бир жойда утира олмасдан дам ўтин қовлар, дам чуққайиб ўтириб, гапга қушиларди». Ҳа, муболаганинг ҳам эви бўлиши керак, азизлар, қасддан чиранишлар фақат ноқулай аҳволни юзга келтиради. Чопарлар салтанатга уларини бахшида этган фидойилардир. Улар ватан топшириги учун ҳамма нарсадан кечади. Амир Темурга содиқлигини ҳам бир неча марта исботлаган шаввозлардир. Чопарларнинг юмуши давлат аҳамиятига эга, унга ҳар ким жалб қилинавермаган. Энг аввало салтанатга ута содиқлиги билан ажралиб турган. Бундан ташқари чопарликка жисмонан кучли, бақувват, айни вақтда зийрак ва уddaбуронлар таялаб олинган. Хотираси кучли, фаросатли шаввозлар бўлган. Уларнинг ташқи кўринишларига ҳам эътибор берилган. Бирор белгиси ёки қусури борлар ҳеч ҳам чопарликка жалб этилмаган. Чопарлар бевосита Амир Темурнинг ўзига бўйсунган ва ниҳоятда унга содиқ бўлганлар. Мана, Ибн Арабшоҳ Амир Темурнинг бу борадаги сифатларини мана бундай таърифлайди: «Унинг назаридан, — деб ёзганди Ибн Арабшоҳ, — алдовчининг алдови яширин қолмас ва фирибгарнинг фирибни утмас, уз фаросати билан ҳақгуй ва ёлгончини ажратар эди». Бундай зийрак ва фаросатли алломанинг ишонган чопарини «айер» деб таҳқирлаш ҳақиқатан жуда ҳам узоқдир. Бундан ташқари салтанатнинг томирлари ҳисобланмиш чопарлар-ниҳоятда абжир, чаққон ва тошқир бўлганлар. Улар Амир Темурнинг жуда кўп чиғирқларидан утган, синалган, уddaбуронлардир. Акс ҳолда, Амир Темур салтанати бунчалик ривожланмаган бўларди. Шунинг учун Сергей Бородин қанчалик тухмат-бўхтонлар қилмасин, ҳақиқатни синдириб бўлмайди, тўғрилики супириб ташлаш мумкин эмас. Муаллифнинг қингирлиги манамак деб туюрибди.

Адибнинг яна бир нотўғри гоёси Амир Темурни маданий ёдгорликларни бузиб, янчиб, қўприб ташловчи ёвуз деб тасвирлашидир. Мана эътибор бering: «Темурнинг амри билан ислом

динига ва унинг муҳибларига тўғри келмайдиган бухоналар буюб ташланар эди». (1-китоб, 10-бет). Ушбу тухмат ҳам уринсиз. Замондошлари бутунлай бошқа гувоҳлик берадилар. Азизлар, ҳурматли ўқувчи, Амир Темурни ҳамма диёнатли, йимонли инсон дейдилар. Йимонли инсонлар бузмайдилар, яратадилар. Гуноҳдан қўрқадилар. Сергей Бородин қаламига шунчалик эрк берганки, Амир Темурни бадном қилиш учун ҳеч қанақа муболагадан, қўшиб-чатишдан қайтмаган. Худди шундай бемазагарчилик, чармпуруш савдогар Пушон билан боглиқ жойда ҳам содир бўлади. Гуё унинг карвонларидаги чармларни Амир Темур одамлари «гумдон қилган» эмишу, айбдор қилиб қилич ва унинг шериги қўрсатилиб, улар қатл эттирилади. Ушбу воқеа тафсилотларига ҳам одам ишонмайди. Бошидан охиригача уйдирмалигини ўқувчи сезиб туради. Аммо биринчи китобнинг 46-саҳифасида баъзи жумлалар борки, билибми, билмасданми, унда бор ҳақиқат тўғри тасвирланади.

Трилогиянинг иккинчи китоби «Сафар гулханлари» деб бошланиб, уч қисмдан иборат. Биринчи қисм «1400 йил баҳори» деб номланган. Ушбу қисм етти бобдан иборат. Биринчи боб «Тутун» деб номланиб, бундай бошланади. «Қорабуг вилояти устини ёнгин тутунлари қоплаб олган. Қўюқ оқ тутун гоҳ ер бағирлаб сузар, гоҳ шишадек тиниқ март осмонига бўралиб-бўралиб, устун бўлиб кўтариларди». Иккинчи китобнинг юқорида таъкидлаганимиздек бошланиши, бутун асарнинг руҳини билдириб турибди. Муаллиф, бу билан Амир Темур қўшини ҳамма ёққа ўт қўювчи, ёндирувчи деб тасвирламоқчи. Аммо бунақа хулоса одилонга эмас, ҳақиқатдан йироқдир. Ушбу фикрни ривожлантириб, Сергей Бородин «Қишчи шамоллардан қорайиб кетган илгор қисм аскарлари водийлар ва тоғ оралигига назар ташлаб, бирон жойдан тутун исси чиқмасмикан, улжа унмасмикан, дегандай исқаниб кетардилар. Аммо теварак-атрофдаги ҳамма қишлоқлар ҳувуллаб қолган, фақат аҳён-аҳёнда бирор бедармон чол ёки омончининг қўлуғи қўлида қолган дехқон учраб қоларди. Баъзи жойларда боглиқлик қолган итлар вангилар ёки оғилхонада қолиб кетган оч ситир маърадди».

Сергей Бородин қаламига эрк бериб тухмат тошларини аямай ота бошлайди. Мана, эътибор беринг: «Қочиб кетганларнинг танбеҳини бериш учун ёки эрмак учун пастак уйлarning томларини бузиб кетишар, кўпларни ўқ-ўй билан ўлдиришар, ёнидаги нарсаларга ўт қўйишарди. Шу билан ҳукмдорнинг йўлидан қочтанларга раҳм-шафқат йўқ эканлигини билиб қўйсинлар, демокчи бўлишарди». Ола-а, азизлар, ахир тухматнинг ҳам эви бўлиши керак-да. Ақсинча, Амир Темурда меҳр-шафқат, имон, инсоф мўл-кўл эди. Сергей Бородин романида Амир Темурни камситиш учун қалам имкониятларидан кенг фойдаланган, аммо ташбихлари ёлгон чиқиб қолган. Мана, эътибор беринг: «Тонг маҳалида ўткинчи булут уларни савалаб ўтганидан чакмон жиққа ҳўл бўлиб, подачининг эски чопониға ухшаб қорайиб қолган эди». Сохибқироннинг кийимини «подачини эски чопониға» ухшатишлик бу ўта кетган пасткашлиқдир, буюк бобомизнинг дидига, унинг шоҳона либосига ҳақоратдир. Трилогияда адиб жуда кўп марта «оқсоқ» лақабини ишлатади.

Сергей Бородин ижодкор сифатида ҳам, инсон сифатида ҳам ноҳақлик қилади. Унинг ўзбек

миллатига, унинг қадриятларига ниҳоятда паст назар ташлаш гоёси романларнинг бош мавзусидир. Адиб гаразғўй, айни вақтда гирромдир. Бешинчи бобда у Москва князи Василий Димитриевични ўзида йўқ сифатлар билан мақтайди. Ота-си Дмитрий Иванович Донскойнинг руҳларини доимо эслайди, деб мақташ билан «хол» қўйиб қўяди. 80-бетда яна битта қизиқ «гап» бор. Тухтамининг аскарлари Москванчи олиб, нодир китобларни йиғиб ўт қўйганлиги ҳақида гапирлади. «Уларни минг йиллардан бери ёзганлар» деб ёлгон гапирлади. Тарихни бузади. Қадимги Рус, бу азизлар, Киев Русидир. Бу ҳам Х асрлардан бошланади. Адиб қанчалик ўз тарихини узоққа чўзмасин, бари бир минг йилга бормаёйди.

Муаллиф 115-бетда Амир Темурни саводсиз қилиб қўрсатаётган. Бу ҳам ҳақиқатдан йироқ, сохибқирон нафақат саводли, балки «Қўруғ»ни ёд билган, ҳадис илмининг билимдони бўлганлар. Замондоши Иоанн Гренло мана шундай деб ёзади: «Темурбек араб, форс, турк тилларида бемалол сўзлашади. Илми Қўруғ ва илми фикҳда шунчалик забардастки, ҳеч қандай мусулмон олими у билан бу мавзуда беллаша олмайди». Ҳақиқий баҳо, тўғри таъриф. Буни адолат дейдилар. Ҳақиқат дегани ҳам шудир. Аммо ганимларимиз буюкларни билмасликка олади, овардининг ҳам чегараси бўлиши керак-да. Адиб 118-бетда Амир-Темурнинг ичкилик итгани ҳақида ёзади, аммо замондошларининг ёзишича Амир Темур нафақат ўзи, балки фарзандларига ҳам, шароб ичишни ман этган. Мана, епископ, монах Иоанн Гренло шундай деб ёзади: «Темурбек шароб ичмайди, ислом дини аҳқомларига зид ҳамма нарсадан ҳазар қилади». 152-саҳифада шундай жумлаларни ўқийсиз: «Қизларни босиб олиб кетиш жангчиларга, аввало, ўз кайф-сафоси учун керак бўлса, иккинчидан, бозорга олиб бориб сотиш учун керак эди». Юзсизликнинг ҳам чегараси бўлиши керак, азизлар, «саводсиз» деди, чидадик, «босқинчи» деди, сабр қилдик, «қароқчи» деди, унда ҳам бардошли бўлдик, «жоҳил» дедилар, шунда ҳам тишимизни тишимизга қўйдик, аммо буюк бобомизни ахлоқсиз дейишга мутлақо ҳақлари йўқ.

Сохибқироннинг замондоши Ибн Арабшоҳга мурожаат қиламиз: «Купинча унинг мажлисида уятсиз сўзлар, қон тўкиш, асир олиш, ноҳақ ҳақорат қилиш ва аёллар шаънига ҳақорат гаплар бўлмасди». Ушбу баҳо бобомизнинг феъл-атвориға мутлақо тўғри келади, чунки Амир Темур энг аввало мусулмон бўлган, йимонли одам бўлган. Йимонда гап кўп, маъно катта. Мусулмон одамда поклик, тозалик, тўғрилиқ, адолат, ҳақиқат йўғрилган бўлади. «Туя карвонларининг момик оёқлари Амир Темур тупроғига босипи билан савдогарларнинг кўнгли хотиржам бўларди, чунки Темур тупроғида савдогарлар бежавотир юра оладилар, деган овоза ҳамма ёққа тарқалган эди. Савдо йўлларида сув, овқат ва ем-хашак ғамланиб қўйилган мустаҳкам карвонсаройлар, работлар бўлади. Бу жойларда савдогарларнинг молларига ва ўзларига ҳеч қимса даҳл қилмайди ва ҳалал бера олмайди. Улар учун ҳамма ёқ очик, бежавотир йўллар забт этилган». Шу уринда Сергей Бородин билибми, билмайми, инсоф билан ёзган.

Аммо трилогияда жуда кўп марта адиб узининг сўзига қарши чиқади, Амир Темурнинг ўзини қароқчилар ташаббусқори қилиб қўрсатади,

тарихни бузиб, мунофиқлик йўлини тутати. Умман Сергей Бородиннинг трилогияси мақсади аллома, соҳибқирон, бетакрор истиёдо соҳиб, буюк давлат арбоби Амир Темурни бадном қилишга қаратилган жуда катта уринишдир. Мана, Амир Темурнинг замондошларидан епископ Иоанн Гренло ёзишча: Унинг кишварлари (мамлакатлари) шунчалик кенги, Шарқдан сафарга чиққан йуловчи тинмай йўл босса, эҳтимол, бир йилдан сунг унга қарам мамлакатларнинг гарбий чегараларига етса керак. Ана шу катта ва кенг ҳудудда йуловчилар ва карвонлар ҳафсизлиги тула таъминланган. Мабодо, Амир Темурбекка тобё мамлакатларнинг биронтасида йўлтўсарлар карвонга ҳамла қилгудай бўлса, уша юртнинг ҳукмдори Темурбек ҳукми билан қаттиқ жазоланади. Чунки, Темурбекининг фикрича, агар уша мамлакат ҳокими йўлтўсарлар билан ҳамтовоқ бўлмаса, улар катта йўлларда карвонларга ҳужум қилишга журъат эта олмайдилар». Мана, азизлар, ушбу далилнинг узийёқ Амир Темур Курагон бобомизнинг ниҳоятда катта ва буюк давлатга асос солганлигини исботлаб турибди. Бундан ташқари, ана шу замондошнинг ёзишча, жуда катта ҳудуддаги ерларда тартиб-интизом, қонун-қоида жуда ҳам тўғри қўйилган. Қоидабузарлар қаттиқ жазоланган. Ушбу ҳолат ҳам буюк давлатнинг қудратидан шохидлик беради.

Мана, истиқлол, мустақиллигимиз буюк бобомизни бизга қайтариб берди. Қарийб бир ярим асрлик мустамлакачилик асорати нафақат бойликларимизни талади, балки маънавийтимиз томирига болта урди, уни таг-томори билан сиғириб ташлашга ҳаракат қилди. Ана шундай асарлардан бири Сергей Бородиннинг «Самарқанд осмонида юлдузлар» романидир. Трилогия Амир Темур шахсини ерга уриш билан бизнинг урф-одатларимизга тўхмат қилиб, бузиб курсатди. «Мақсад, — деди Исмол Каримов, — ҳалқимизнинг юрагидан миллий онг, миллий гурур туйғусини йўқотиш, уни қарамликка, тобеликка кундириш эди. Лекин ўзбек халқи ўз аждодларини, ўз баҳодирларини унутмади, ҳаммаша юрагида, қалб тўрида сақлади». Ҳа, ҳақиқат эғилади, топалади, аммо синмайди. Мана, азизлар, шу жойда истиқлолнинг, мустақиллигимизнинг аҳамияти яроқ этиб билинади, куринади. Шунинг учун мустақиллигимиз биз учун ниҳоятда шарафли, аҳамияти буюқдир. Унинг қадрига етиш, англаш жуда ҳам керак, азизлар. Уни билмаслик жуда кўп чалкашликларга олиб келади. Ўзбекистонда яшаб, унинг ноз-неъматларидан баҳраманд бўлиб, «Халқ ёзувчиси» фахрий унвони, давлат мукофоти лауреати ва бошқа имтиёзларни олган, оқибатда ноинсофлик қилган. Ноҳақлик ҳам шу бўлса керак. Ўзбекистоннинг тузини ичиб, тузлугига тушурган одамдир. Шунинг учун тарих уларга ўз баҳосини беради. Чунки дунёдаги олимлар Амир Темур фаолиятини доимо адолатли тадқиқ этиб, уларнинг муносиб баҳоларини бериб келмоқда.

Мусоқул УСМОНОВ,

Тошкент Молия институти «Тарих» кафедрасининг мудири, профессор.

● Осиё ва Оврупо тақдирини ўзгартирган жанг.

● Амир Темур зафарини шарафлаш мақсадида ўтказилган мамлакатлараро курик.

● Олмония қироллари саройида Темур зали.

● Француз мусаввири «Боязиднинг Темур ҳузурига келтирилиши» асарини худди шу ерда яратган.

● Темур авлодлари ҳужжатли фильм ёрдамида уша зал ва расмни қўришлари даркор.

1969 йилнинг февраль ойида собиқ СССР Журналистлар уюшмасининг расмий делегацияси таркибида Олмонияда бўлди. Биз уч киши эдик — «Сельская жизнь» рўзномасининг масъул котиби Виктор Хохлов, украинлик ҳамкасбимиз Николаев (исми эсимда қолмаганилиги учун уэр сурайми) ва камина. Йўл юрдик, йўл юрсак ҳам мўл юрдик, охири ҳукмдорларнинг ёзғи қароргоҳлари бўлмиш Потсдамдаги саройларга етиб келдик. Олмон касбдошларимиз бизга таржимон (айни пайтда у йўлбошловчи ҳам эди), автоулов ва уни ҳайдовчи ажратишганди. Бунгача биз мамлакатнинг шимоли ва гарбидаги барча вилоятларда бўлдик.

Юксак дид билан барпо этилган, ҳар бири тенгсиз меъморий асар дегулик ноёб биноларни, ундаги антиқа буюмларни қизиқиш билан томоша қиларканмиз, бир пайт экскурсовод навбатдаги хона эшиги олдида тўхтаб қолди. Ҳар бири-мизга маъноли назар ташлаб чиққач, деди:

— Ҳозир биз, азиз меҳмонлар, сизларнинг юртингиз билан болғиқ бўлган залга ташриф буорамиз. Бахтингиз бор экан, бугун мазкур залга кириш мумкин. Бизда уни баъзан «Осиё зали», кўпроқ эса «Темур зали» деб аташади. Шундай дейилиш боисини ичкарига кирганингиздан сунг қисқача гапириб бераман.

— Қисқача эмас, илтимос, кенгроқ сўзлаб берсангиз, — деб мурожаат этди москвалик ҳамкасбим Виктор. — Гап шундаки, бизнинг орамизда Амир Темур эварасининг эвараси ва яна ундан кейинги эвараси бор, — у чап кўзини қисиб қўйиб, менга ишора қилди.

— Ҳали шунақами? — деди олмон аёли. Унинг кўзлари, йўқ, кўзларигина эмас, юзлари ҳам ёришиб, яшариб кетгандек бўлди (балки менга шундай туюлгандир уша пайтда).

Қизиқишим ортганилигини, вужудимни ҳаяжон босганлигини айтишга ҳожат бўлмаса керак.

— Ундай бўлса, ушбу зал тарихи ҳақида билганларини батафсил сўзлаб бермоқчи ўз бурчим деб биламан, — деди ҳушфеълик билан олмониялик аёл.

Хуллас, ичкарига кирдик. Мен остона ҳатладиму қотиб қолдим. Қай куз билан курай, буйи тахминан ун-ун икки, эни олти-етти метрлар

ОВРУПОНИНГ ХАЛОСКОРИ

чамаси келадиган улкан хона. Шу хонага монанд яхлит туркман гилами (аҳтимол, эронларники-дир) тўшалган. Экспонат сифатида уша, бизнинг кекса авлодларга таниш, қайтарилмас нақшлар билан безатилган, ҳар бири ўзига хос санъат асари бўлмиш катта мис баркашлар, қумуш косалар, даштшу, қумгон, обдасталар... Бамисоли юртимда деб ҳис эта бошладим ўзимни.

— Амир Темур ким эканлигини, албатта, сизлар яхши биласиз, — олмон аёли назокат билан ҳикоя қиларди.

Уша пайтларда улуг Темур ҳақида «босқинчи», «талончи», «қонхўр» деган сўзлардан бошқа нимани билардик? Менинг сафардошларим ҳақида эса гапирмасча ҳам бўлади. Самарқанда бўлган, ундаги бекиёс обидаларни кўрган каминида эса, мақтанишга йўймасангиз, бу ҳақдаги фикр андек кенгрок эди: «Темур тузуқлари»нинг «Гулистон» ойномасида узилиб қолган еригача бўлган қисмини ўқиган, уша пайтдаги мафкурамиз доирасида эълон қилинган яна бир қатор манбалардан хабардор эдим.

— Ҳозир сизлар қуриб турган бу буюмлар томошабинларда тасаввур ҳосил қилиш учун йигиб келтирилган, — деб давом этарди аёл. — Аслида эса Темур саройида уларнинг кўпчилиги соф олтиндан ясалган.

Энди сизларда: «Нима учун, нима сабабдан Марказий Осиёдан чиққан саркарда шарафига Оврупонинг қоқ юрагида бу каби улкан зал яратилган, унга атаб, ана у катта ва ноёб расм ишлатилган?» — деган савол тугилиши мумкин, — экскурсовод эътиборимизни зал бўйига мослаб, рангли буюқларда зўр истеъдод билан чизилган расмга қаратди. — Ҳа, биз, овруполиклар улуг саркарда олдида қарздормиз. Унинг биз учун қилган хизмати бекиёс. Авлод-аждодаларимизга у улуг зот руҳи ҳўрматини бажо келтирмоқ ҳар биримиз учун фарз эканлигини эслатиб турмоқ мақсадида юртимиз ҳўкмдорлари — қиролларимиз ўз вақтида ана шундай савобли ишга кўл ўрганлар.

Шундан сўнг у зал ва ундаги расмнинг бўвўд этилиш тарихини сўзлай кетди. Мен уни уша пайтда немис аёлидан қай тарзда эшитган бўлсам, худди шу зайлда сўзлаб беришга ҳаракат қиламан.

— Шундай қилиб десангиз, — ҳўкоясини давом эттирди у, — уша суронли йиллар — XIV аср охири, XV асрнинг бошлари. Осиё ва Оврупо ҳақларининг тақдирини икки шахс қўлида эди. Бирини Мовароуннаҳрдан чиққан Амир Темур бўлса, иккинчиси эса Туркия султони Боязид. Темур

мағлубият нима эканлигини билмайдиган сон-саноксиз юришлари натижасида Урта Осиё ва Яқин Шарқдаги ушлаб мамлакатларни бирлаштириб, буюк давлат тузди.

Олмон аёлининг ҳўкоясини қанчалик завқли бўлмасин, уни шу ерда вақтинчалик тўхтатамиз. Улуг бобомизнинг Рус давлати вужудга келиши борасидаги хизматларини қисқача бўлса ҳам таъкидлаб ўтиш жоиз. Тўхтамишхонга Олтин Ўрда тахтини олиб берган ҳам Амир Темур эди. Кўп ўтмай у ўзини Дашти қипчоқ, Булгор, Буртос, Рус, Черкас, Қрим ва Ибир-Сибирь ерларининг олий ҳўкмдори деб ҳисоблай бошлади. Бошқалар эмас, балки рус тарихчиларининг ўзлари таъкидлашича, «Москвани талон-торож қилиб, рус князларини улпон тўлаб туришга маҳкум» этганди. Лекин Тўхтамиш ким тўфайли тахт эгаси бўлганлигини унутиб, Темурга нисбатан нонкўрлик қилди. Улар ўртасидаги биринчи тўқнашув Оқтўба (Актюбинск) яқинида бўлди. Тўхтамиш енгилиб, қочди. Кейинчалик Темур ҳўзурига тавба қилиб келди, бошқа хиёнат қилмасликка қасам ичди. Соҳибқирон мардлик қилиб, Олтин Ўрдани унга қайтариб берди. Лекин Тўхтамиш сўзида турмади. Темур давлатига бостириб кириб, унинг айрим ҳўудудларини талон-торож қилди. Иккинчи тўқнашув Терак дарёси бўйида содир бўлди. Яна Тўхтамиш тор-мор этилди. Бу жангдан сўнг Олтин Ўрда қайта унгламди. «Бўнинг натижаси Россия ва бутун маърифатли дунё учун бениҳўя катта эди», — деб ёзганида рус тарихчиси ва ёзувчиси Владимир Череванский минг бор ҳақ эди. Винобарин, Россия ва бошқа улкаларни мўгул истибдодидан қўтқарган бизнинг улуг бобомиз эди. Кимлардир бундай ҳўлосага эътироз билдириши мумкин, лекин тарихга ҳолис кўз билан қараганда унинг ҳўсиласи шундай бўлиб чиқади...

Ана энди яна уша Потсдамга, немис аёли ҳўкоясининг давомини тинглашга қайтамыз.

— Бу пайтда Боязид ўз нигоҳини Фарбга қаратди. Унинг Оврупо билан биринчи йирик тўқнашуви Сербиянинг Косово шахри остонасида юз бериб, кетма-кет жангларда голиб чиқиб, Сербия ва Булгорияни босиб олди. Таҳликага тушган Фарб давлатлари кучларни бирлаштирдилар. Боязид Елдирич Никополь яқинида французлар, италияликлар, инглизлар, испанлар, чехлар, немислар ва бошқалардан иборат Оврупонинг бирлашган армиясини тор-мор этиб, қўтё юрагига интилди. Ҳамманинг кўнглига гулгула тушиб қолди, ҳўкмдорларнинг тинчи бузилди, жон-жаҳдла-

ри билан бу баёдон қутулиш йулларини излай бошлашди. Уйлаб-уйлаб, бўнинг йули битта — у ҳам бўлса Амир Темурдан ёрдам сураш керак, деган хулосага келдилар. Оврупонинг ягона ҳалоскори уша, ҳа, шундай!

Ҳукмдорларнинг Темур вилоятларидаги айгоқчилари ҳам: «Оврупо тинчлиги шу икки подшо-ни, яъни Темур ва Боязидни уруштириб қўйиш-га кўп жиҳатдан боғлиқдир», — деб хабар бера-дилар.

Оврупо давлатларидан Темур қароргоҳига йўл олган элчилар Соҳибқирон ҳузурига келиб, ҳукм-дорларнинг совга-саломларини топшириб, қи-ролларнинг унга нисбатан ҳурмат ва эҳтиром-лари чексиз эканлигини айтидилар. Биргина гер-дайдан Боязид худди шундай йўл тутишга бўйни ёр бераётганлигини гап орасида усталик билан кистириб ўтишади...

Потсдамдаги ҳикояни яна бир озга тўхтатиб, ҳозирги даврда эълон қилинган манбаларга му-рожаат этамиз. Аксига олиб, дунёни титратиб турган икки ҳукмдор ўртасидаги муносабат бор-ган сари тарагнашаётгани. Бунинг олдини олиш ва ўзаро муносабатларни яхшилаш имкониятла-ри бор эди. Инглиз ёзувчиси Ҳилда Ҳукмд бун-дай деб ёзди: «Маккага борадиган йўлларда қароқчилик қилиб юрган Қора Юсуф тутиб бе-рилганда, Темур туркларга уларнинг христиан-ларга қарши курашида ёрдам бериши мумкин эди».

Осиё ва Оврупо тақдирини бутунлай ўзгарти-риб юборган Темур ва Боязид туқнашуви бўлма-слиги мумкин эдими? Заҳматкаш аллома Бури-бой Аҳмедов бу саволга: «Мумкин эди», — деб жавоб беради ва бу ҳақда яқинда босмадан чиққан «Амир Темур» романида кўпдан-кўп та-рихий ҳужжатларни келтиради. Аслида, Темур Боязид билан жанг қилишни истамасган. Бун-и Соҳибқироннинг Елдиригма ёзган хатларидан ҳам билса бўлади. «Мамлакатларимизнинг эму омон-лиги ва фуқаронинг рифоҳиятини уйлаб, — деб ёзганди Темур Боязидга йўллаган мактубида, — Султон ҳазратлари билан сулҳ тузиш, дўстлик ва қардошлик риштасини мустаҳкамлашга тайёр-миз».

Узоқни кўрувчи Темур бу урушдан оврупо-ликлар манфаатдор эканликларини биларди. Шу сабабли «мусулмон подшоҳлари ўзаро мухоли-фотчилик қилсалар, бу фарангийлар (овруполик-лар — И. С.) фойдасига бўлур», — деб огоҳлан-тирганди турк султонини. Уша даврнинг тарих-чиси Ибн Арабшохнинг таъкидлашича, Боязид эса ҳамон калондимоғлик қиларди. Соҳибқиро-нга жавоб хатларидан охиригида у сурбелгарча шундай деб ёзди: «Мен биламан, бу сузлар сени ҳеч тўхтатмасдан бизнинг мамлакатимизга то-мон отлантиради. Агар сен (биз томонга) келма-санг, сенинг хотинларинг уч талоқ бўлсин. Агар сен менинг юртимга келсанг мен сенга қарши қатъий уруш қилмай қочсам, у вақтда менинг хотинларим узил-кесил уч талоқ бўлсин». Ҳақо-рат билан тенг бўлган бу сузларга ҳеч қандай изохнинг ҳожати йўқ, деб уйлайман.

Шундан сўнг жаҳонгир аскарларини тўшлаб, Туркияга қараб йўл олган. Анқарагача бўлган масофада майда-чуйда жанглар бўлган. Темурни тўхтади қоладиган тўсиқ йўқдек эди. Ҳал қи-лувчи олишув Анқара остонасида бўлди. Ҳали инсоият тарихида бу каби катта туқнашув юз

бермаган эди. Унинг қўламини шундан ҳам бил-са бўладики, жангда ҳар икки томондан бир миллионга яқин киши қатнашди. Боязид энгил-ди.

Шундай қилиб, Амир Темур Оврупони, унинг халқларини, маданий бойликларини Боязид та-жовуздан қўтқариб қолди. Акс ҳолда неча-неча мамлакатлар вайрон этилган, эллар-элатлар та-ланган, топталган, ҳурланган бўларди.

Туқнашувга олиб келган ҳолатларни Соҳиб-қироннинг ўзи шундай деб изоҳлайди: «Румга юборган элчим Йилдиригм Боязиднинг тескари жавобини олиб келди. Лекин (Боязид) Мисру Шом лашкари мендан энгилганини эшитгач, уйла-ниб қолгани ва саросимага тушиб, шошилиг-чи равишда юришга тайёрлана бошлаганини ҳам айтиди... Қайсарнинг (Боязид кўзда тутиляпти — И.С.) қузини гафлат уйқусидан очиб қўйишим лозим кўринди. Бу ҳуеусда кенгаш ўтказиб, ҳар бир шаҳар ва қабиладан лашкар ва ҳашар чақиртирдим. Лашкар жам бўлгандан сўнг ҳиж-рий 804 йилнинг ражаб ойида (1401 йил февра-лида) Озарбайжондан қайсар устига лашкар тор-дим. Қайсар тўрт юз минг отлиқ ва пиёда аскари билан менга қарши юзланди...

Урушни бошладим ва уни энгдим. Қайсарни лашкарларим тутиб олиб, ҳузуримга олиб келди-лар».

Мазкур жангда ҳар икки туқнашаётган дав-латларнинггина эмас, балки Оврупо ва Осиё халқ-лари тақдирини ҳам ҳал этилаётганди.

Дунё улуг саркарданинг қарбий маҳоратига, раҳбарлик санъатига яна бир бор тан берди. Оврупо халқлари эркин нафас олдилар, нолала-рини Тангри инобатга олиб, улар бахтига Темур-ни етказганлиги учун Яратган шарафига неча кунлар, кунлар эмас, тунлар ҳамду санолар айт-дилар.

Оврупо мамлакатлари ҳукмдорлари Амир Те-мурга миннатдорчилик сузлари битилган мактуб-лар йўлладилар. Франция қироли Карл VI Боя-зид устидан қозонилган ғалабани мамнуният би-лан таъкидлайди. Зотан шундай деб унинг тан олмишга барча асослар бор эди. Англия қироли Генрих IV эса ғалаба ила табриклаш билан Темур-ийларни католик дини ҳомийси, Шарқнинг ҳукм-дори деб атайди. Британия музейида сақланаёт-ган ва Темур номига юборилган хатда Генрих IV жаҳонгирга мурожаат қилиб: «Тангри инояти билан бизнинг ва Сизнинг умумий душманимиз Боязидни қисқа муддатда тор-мор этганингизни эшитиб, ниҳоятда хурсанд бўлдик ва энгил тортидик. Бунинг учун Яратган эгамга сонсиз-саноксиз шукроналар келтирдик», — дейди.

Боязид устидан қозонилган зафар шарафига ўтказилган қабул маросимига кўпгина Оврупо мамлакатларидан, ҳатто Испаниядан элчилар ке-лишди. Улар ўз эл-элатлари номидан Амир Те-мурга миннатдорчилик сузларини айтдилар.

Ҳа, улуг бобомиз юртимизни мўғул босқинчи-ларидан халос этди, аини пайтда, Оврупони Боя-зид босқинидан асраб қолди. Булар тарихий да-дилар, уларни инкор этиб бўлмайди.

— Бу тарихий воқеани беиз қолдириш асло мумкин эмасди, — яна давом эттирди ўз ҳикояси-ни олмон аёли. — Таҳқиқлашлардан қўтқари-лганлар ўз халоскорларига қайси йўл биландир беқийс хизматига яраша жавоб беришлари дар-кор эди. Одамийлик шунини тақозо этарди. — Экс-

курсод олмон аёли бир дам тўхтаб, менга маъноли қараб қўйди ва сўради. — Шундай эмасми, ҳурматли меҳмон? Бу тарихий тадбирда Олмония ҳукмдори ташаббус билан майдонга чиқди. У Амир Темурнинг буюк зафари шарафига уз саройида маҳсус зал қўриш ниятида эканлигини эълон қилди. Бино шундай бўлиши керакки, унинг улугворлиги, салобати буюк саркардага, унинг улуг хизматига монанд бўлсин. Келгусидаги авлодлар хотирасига етказмоқ мақсадида Темур сиймоси ҳам акс этсин унда.

Оврупо мамлакатларига чопарлар юбортирилиб, энг манам деган меъморлар ҳамда рассомлар Олмония ҳукмдорининг ниятини амалга ошириш борасида лойиҳалар учун қўриқда қатнашишга даъват этилди. Голибларни катта мукофотлар кутарди. Тарихда қоладиган бу хайрли ишда Олмония, Италия, Франция, Англия, Испания бошқа юртларнинг неча унлаб донг кетган меъморлари ва рассомлари иштирок этдилар. Бино лойиҳаси бўйича ҳам, Темур сиймоси акс эттирилган расм бўйича ҳам француз мутахассислари голиб, деб топилди.

Тезда ишга киришилди, қўрибсизки, ҳозир узингиз гувоҳ бўлиб турган меъморий ва санъат асарлари бунёд этилди.

— Энди эътиборингизни девордаги расмга жалб этишга журъат қиламан; — олмон аёли яйраб сўзларди. Ҳаммани нингоҳи ўша француз рассомнинг илҳом ва катта маҳорат билан яратган асарига қадалди, — рангларга, акс эттирилган кишилар рўҳиятига эътибор қилинг. Рассом қанчалик ҳаётли лавҳа яратган.

Амир Темур тахтда, атрофида аркони давлат. Саккиз ҳабаб елкасидаги қафасда Боязид голиб ҳукмдор ҳузурига келтирилипти. Жаҳонгир зафар қўчғанларга монанд мағрур ҳолатда.

Темур оёғига тиз чўкиб турган париваш ҳолатини қўринг, у Боязиднинг суюкли хотини — христиан Оливера. Аёл уз ҳукмдорининг бир қошқ қонидан кечишни, ҳаётини сақлаб қолишни худонинг зорини қилиб, Темурга ёлворяпти. Жаҳонгир эса унга қиё ҳам боқмаётир. Унинг икки қўзи, қўзи эмас, бутун вужуди Боязидга, худди: «Қайсар, гапимни қўлоққа олмагандинг, энди ҳолинг қалай?» — деяётгандек.

Бошқаларни билмадим-у, лекин камина ўша пайтда худди тасвирланган ва айтаётган воқеалар гирдобиди ҳис этдим ўзимни. Бу рассом сеҳри эдими ёки немис аёлининг уз вазифасини санъаткорона бажараётганлиги сабабдими — билмадим.

Расм ижодкорнинг тасавури бўйича чизилган, аслида Боязид Темур ҳузурига қафасда олиб келинмаган.

Ушбу масала бўйича бизда эълон қилинган барча маълумотларни varaқлаб чиқдим. Уларнинг ҳаммасида таъкидланишича Темур султон Боязидга ҳукмдорларга кўрсатиладиган ҳурматда бўлган. Қарама-қарши томонлардан бирортаси қўлга тушиб қолса, зудлик билан унинг боши танасидан жудо қилинганлигини кўрсатувчи —озлаб мисолларни келтириш мумкин. Лекин бизнинг бобомиз бундай йул тутмади. Бугина эмас, у асир олинган ҳарам бекаларининг барчасига тула озолик берди (бундайларни уз лашкарбошиларига тортиқ қилганлар қанча). Ўғилларини топтириб келтирди. Ибн Арабшоҳнинг таъкидлашича, «Амир Темур ҳар кун Ибн Усмонни

(Боязидни — И. С.) уз ҳузурига чақиртирар, унга лутф ва такаллуф билан муомала қилиб, ҳамдардлик билдирарди».

Бугина эмас, Соҳибқирон Боязиднинг ўғилларидан бири Сулаймонга Овруподаги турк вилоятларини беради. Шаҳзода Абубакр эса Соҳибқироннинг розилиги билан Боязиднинг катта қизини хотинликка олади, султоннинг бошқа ўғилларига узларига яраша вилоятлар тақдим этилади, шу жумладан, Боязидга ҳам. Жаҳонгир улардан бирортасини ўлдирмайди, барчасини қўйиб юборади. Келтирилган мисоллар улуг бобомизнинг нақадар инсоний шахс бўлганлигини яққол кўрсатиб турибди. Қўп утмай, Боязид касалланиб, вафот этади. Унинг ўғиллари эса ота меросини таллашиб, Сулаймон Исони, Мусо Сулаймонни, Муҳаммад Мусони ўлдирди. Ўғилларидан Мустафо дом-дараксиз йўқолади.

Энди ўша расмда Боязид қафасда тасвирланганлигига келсак, бунинг ҳам бир оз бўлса-да асослари бор. Гап шундаки, Боязид бугинлари зирқираб оғрийдиган касалга йўқлиқанди. У от устида ўзини тутиб туролмасди. Шу сабабли эгар атрофига суянчиқ бўладиган муслама ясашадик, бу тўғ «мағлуб усмонлилар султонини қафасга солиб олиб келишди» деган афсонанинг туғилишига сабаб бўлади. Шундан бўлса керак, рус солномачиси ҳам кейинроқ: «У Туркия шоҳи Боязидни темир қафасга солиб, ўзи билан олиб кетди», — деб ёзганди. Афтидан, ана шу мишмишлар француз рассомининг ҳам қўлоғига бориб етган ва бу нарсасаройдаги расмда уз аксини топган бўлиши мумкин.

Олмонияда бундан 27 йил муқаддам улуг бобомиз Темур ҳақида қўрган-кечирганларим шўлар. Потсдамдаги саройларнинг бирида жойлашган улкан зал ҳамда унинг деворига иплланган расм овруполикларнинг Амир Темурдан мангу миннатдорчилиги рамзи сифатида турибди.

1996 йил — Амир Темур йили деб эълон қилинди. Тадбирларда, жумладан, бадий ҳамда ҳужжатли фильмлар ҳам яратиб кўзда тутилганлигидан жамоатчилик хабардор. Бадий фильм сценарийсида ўқорида ҳикоя қилинган лавҳа борми-йўқми — билмадим. Назаримда, қандайдир йўлини қилиб, асар тўқимасига уни киритиб юборилса, фильм ютарди. Агарда бунинг имкони бўлмаса, Тошкент ҳужжатли фильмлар студияси ёки телестудиядаги дўстларимиз Потсдамга бориб, ҳужжатли фильм олиб келсалар, халқимиз маънавий ҳаётини бойитишга, жуда бой тарихимизни асл ҳолида тиклашга катта ҳисса қўшган бўлур эдилар. Бу мулоҳазаларни илгари ҳам айтган эдим.

Қизиги шундаки ушбу воқеалардан, умуман, тарихимиздан ўзимизга нисбатан овруполиклар қўп ва хўп хабардорлар. Англия, Франция, Италия ва бошқа мамлакатларда Амир Темурга бағишланган романлар, драматик асарлар, ҳатто опера ҳам мавжуд. Буни ҳам менга ўша олмон аёли айтиб берган.

Аждодларимизнинг тарихий хизматларини билишимиз керак, бу бизнинг улар рўҳи олдидаги бурчимиз. Илдизидан айрилган халқ йўқолиб кетишга маҳкум, аксинча, ўша илдиздан баҳра олганлар эса қўч туталайди, қўвват олади, усади, унади, маънавий покланади.

Исмомил СУЛАЙМОНОВ.

ТОҒЛАР—БЕБАҲО БОЙЛИГИМИЗ

Тоғлар сон-саноксиз тизмалар, водийлар, чуқмалар, чуққилар, ясси-тоғлар, даралар, довоилар, дарёлар, шаршаралар, урмонлар, яйловлар, далалар, қорлиқлар, музликлар ва бошқа қўшлаб табиат мўъжизаларининг узаро боғлиқ ва мураккаб мажмуасидан тuzилган. Тоғлар турли-туман қимматбаҳо хазиналар — конлар маскани, ер, иқлим, сув, маъдан, қувват, биологик хилма-хиллик манбаидир. Шу сабабдан тоғлар ҳар қандай мамлакатнинг бебаҳо миллий, қўчмас бойлиги, табиий ресурсларни (ҳаво, иқлим, қувват, сув, тупроқ, усимлик, ҳайвонот олами ва бошқалар) тўхтовсиз такрор ишлаб чиқариб, мамлакатга «текин» маҳсулот берадиган гоёт муҳим табиат «корхонаси» дир.

Ўзбекистон халқ ҳужалиги тизимида алоҳида мавқега эга тоғлар мустақил Ўзбекистоннинг гоёт катта қийматга эга бўлган миллий бойлигидир. Мамлакатимизнинг 21,3 фоиз ҳудудини эгаллаган тоғларда аҳолининг 10 фоиздан кўпроги ишайди. Тоғларнинг мамлакат халқ ҳужалигида тутган урни, бир томондан, тоғ иқтисодиёти маҳсулоти ва хизмат турларининг ҳажми ва қиймати билан, бошқа томондан эса табиий экологик тизимлари, ресурс қуввати ҳамда уларни такрор ишлаб чиқаришнинг экологик-иктисодий аҳамияти ва қиймати билан белгиланади.

Тоғ иқтисодиёти ҳиссасига мамлакат саноати ялли маҳсулотининг туртдан бир, қишлоқ ҳужалиқ маҳсулотининг ундан бирга яқини, рекреация (дам олиш) қувватининг эса катта қисми тўри келади. Тоғ иқтисодиёти структурасида асосий урини тоғ-кон, рангли металлургия, қувват (кумир саноати, электроэнергетика), қурилиш ашёлари (цемент, шифер, пардозловчи ашёлар, оҳак, қурилиш конструкциялари ва бошқалар) саноатлари, тоғ қишлоқ ҳужалиги (сугорма дехқончилик), тоғ-терраса дехқончилиги, тоғ боддорчилиги ва тоқзорчилиги, тоғ-яйлов чорвачилиги (қишлоқ ҳужалиқ мажмуалари), урмон ҳужалиги, рекреация (дам олиш ҳудудлари, санаторийлар, тоғ туризми) эгалдайди. Бу тармоқлар мамлакат валютга тушуми (рангли металлургия), қувват (кумир, гидроэнергетика, иссиқлик электроэнергетикаси), озик-овқат (дон, мева, узум, чорва маҳсулотлари) мустақиллигини таъминлашнинг муҳим манбаларидир. Кескин континентал иқлим, ҳазирма чўд кур-

шови шароитида тоғлар мамлакатнинг асосий дам олиш зонаси, аҳолининг эса ҳордиқ чиқарадиган, саломатлигини тиклайдиган ягона табиий шифобахш маскандир.

Ўзбекистон тоғлари дуненинг гоёт баланд, қудратли ва мураккаб тузилишга эга бўлган Тянь-Шан ва Помир-Олой тоғ тизимларининг бир қисмини эгалдайди. Чотқол, Курама, Пском, Угом (Тянь-Шан тизими), Фаргона, Олой, Туркистон, Зарафшон, Хисор (Помир-Олой тоғлари) — Тожикистон, Қирғизистон, қисман Қозоғистон тоғларининг давоми ёки қарий қисмлари бўлиб, улар билан туташиб кетган. Ўзбекистон тоғлари асосан урта баландликда (2000—2500 м) бўлиб, унинг энг баланд нуқтаси 4688 м. га тенг (Хисор тоғлари, Сурхондарё вилояти). Табиати, ички материк чуқлари тоғларга хос бўлган хусусиятларга эга бўлиб, субтропик (жанубий) ва муътадил (шимолида) тоғ минтақа табиатини узида тула акс эттиради.

Тоғлар Ўзбекистоннинг энг катта ва энг муҳим табиий-экологик тизими, табиат муҳофазаси объекти бўлиб, унинг турли-туман ва кўп миқдордаги тоғ неъматларини бетўхтов табиий равишда такрор ишлаб чиқариш хоссаларининг иқтисодий баҳоси тоғларда бевосита ҳужалиқ юри-тишдан олинадиган маҳсулот ва хизмат турларининг умумий қиймати-дан кўп марта ортиқроқдир. Бироқ амалиётда тоғларнинг табиий такрор «ишлаб чиқариш» жараёнида жамиятга берадиган «маҳсулотлари» — тоза ҳаво, сув, тупроқ унумдорлиги, шунингдек, тоғ табиатининг биологик, эстетик, илмий ва бошқа «текин», «беминнат хизматлари», ва ниҳоят, тоғларнинг моддий бойлиқлари ишлаб чиқаришга бевосита хизмат қиладиган табиий бойлиқлари (фойдали қазилмалар ва бошқа табиат ресурслари) иқтисодиётда тула ҳисобга олинмаган, уларнинг иқтисодий қиймати аниқланмаган. Мавжуд статистика, ҳисоб-китобда тоғнинг моддий ва номоддий неъматлари тўғрисида зарур маълумотларни тушлаш, тартибга солиш, таҳлил қилиш, баҳолаш йўлга қўйилмаган. Ўзбекистон иқтисод фанида асосий эътибор моддий ишлаб чиқариш курсаткичлари таҳлиliga қаратилгани ҳолда, иқтисодиётга нисбатан ташқи омил ҳисобланадиган табиат ва унинг «инъомлари» деярли инкор қилинади. Бу эса одамларнинг табиат «инъомлари»га бефарқ муносабатининг кучайишига, уларнинг

талон-торож булишига, табиатнинг эса бузилиши, ифлосланиши, емирилиши жараёнларининг тезлашуви-га сабаб бўлмоқда. Масалан, тоғ иқтисодиёти тармоқларининг аксарият қўлчилиги экстенсив, бир ёклама (хом ашё ишлаб чиқариш) бўлиб, уларда табиат муҳофазаси шартлари, талаблари ва нормативларига қўпинча амал қилинмайди. Мавжуд бой маъдан — хомаше ресурслари, чиқитлар, қишлоқ ҳужалиқ хомашёсини чуқур ва мукаммал қайта ишлаш, экологик бехатар усулда фойдали қазилмаларни қазиб олиш деярли йўлга қўйилмаган. Барча тармоқларда табиий ресурслардан фойдаланишда ўтмишда шаклланган ва кўп ҳолларда тоғ табиий муҳитига зарарли таъсир курсатаётган технология тизимлари қўлланилмоқда. Масалан, Ўзбекистон тоғ-кон саноатида ҳар йили 180 млн. т. техноген чиқитлар тўпланиб, атроф-муҳитни ифлослантирмоқда. Умумий ҳажми 5 млрд. т.га етган чиқитлар тахминан 12 минг гектар ерни банд қилган. Тоғ-кон саноати корхоналари кўп ҳолларда энг арзон ва айна пайтда тоғ муҳитини шифатсиз емирувчи ва вайрон қилувчи очик усулда фойдали қазилмаларни қазиб олишга зўр бермоқда, бунда оғир табиий экологик, социал-иқтисодий оқибатлар ҳисобга олинмаётди. Ҳар йили тоғ зонасидан 100 млн. т.дан кўпроқ турли минерал ресурслар қазиб олинади. Урта ҳисобда 1 млн. т. кумирни очик усулда қазиб олиш 20—30 гектар ернинг ишдан чиқишига сабаб бўлади. Шу ҳисобдан фақат кумир қазиб олиш (йилига 4—5 млн. т.) жараёнида ҳар йили 100—150 гектар ер, умуман тоғ-кон саноати бўйича қамда 1,5—2 минг гектар ер вайрон бўлмоқда. Рекультация (тиклаш) ишлари эса табиат емирилиши миқёсларининг арзимаган қисми бўлиб қолмоқда, ҳолос. Тоғ қишлоқ ҳужалигининг экстенсивлиги таъсирида тупроқ эрозияси умумий майдонининг 80—90 фоиз қисмида кенг тарқалган, бетартиб мол боқиш оқибатида яйловларнинг кўп қисми ишдан чиққан. Урмон майдонлари эса тобора қисқариб бормоқда, тоғ муҳитининг ифлосланиши кучаймоқда, табиий офатлар, фалокатлар тез-тез содир бўлмоқда. Тоғлар эса бу жараёнларга мойил, берилувчандир. Айна пайтда алоҳида муҳофаза қилинадиган табиат ҳудудлари (қуриқхоналар, миллий табиат парклари ва бошқалар) тоғ заҳирасининг ати-

ги 2—3 фойз майдонини эгаллайди, холос.

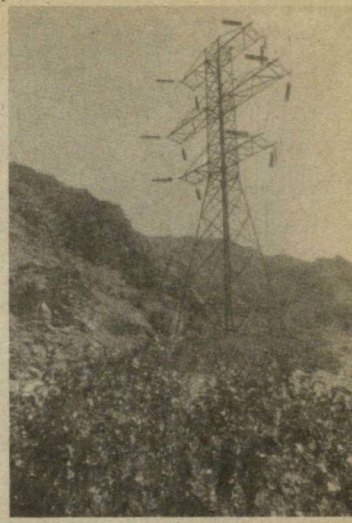
Тог ресурсларидан экстенсив фойдаланиш уз моҳиятига кура тоғларга «қарши» ҳужалик юритиш йўналиши бўлиб, табиий, ҳужалик, ижтимоий мувозанатнинг бузилишига олиб келади. Ресурсларни қазиб олишни жалдлаштириш эса тоғларга қарши «иқтисодий экспансия» бўлиб, тоғларнинг уз-узини такрор ишлаб чиқариш қувватини пасайтириши еки бутунлай издан чиқарилиши мумкин.

Тог муҳити емирилиши фақат тоғ зонаси аҳолиси ҳаётидагина эмас, балки текисликда яшайдиган миллионлаб одамларнинг ҳаётига ҳам бевосита хавф солади. Масалан, эрозия ҳавзаларининг сув туپлайдиган ва сув айирғич қисмларини шикастлантиради, натижада сел ҳолати содир бўлиши кучаяди, водийларни сув босади; тоғ урмонлари майдонининг қисқариши, яйлов эрозияси, тоғ-кон саноати таъсирида катта майдонларнинг емирилиши, қиқитлар билан ифлосланиши дарё сув оқимларининг камайишига сабаб бўлади. Сунгги 40—50 йил мобайнида шундай салбий таъсир юзлаб булоқлар, жилгаларнинг қуришига олиб келди. Оқибатда текисликларни сув билан таъминлайдиган, сув «ишлаб чиқариб», уни «текис экспорт» қиладиган табиий-экологик «корхона» — тоғларнинг сув «ишлаб чиқариш» қуввати пасайди, емирилиш тўхтовсиз давом этаверса, «корхона» уз фаолиятини тўхтатишга мажбур бўлади. Жумладан, Ўзбекистон тоғларида 400 та абдий музликлар бор, тоғлардан 600 дан кўпроқ дарёлар, минглаб сойлар, жилгалар бошланади, уларнинг тўйиниши, серевулиги, тартиби тоғ муҳити ҳолатига бевосита боғлиқдир. Шунингдек, емирилиш тоғларнинг бошқа нётматлари — ер, тулроқ, усимлик, ҳайвонот олами ва ҳоказоларга ҳам салбий таъсир кўрсатади, оқибатда тоғ бойликларининг камайишига, қадрсизланишига, мамлакатда экологик вазиятнинг ёмонлашуви олиб келади. Тог табиати емирилишининг тобора кучайиб бораётганлигига қатор сабаблар бор. Уларнинг энг асосийси тоғ табиатининг моддий бойликлар ишлаб чиқаришига — имкон берадиган потенциал ва хоссаларини юқори даражада баҳолаш, ресурслардан имкон борича кўпроқ фойдаланиш, бунда тоғ иқтисодиётининг табиат учун зарарли, емирувчан таъсирини етарли даражада ҳисобга олмаслик билан боғлиқ. Бошқа томондан эса тоғ табиати яхлитлиги, мувозанати, уз-узини табиий такрор ишлаб чиқаришини сақлаб турувчи хоссалари ва манбалари — табиий муҳит, ундаги номоддий нётматларнинг (аникроғи, «текин» инъомлари) қадрланмаслиги,

паст баҳолашилди. Бу зиддиятли ҳолатнинг сабабларини эса, уз навбатида, тоғ табиатидан фойдаланувчилар емирилишга асосланган ресурслардан фойдаланиш оқибатида катта даромад олиши ва, ақсінча, табиий муҳитни сақлаш, муҳофаза қилиш улар учун деярли ҳеч қандай иқтисодий манфаат (фойда) бермаслиги билан изоҳлаб тушунтириш мумкин. Муаммолар ечими, бизнинг фикримизча, икки йўналишда бўлиши керак: 1) тоғ ҳудуди Ўзбекистоннинг алоҳида муҳофаза қилинадиган табиат ҳудуди мақомини олиши, табиатдан фойдаланиш ва ҳужалик юритиш, аҳоли яшаш манзиллари тизими ҳам ушбу мақом шартлари талабларига мослаштирилиши ва унга мос ҳолатда тартибга солиниши; 2) тоғ табиатининг муҳофазаси самарасини таъминлаш мақсадида иқтисодий тартибларга тоғ муҳити қийматини киритиш.

Тоглик жойларнинг гоёта муҳим табиий-экологик, ижтимоий-иқтисодий хусусиятлари тоғларга нисбатан эҳтиёткорона муносабатда бўлишни, уларни муҳофаза қилишни, тоғ иқтисодиётини эса тоғ шарт-шароитларига мослаштиришни тақозо этади. Шу нуқтаи назардан тоғ ҳудуди Ўзбекистон Республикасининг «Табиати муҳофаза қилиш тўғрисида» (1992 йил) қонунининг 2-моддаси ҳамда «Алоҳида муҳофаза қилинадиган табиат ҳудудлари тўғрисида» (1993 йил) қонунинда қўзда тутилган барча талабларга жавоб беришни ҳисобга олиб, мамлакатнинг алоҳида муҳофаза қилинадиган табиат ҳудуди мақомига эга бўлиши керак. Халқаро миқёсда тан олинган ва тасвия қилинган экологик ҳужжат меъёрларига мувофиқ, биосферани сақлаб қолиш учун ҳар бир мамлакатнинг 1/5 дан 1/3 гача ҳудуди табиий ва ярим табиий мажмуалар (биогеоценозлар) билан банд бўлиши керак. Тоглар эса Ўзбекистоннинг 1/5 ҳудудини эгаллайди ва унинг қуйидаги хусусиятлари алоҳида муҳофазага муҳтождир: 1) биологик хилма-хиллик, табиий-географик хусусиятлари; 2) тоғ сув ҳавзалари, тулроқ, усимлик, ҳайвонот олами; 3) гузал ва жозибador манзаралар, рекреация ва курорт жойлар, нафосатли манзаралар, табиат ёдгорликлари; 4) тарихан шаклланган ва тоғ муҳитига мослашган маданият, ҳужалик ва аҳоли яшаш манзиллари тизимлари, шунингдек, маданий манзаралар, археологик, тарихий ёдгорликлар, муқаддас жойлар ва зиёратгоҳлар.

Шундай қилиб, алоҳида муҳофаза қилинадиган тоғ табиий ҳудудлари таркибига тоғ табиати ва ресурслари, унинг биологик ва эстетик, рекреация ва бошқа хусусиятлари билан бир қаторда, улардан фойдаланувчи, уларни муҳофаза қилувчи, аини пайтда, узлари ҳам муҳофазага

муҳтож булган тоғ аҳолиси, унинг тоғ табиати билан узвий боғлиқ ҳужалик фаолияти қиради. Бунда ҳужалик фаолияти маълум ва назорат қилинадиган йўналишда, тўб жой аҳолисининг шаклланган ва тоғ муҳитига мос анъаналарига асосланб ривожланади. Умуман тоғ табиатининг уз-узини такрор ишлаб чиқариш, тиклаш, мувозанатни сақлаш қобилиятини ривожлантириш ва тамомила янги тоғ табиатини муҳофаза қилиш мажмуасини шакллантириш ва ривожлантириш ва уни тоғ иқтисодиётининг етакчи тармоғига айлантириш лозим. Бу комплекс тоғ табиий ресурс потенциалидан фойдаланишининг ҳамма йўналишларида, яъни тоғ иқтисодиётининг тармоқлари, ҳудудий ишлаб чиқариш мажмуаларида табиатни сақлаш, муҳофаза қилиш, табиатни ободонлаштириш, табиий офат ва фалокатларнинг олдини олиш, оқибатларини бартараф этиш билан боғлиқ мураккаб тадбирлар тизимини амалга оширади. Шу мақсадда табиий экологик меъёрлар талабларига мувофиқ алоҳида муҳофаза қилинадиган ҳудудлар майдони кенгайтирилиши, тоғ иқтисодиётининг ҳамма соҳаларида табиат муҳофазаси ва уни муҳофаза қилишнинг қуйидаги зоналари ажратилиши керак: 1) алоҳида муҳофаза қилинадиган зона (қуриқхона, миллий табиий парклар, заказниклар ва б.); 2) ишлаб чиқариш зонаси (тоғ-кон саноати), қишлоқ ҳужалиги, урмон ҳужалиги, рекреативация, инфраструктура ва б.); 3) рекреация зонаси; 4) аҳоли яшаш манзиллари тизими зонаси; 5) сув муҳофазаси зонаси. Бу зоналар тоғ

шароитига мослашган баландлик-зо-на хужалик юритиш тизими, табиат муҳофазаси, табиатни ободонлаштириш ва бошқа тадбирларни амалга ошириш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Тоғ иқтисодиятини ривожлантириш ва уни тоғ шароитига мослаштиришни рағбатлантириш мақсадида қуйидаги йўналишларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш мақсада мувофиқ (интенсификациялаш, табиат муҳофазаси ва экологик ҳафсизлиқни таъминлаш шарт билан): тоғ табиати муҳофазаси комплекси; энергетика (кумир, электроэнергетика, айниқса, кичик ГЭСлар куриш), рангли металлургия, тоғ-киме, тоғ-кон, энгил, озиқ-овқат саноатлари; тоғ қишлоқ хужалиги (тоғ обикор, даламикор ва тоғ терраса деҳқончилиги, тоғ богдорчилиги ва тоқзорчилиги, тоғ-яйлов чорвачилиги мажмуалари); балиқ хужалиги, тоғ урмон хужалиги; тоғ саноат индустрияси; уй-рузгор ҳунармандчилиги; инфраструктура, хизмат кўрсатиш ва бошқалар. Булар барқарор даромад олиш, тадбиркорлик ва бизнеснинг муҳим йўналишлари бўлиш билан бир қаторда, тоғлик жойларнинг энг уткир муаммоси — аҳоли бандлигини ҳам ижобий ҳал этишга имкон беради.

Тоғ ҳудуди учун устувор йўналишга эга булган табиатни муҳофаза қилиш мажмуини шакллантириш ва ривожлантириш қўп даражада тоғ табиий муҳитининг қийматини аниқлаш ва уни иқтисодий тартиботда қўллашга боғлиқдир. Лекин иқтисод фанида ва амалиётда бу муаммо уз ечимини топмаган. Айни шу ҳолат табиатдан фойдаланувчиларнинг табиатни вайрон қилиши ҳисобига катта даромад олишларининг ва улар келтираётган катта зарар эса жамият, давлат зиммасига тушаётганининг асосий сабабидир. Тоғлик жойга нисбатан иқтисод фанининг асосий тушунчаларини, категорияларини ко-нкретлаштирганда қуйидагича му-

лоҳаза юритиш мумкин. Мавжуд тоғ ҳудуди Ўзбекистоннинг узига хос кучмас мулки бўлиб, тоғ-кон ишлари оқибатида тоғ муҳити емирилса, бу капитал миқдори камаяди, аксинча, вайрон булган жойлар тикланса (рекултивация) ва тоғ урмонлари-га айлантирилса, унинг миқдори қупаяди. Тоғ муҳитидан тоза ҳаво ва сув, минерал хомаше, биологик, рекреацион, эстетик ва бошқа ресурслар шаклида олинадиган «фойдаланиш сарф қилиш, улардан фойдаланиш «маҳсулот» истеъмолни билдиради. Тоғлик жойларнинг қиймати, энг аввало, тоғ муҳити қондирадиган эҳтиёжлар ҳажми (масалан, сувга, биологик, рекреацион ресурсларга, минерал хомашега ва б.) билан ултанади. Бошқа томондан эса тоғ неъматлари (ресурслари) тоғ табиатининг табиий тақдор ишлаб чиқариш маҳсулоти бўлиб, улар товар ҳисобланмайди, буюмлар каби мулкчилик иншооти бўлолмайди, истеъмолда «текин» предмет бўлиб қатнашади ва шахсий узлаштирилмайди, улардан меъеридла фойдаланганда камаймайди ва доимий қайта тикланиш хусусиятига эга. Лекин тоғ неъматларини буюмлар каби оморларда туллаш, сақлаш, захираларини қупайтиришнинг иложи йўқлиги сабабли, уларни истеъмол қилиш табиий тартибга мос ҳолда амалга оширилиши керак. Тоғ неъматларини узлуқсиз ишлаб чиқариш мамлакатнинг тоғлик жойларда табиий-экологик-антропоген мувозанатни, табиий тақдор ишлаб чиқариш хосаларини сақлаб қолишга, ривожлантиришга қаратилган табиат муҳофазаси тадбирлари комплексини амалга ошириш миқёсларига бево-сита ва билвосита боғлиқдир. Тоғларни муҳофаза қилиш мамлакат манфаатларига хизмат қилади. Мамлакатнинг тоғларга эҳтиёжи, тоғларнинг эса катта табиий-экологик имкониятлари тоғ муҳофазаси-нинг асосий улчов мезони бўлиши керак...

ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР ШЕЪРИЯТИ

ОЗАРБАЙЖОН ХАЛҚ БАЁТЛАРИ

*О, қушлар, ога қушлар,
Қунибди боққа қушлар,
Дарахтларни кесдилар,
Учишди тоққа қушлар.*

*Дарахтда хазон йиғлар,
Тағида гузал йиғлар,
Ёрдан айрилган ошқ
Саргардон кезар. Йиғлар...*

*Ой эмасман. Юлдузман
Келинмас, ҳали қизман.
Эшикда турган углон,
Енимга кел. Елғизман...*

*Обордилар гулимини,
Айладилар зулимини.*

ЎЗБЕКИСТОНЛИК ҚАДРДОНЛАР

*(Россия халқ артисти Ю. Можухиннинг
«Онажон, мен артист бўлдим» китобидан лавҳа)*

Биз 1951 йилда Тошкентга кўчиб келдик. Жойлашиб олгач, эртасигаёқ Ўзбек эстрадаси идорасига йўл олдик. Директор Камтар Отабоевич Отабоев қабулга кирганимизда, мен:

— Бизлар артистлармиз, шу ерда қўлиб ишламоқчимиз, — дедим.

Камтар Отабоевич мени бошдан-оёқ кузатиб ўтириб:

— Ҳозирча бизда урин йўқ, — деб жавоб қайтарди.

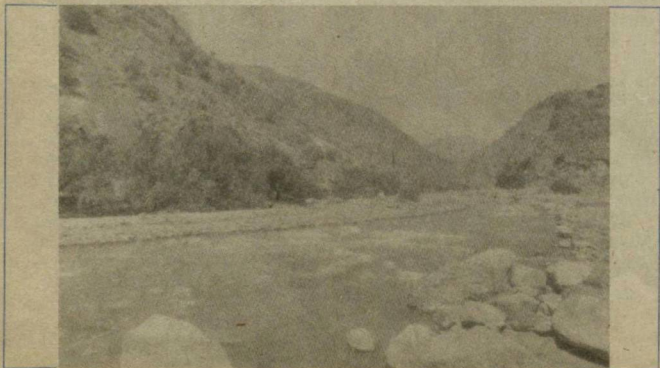
— Сиз ахир биздан, қанақа ҳунарларингиз бор, деб ҳам сурамадингиз...

— Варибир, ҳозирча ҳеч қанақа илож йўқ.

Омадими чопган эканми, таъқирани чўққан заҳоти биз Ўзбекистон халқ артисти Гавҳархоним Раҳимова билан учрашиб қолдик. Ушш пайтларда Гавҳархоним ҳам опаси Тамираҳоним каби энг машҳур санъаткорлардан ҳисобланарди, бизлар уларни ҳатто афсонавий шахслар сифатида тасаввур қилардик. Ушш пайтда Гавҳар опа ҳам бадий дастага раҳбарлик қилар, ҳам ўзи жаҳон халқлари қўшиқлари ва рақсларини кўро қилиб, катта-катта концертлар уюштирарди. Оғзимизни очмаёқ дардимизни тушунган Гавҳар опа:

— Директоримиз ҳудди мана сизлардай артистлар бизга зарурлигини билмагандир, қали, ҳунарингизни бир кўрсатишлар-чи, — деб бизларни ичкарига бош-либ кетди. Биз ўз маҳоратимизни янамоиш қилдик ва орадан бир соат ўтар-ўтмас Ўзбекистон филармониясига оригинал жанр артистлари сифатида ишга қабул қилилдик!

Тақдир бизни шундан кейин ҳам ҳуш-нуд воқеалар билан сийлашда давом эттаверди. Бизлар аъзо булган бадий жамоа-

На сўзлашга қўйдилар,
На кесдилар тилимини.

Ошиқ ночор, йиғлама,
Қунлар кечар, йиғлама,
Фалак ёпиқ эшикни
Бир қон очар, йиғлама.

Булоқ боши туз булар,
Ён-атрофи қиз булар.
Мен сени гул деймайман,
Гулнинг умри оз булар.

Бу йўлдан утган яхши,
Йўлингга кетган яхши.
Кезмоққа — гурбат улка,
Улмоққа ватан яхши.

Гунча эдим, гул бўлдим,
Буй сочдим, сунбул бўлдим.
Бир тил билмас қуш эдим,
Севдиму бўлбул бўлдим.

Тог ёнида дамим бор,
Богимда бодим бор.

Кел, эшикдан кир, дўстим,
Десилар: «Одами бор...»

Тоглар туман бўлди, кел,
Ҳолим ёмон бўлди, кел.
Бир ой кетаман девдинг,
Йиллар тамом бўлди, кел.

Тоглардан қуш келарми?
Келса ҳам, буш келарми?
Мен севсам, узага олса,
Тангрига хуш келарми?

Қўлингга созга дўнсам,
Ғамзада, нозда ёнсам.
Бош қўйиб тиззангга, воҳ,
Қиш ётсам, ёз уйгонсам.

У ҳам мени ёндирар,
Бу ҳам мени ёндирар.
Куйдиму сувга тушдим,
Сув ҳам мени ёндирар.

Кел, қўйма дардга мени,
Ёр, қўр бир марта мени.

Номардга муҳтож этма,
Суйдиргин мардга мени.

Сочларингги ўрмаслар,
Сени менга бермаслар.
Қуй, упай оқ юзиндан,
Кеча қаро — кўрмаслар.

Сув келар, оқиб кетар,
Тог-тошни йиқиб кетар.
Дунё бир деразadir,
Ҳар келган боқиб кетар.

Хуроз бонг урганда кел,
Қуким қон булганда кел.
Вемор булдим, келмадинг,
Энди жон берганда кел.

Узугинг тоши менман,
Устунинг қоши менман.
Ёр дея ким йиғласа,
Қўзининг ёши менман.

Озарбайжон тилидан
Карим ҲАКИМ ўғли
* таржималари.

да «узбек Шалаяпини» деб донт қозонган машҳур санъаткор, Ўзбекистон халқ артисти Муҳиддин Қориёқубов ҳам бор эди. Бугунги кунда Ўзбекистон Филармонияси мана шу ажойиб инсон номи билан аталади. Муҳиддин Қориёқубов хушрўй, туладан келган, жозибдор одам эди, у билан мулоқотда бўлишнинг ўзи бизга олам-олам заъқ бағишларди. Менинг рафиқам Лидия у «Деадемонахон» деб эркалаб қақирарди. Бизнинг концерт берувчи гуруҳимиз энг йироқ колхоз-совхозларга ҳам чиқиб кетарар, масъулиятли вазифани бажарётганимиздан жудаям хурсанд эдик. Мен, Қори акамизнинг ёши ҳам, обрўйи ҳам улуғ, шунинг учун у киши фақат маънавида юришлари керак, деган фикрни билдирганимда, устоз Муҳиддин ака миннатдорона қулиб қўйганлари эсимда. Концерт бериладиган кунлар колхоз марказлари одамлар билан шундай гавжум бўлиб кетардики, томоша заллари ҳар қанча кенг ва катта бўлмасин, барибир ҳаммани ўз бағрига сиғдиролмасди. Ҳақиқатан ҳам, томоша куриш учун келган санъат мухлислари саҳна-

нинг шундоққина биқинида тиқилиб-суқилиб ўтирар, ҳамма жой тирбанд бўлиб кетарди. Қош қорайиши билан одамлар латта-путталарни ўраб-боғлаб, кереосига ботириб мапғала ёқилар, ҳамма ёқ га-ройиб бир тус оларди. Ана манзара! Концерт олдидан одамлар:

— Композиторлар чиқади! — деб сўрашарди. Композитор дегани — уларнинг тушунчасида симфоник мусиқа дегани, симфоник мусиқани улар учунлик ҳам хуш кўравермасдилар. Лекин:

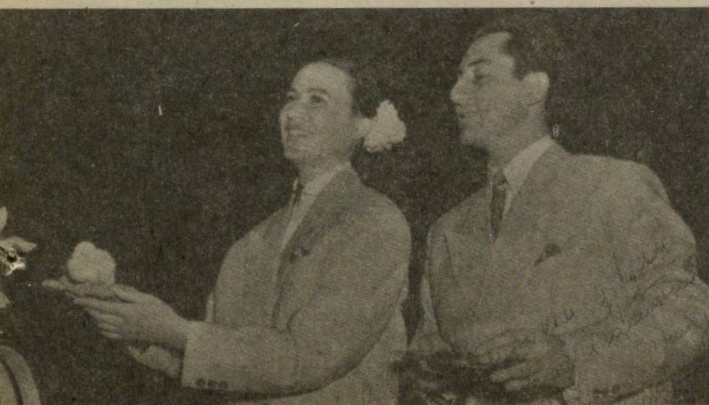
— Йўн, композиторлар эмас, Қориёқубов, Гаваҳархонимлар ияросида узбек халқ қўшиқларини эшитасанлар! — деган жавобдан кейин томошабинларнинг кузлари ениб, шодлиқдан юзлари порлаб кетарди! Рафиқам иккалаимизнинг сеҳрардик, қузаёйлоқчилик каби ҳунаримиз ҳам қишлоқ одамларида яхши таассурот қолдирар, қизқиб томоша қилишарди.

Концертдан кейин, томошабинлар тарқалишган, колхоз раисининг уйида фаоллар учун яна бир «кичик концерт» берилар, бу концерт якунида Муҳиддин Қориёқубов қўлларини жуфтлиб кўкрагига

МИННАТДОР ҚАЛБ ИЗҲОРИ

қўйганча, қадимий узбек халқ қўшиқларини ижро қилар, худди ибодат пайтидагидай чунонам зўр овоз билан берилиб куйлардики, ўтирганилар қўниқ сеҳридан маст бўлиб қоларди гуё! Тингловчилар қордана қўриб олиб, қўниқ оҳангига тебранишар, бу дақиқалар ҳар қандай одамни ҳаяжонга кўмиб ташлайдиган илоҳий дақиқалар эди. Сунг шу хонанинг ушга дастурхон ёзилар, уртага сахий заминнинг ширин мева-чевалари уйиб ташланарди. Бундай зифатларда фақат йигитлар хизмат қилиб, кириб-чиқиб юрар, аёлларнинг иштироки ҳали урф бўлмаган эди. Лилочкаларда ўрик, pista, бодом, узум олиб киришар, қанд-қўрсин шундоққина яшиқлаб келтириб тўқардилар. Тилими тилини берадиган қовулларнинг, ширин қоқиларнинг таъми ҳали-ҳамон оғзимдада. Қўл юдиряш, чой узатиш ва бошқа хил меҳмондорчилик одатлари ҳам жуда ажойиб, ушга хос эди. Гоҳ гўнгир-гўнгир сўхбат, гоҳ қўшиқ, гоҳ уйин, гоҳ аския шу тариқа давом этиб, нихоят биз кутган дамлал бошланар, яъни ош тортиларди. Ўзбекча паловни емасиз — дунёга келмасиз! Каттақон лаганда тоғдай уюлган, буги кўтарилиб, оламни хушбўй палов ҳиди бостан лаҳзаларни эртан десам ишонаверинг.

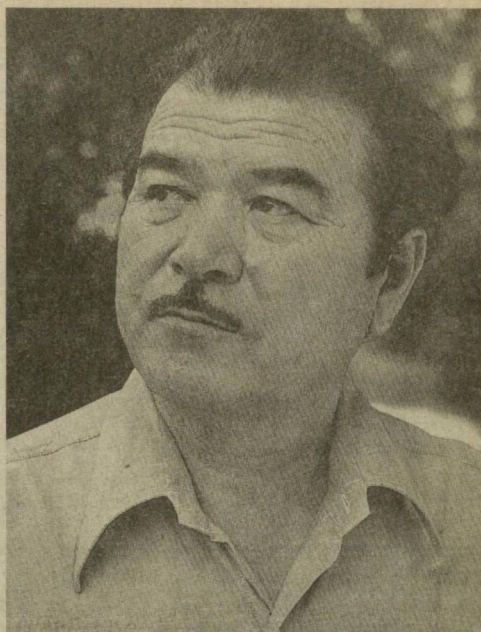
Палов ошашини ва ошатишни ҳам Муҳиддин ака бошлаб берарди. У енглариини пимариб олар, қафтларини тулдириб-тулдириб оғзига тиқади, биз ҳам худди шундай қилиб палов тановул қилардик. Ҳамма тўйиб егач, энди ошатиин маросими бошланарди — Қори ака гуруҳларни жамлаб-сиқиб бош бармоғининг устига қўндирар, ёлпағиларга бирма-бир ошатар, ошамоқчи бўлаётган одам оғзини очиб энди ошадим деган пайтида унга савол берилиб, исми суралар, у одам эса на чайнаймай, на исмини айтолмай гўлдирар, кулгига сабаб буларди. Баамлар шундай уйин-кулги, ҳазил-ҳузул билан нийонга етарди. Зифатларнинг уйин-кулги, хурсандлик билан туташини ҳам бир одат бўлса керак, негаки бундай ҳол ҳар битта колхозда шу хилда ўтарди...

ГҮРҮҒЛИНИНГ ҚАЙТИШИ

Орамизда бир умр машаққатли ижодий суқмоқлар гирдобда — устахонада матоҳ билан яккама-якка яшаб, халқимизнинг маънавий бойлигига бойлик қушиб, авлодларни утмиш уммонига олиб кириш учун бутун ҳаётини фидо қилган инсонлар бор. Узида борини ранг-тасвир ашёларига сарфлаб, бор вужудини халқимизнинг утмиш тарихини, маънавиятини тиклашга фидо қилган, кенг жамоатчилик 60 йиллик туйини нишонлаётган мусаввир Муборак Йўлдошев ана шундай инсонлардан биридир. Рассом улка, унинг ҳозирги ҳаёти, утмиш тарихига оид мавзуларда ижод қилади. Пахта мавзуси, опера сахналарига ишланган декорациялари, замондошларнинг туркум портретлари, қадимий шаҳарлар ҳаётининг узига хос жозибали манзаралари ва, ниҳоят, Гурӯғли достонига ишланган туркум ишларини эслашнинг узи кифоя.

Мустақиллик туфайли илдиизи бир, муштарак манбадан тарқалган Урта Осиё халқлари ўз тарихларини урганиб, унинг негизини англаб, ота-боболар руҳини шод этмоқдалар, авлод-аждоҳларини чиндан ҳам қандай бўлса шундай дигича танимоқдалар. Шу жиҳатдан Муборак Йўлдошевнинг ижодига назар солсак, рассом бўлиб танилгандан буён узининг асл манбаларидан ҳеч вақт узилмаганини, аксинча, ота-боболаримиз руҳи доимо унга ёр бўлиб келгани, ижодий изланишлар билан бу машаққатли суқмоқларни босиб утганининг шохиди буламиз. Биргина Гурӯғли мавзусига бағишланган ишларида мусаввирнинг бутун салоҳияти, юрак ҳарорати, ҳасрати, қалб изтироблари «манаман» деб юзага чиқади. Бу туркум мустақил, ҳар бири ўз сюжет чизигига эга 30-40 йирик полотнодан иборат. Урта Осиё халқларининг монументал эпик қаҳрамони Гурӯғли ҳаётий фаолиятида, унинг кўп қиррали маънавиятида рассом бутун бир эпик ҳаёт ҳароратини, халқларимизнинг утмиш тарихини, келажақ орзу-истакларини куради. Бу оғир ва машаққатли ижодий вазифага рассом ўзини узок йиллар давомида маънавий ва руҳий тайёрлаган, утмиш тарихимизга оид адабиётлар, юзлаб бадиий китоблар ва достонлар билан танишиб, уларни қалбдан, вужуддан англаб, шу сиймолар руҳий олами оғушида юрган. Рассом Гурӯғли образи, унинг ҳаётий фаолиятини яратиш борасидаги шиддатли изланишларини Самарқанд опера ва балет театрида бош рассом вазифасида ишлаб юрган кезларидаёқ бошлаган эди.

Гурӯғли образи бутун моҳияти билан Урта Осиё халқлари тарихи, одамларнинг эзгу нияти, хусусан, мардлик, одиллик, маънавий гузаллик ва улугворлик, тантилик ва ҳалоллик ҳақидаги уларнинг энг олижаноб маслағи ифодасидир. Уттиз йил давомидаги ижодий изланишлар, уйқусиз тунлар ва машаққатли кунлар самараси улароқ Гурӯғлидек моҳияти бекиёс ва куламли достон мусавварага айланди.

— Гурӯғли мавзусида 30—40 та сувратлар ишладим, — дейди рассом биз билан суҳбатларининг бирида. — Ислон маданияти VI—VIII асрлардан бошланган бўлса, эрамиздан аввалги IV—III аср Александр Македонский давридан ислом давригача булган маданият афсона ва асотирларда сайқалланган. Масалан, Фирдавсийнинг Рустами, Гурӯғли, Алпомиш Панжакент деворий расмларида ҳам ўз аксини топган. Утда қуймас, сувда чўкмас халқ қаҳрамони Гурӯғлига бағишланган достонлар туркуми 100 дан ортиқ асарни ўз ичига олади. Ботири яратувчига илтижо қилиб, «Ғойибдан менга бир яхши от бер», — дейди. У ҳар хил миллат болаларини асраб, тарбиялайди. Гурӯғли гурда дунёга келган. Уч йил деганда гурдан ер юзига чиқади. Шу ёшда ҳам оддий одамдан бир неча баробар катта. Ошиқ отиб ўйнайди. Гурдан чиққан Гурӯғлини ҳар кунни от эмириб кетади. Бу илоҳий ҳол. Бола ҳар кунни гурдан чиқиб ўйнаб утиради. Оч шер уни ёмоқчи бўлади. У ошиқ ўйнаб утирган чоғда ҳамла қилган шерни даст қутариб, терисини йиртиб юборади. Одамлар ошиқ ва қутирчоқ келти-

риб, утил е қизлигини билайлик деб Гуруғлининг олдиға ташлашади. Бола ошиқни олиб уйинг бошлайди.

Гуруғли достони ўтмиш авлодларимиз тарихининг дурдоналаридан ҳисобланади. Муборак Йулдошевнинг бутун ижодий фаолияти, юрак тафти ва қалб ҳарорати шу образ билан чамбарчас боғлиқлиги, энг тотли ижодий дақиқалар ва онларини шу мавзунини ёритишга бағишлаганлиги бежиз эмас.

Рассом атайлаб қаламчизгиларга аҳамият бермасликка ҳаракат қилиб, қаҳрамони қўлоқларини қўпол, ёғоч илдизи каби беуҳшов ишлаган. Рассом Гуруғли образини яратиш учун дунё санъати дурдоналарининг синчиклаб ўрганиб чиққан. Византия санъати, икона, Микеланжелого мурожаат қилади. Муҳими, классик санъат сир-асрори, ифодавий тамойиллари, воқеликни, борлиқни талқин қилиш йўлларини синчиклаб қузатади. Афсонавий воқеалар тизимини қўз олдиға келтиради. Учар отлар, инсу жин, дев ва парилар, чилтон ва Хизр алайҳисалом, ҳуллас, халқ оғзаки ижодида қўлланган афсонавий ёхуд реал қаҳрамонлар мусаввир асарларининг асосий мазмунини ҳаракатга келтирувчи кучга айланади.

Рассом осориатикаға мурожаат қилгани учун улуғвор археологик қазилмалардан топилган унсурлардан, Варахша, Панжакент деворий расмларидан фойдаланган. Қадимий Турон давлати тарихий қатламларини «Авазхон ўғлим»

композициясида қўрсатади. Бу асар орқали рассом, давлат давлат бўлиб ўз ўтмишини билмаса бу қандай давлат булди, демоқчи. «Совет даврида, — дейди рассом, — биз маиший турмуш акси туширилган замонавий мавзуга бурилдик. Натижада классик меросимиздан айрилдик. Раҳматли Чингиз ака Аҳмаров: «Сен динга қарши чиқма, аксинча, динни ўз асарларингга кутариб чиқ», — дердилар. Динда поклик, тозалик, тугрилиқ мужассамлаштирилган. Мана шу жиҳатдан қараганда Гуруғли образида ҳалоллик, мардлик, жасорат ифода этилган.

Мавзунини бошлаганимга ўттиз йилдан ошган бўлса, халқнинг абадий меросига таянган ҳолда Гуруғли достонига мурожаат қилдим. Мен Ўзбекистонда опера рассоми сифатида яқкаю яғонаман. 8 йил институтда бу борада дарс бердим. Камбағал бола бўлганим учун касбимга астойдил ёпишдим. Головин, Врубель, Поленов, Рерихга ухшатиб ишлайсан, — дерди Чингиз ака».

Устоз Чингиз Аҳмаровнинг қайтарилмас дурдона асарларида лирика, шоирона руҳ, нафосат ва нозик табиат, ҳарорат барқ уриб турса, Муборак Йулдошев асарларида лирик ҳароратдан ташқари куч-қудрат ифода этилган. Бу ўзбек тасвирий санъатида очилган қурик, деса бўлади.

Абдували ЭГАМБЕРДИЕВ.

Суратларда: Муборак ЙУЛДОШЕВ ижодидан намуналар.

ТИЛАБ МАҲМУДОВ 60 ЁШДА

Очигини айтсак, бош муҳарриримизнинг 60 ёшга тулганини эшитиб ҳайрон бўлдик. Доимо хушчақчақ, дилкаш, ишлаб чарчамайдиган, бошқалар дарди ва фикрини тинглаб, маслаҳат беришдан эринмайдиган, кечирувчанлик ва одилликни узига касб қилиб олган, ўткир зеҳн ва ҳассос истеъдод соҳиби, камтарин ва бағри кенг инсон — Тилаб ака умр доvonининг ярмига етиб қолибди. Уни журналимизга келишидан аввал ҳам билардик: Ўзбекистонда эстетика фани бўйича биринчи фан доктори, йиғирмага яқин китоб, рисоалар, 300 дан зиёд мақолалар муаллифи эканлиги маълум эди. Ўзбекистон санъати, маданияти бўйича Москва ва хорижий мамлакатларда қилган маърузалари, чоп этган мақолалари, Ўзбекистон ойнаи жаҳони орқали нафосат ва санъат бўйича олиб борган курсатувлари унинг қанчалик истеъдодли ва тафаккури кенг олим эканлигидан далолат беради. Тилаб Маҳмудов Ўзбекистон фалсафий-эстетик фикрлар тарихида «санъатшунослик эстетикаси», деб аталмиш мактаб яратди ва бу мактабда қатор шогирдлар етиштириб келмоқда.

Тилаб аканинг илм соҳасида ўз ўрни, мавқеи бор. Ўзбекистон ОАҚида санъатшунослик, меъморчилик ва маданиятшунослик фанлари эксперт кенгашининг раиси эканлиги бежиз эмас.

Муштариёларга бошқа бир сирни очмоқчимиз. Тилаб ака 70-йиллардан буён (балки ундан ҳам аввалдир) ҳикоялар ёзиб юрар экану, бу сирни яқин дўстларидан бошқа ҳеч ким билмас экан. Яқинда «Шарқ юлдузи» журнали унинг 6 та ҳикоясини чоп этиш учун танлаб олди. Сермаҳсул олим илмий тадқиқотлардан чарчаганда бадиий ижод билан шугулланиб, бадиий ижодда айтолмаган гапларини мақолаларида баён этиб юрар, ҳикояларни эълон қилишга эса шошилмаган экан.

Куйида унинг «Абадий дўстлик» ҳикоясини нашр этиб, барча ўқувчилар ҳамда журнал жамоаси номидан Тилаб акани 60 йиллик муборақ кунлари билан табриклаймиз, қўшқанот ижодий фаолиятида узоқ умр, ҳар дамгидай навқиронлик ва олижаноблик сизга доимо ҳамроҳ бўлсин деймиз.

«Гулистон» тахририяти

W

БИЛМАДИМ. ОДАМДА дустликка интилиш ҳисси кучлими ё бировдан уч олиш туйғусими? Ҳарқалай, иккаласи ҳам кишиларга умр бўйи ҳамроҳ бўлиб, ё бировни бировга иписиз улайди, ё бирининг қузига иккинчиси чўп бўлиб қадалиб юради.

Муминжон — «Ҳожиёвич», Йулдош — «Зуфарович» бўлгунларича ораларидан қил утмасди. Университетда бирга ўқишди, илмга ёнма-ён кириб келишди. Ҳаётга, илмга бўлган қарашлари уларни турли йулдан юришга ундаса ҳам, интилиш манзиллари бир бўлди.

Гоҳо одам табиатидаги куз илғамас алланималарнинг ошкор бўлиши учун қирқ йиллик дустлик камлик қилиши, гоҳо уларнинг «гув» этиб ёниши учун сомонга ташланган чўғдай сўз ҳам кифоя қилиши мумкин. Киши феъли-атвориани бошқалардан сир тутган билан, узидан узини яшириб юролмайдик.

1952 йил Муминжон бошига кўнган бахт қувончли онларнинг қисқалигидан, Йулдош қучаётган зафарларнинг эса узлуксиз эканлигидан дарак берди. Тошкентнинг марказидаги Урдага яқин «Сталин» кучасидаги ҳовлига Муминжон кучиб келганига ҳали бир йил бўлмаган, биринчи китоби нашрдан чиқиши билан унга қобилиятли олим сифатида уч хонали уй беришган эди. У узини бахтиёр ҳис қилиб, янги орзулар елқанини йиғиштириб улгурмаган кунлардан бирида Йулдош дустининг олдида ранги қув учган ҳолда кириб келди. Ёнидан букланган қоғоз чиқариб Муминжонга узатди.

— Қўл қўйиб юбор! Яшамокчи бўлсанг, қўл қўй!

— Ахир... ахир... бу тўхмат-ку, — деб гудурланди Муминжон.

Йулдошнинг бароқ қошлари найзадай диққайиб, қузлари бурнининг қузидай қонталаш тус олди. «Афсус... энди узингдан ку!» вишиллади Йулдош эшикка яқинлашар экан. У селдай келиб, елдай чиқиб кетди.

Орадан кўп вақт утмади. Хатда курсталган одам қамалди. Унинг шоғирди сифатида Муминжон ҳам ҳибсга олинди.

Бу воқеадан икки ҳафта утар-утмас Йулдош Зуфарович «дуст» оиласининг кўнглини сураб келди.

— Азизам, сизга оғир бўлди. Одам мураккаб мавжудот. Одамзод сирли сандик, тубсиз уммон экан. Унинг юрагигадаги бир қошиқ қон Жайхундай кўпириб оқади. Муминжонни ким билибди, бунақа одам деб. Энди, унинг кетидан узингиз ҳам равона бўлмайин десангиз, матбуотда «Эримдан воз кечдим» деб ёзиб чиқинг!..

Жудилик азобидан тулғаниб юрган аёлнинг гўнча лаблари пир-пир учди. У ички бир дард билан шундай инградики, овозидан беланчадаги бола чучиб, йиглаб юборди, Йулдош Зуфарович куцага қандай чиқиб кетганини билмай қолди.

Муминжон қамалгандан бироз вақт ўтган, унинг ҳовлисига Йулдош Зуфарович кучиб келди. Сал утмай, докторлик диссертациясини ёклаган куни, катта зифат ҳам берди. Шу кундан бошлаб «халқ душмани»нинг уйда «халқ хизматкори» истикомат қила бошлади.

Йулдош Зуфаровичнинг бировлар тушагига ятаниб-эркаланадиган даври бошланди!

Табиат ишларига ҳайронсан. Бир томондан киши сиқилиб юрса, бошқа ёқдан унга қувонч эргашар экан. Ноҳақлик бировни емириб қўйса, бошқани сергак қилади. Одамни турт девор ичига қамаб қўйсанг ҳам, унинг ҳаёлини тушовлаб бўлмас экан. Муминжон қамқоҳонада «Тошкентнома» деган китобини ёзди.

Муминжон оқланиб, ярим кечада узини олиб кетишган уйига қайтганда дарвоза ёнида «дуст» Йулдош Зуфаровични учратди. Уша дарвоза, уша настиринларга бурқалган йулак уртасидан катта ариқ тулиб сув оқадиган ҳовли... Дарвоза устига болохона қурилибди.

(ЎЗЎЖИ)

АВАДИКИ «ДУСТИК»

Муминжоннинг юраги увишиб кетди. «Ҳойнаҳой, бу ерда Йулдош яшаса керак!» — ҳаёлидан утказди у. Гаражда қоп-қора рангдаги машина. Йулдош Зуфарович-ку, ўзи қизил рангни яхши қўрарди, рисолаларини ҳам қизил муқовада чоп қилдираар, таниш-билишлар уни «қизил домла», ҳар сузда «офарин-офарин» дегани учун, баъзан «Офарин домла» деб ҳам аташарди.

— Хафа бўлма, биродари азиз, — деди Йулдош Зуфарович Муминжонни йулакдаги столга тақлиф қилар экан, — мана, замонлар узғариб кетди, соғ экансан — келдинг. Биз ҳам сенинг кўннингга тушмайлик деб, эҳ-ҳе... қанча эшикларга бош суқмадик. Энг муҳими — инсондаги эътиқод! Мана, мен мустаҳкам эътиқодли одамман! Мени шу олиб қолди. Сен яхши олим эдинг, лекин...

— Нимаси «лекин»? — тикилиб қолди Муминжон Ҳожиёвич.

— «Лекин» деганим... илм қиладиган даврларинг утиб кетди, деб ачиналган-да, дустим. Мана, мен фан доктори бўлдим. Москвада, аспирантура даврида партияга ўтдим, ҳозир профессорман, яқинда академик бўламан. Уйга келсак, уни менга давлат берди. Бола-чақанг бошқа квартирага кучиб кетишди. Давлатчилик... кейин, биласан-ку, бизда ҳар ким қобилиятига, ишига қараб қадрланади...

— Албатта, албатта... Буладиган қўзининг пешонасидан маълум деганлар, бизнинг пешонага бошқа нарсалар ёзилган экан...

— Азизим, — ялпизланиб гап бошлади Йулдош Зуфарович, — ҳаёт ҳали олдинда, сен ҳам улгурасан ишга, илмга, яшашга. Энди йўл-йўлакдай бир гапни айтиб қўй. Яқинда академикликка сайлов бўлади, утиб олсан, кейин сениям тортаман. Ердам бераман!..

Ҳаётда таниш-тунушлар туфайли ақли ва руҳига нисбатан юқори лавозимга кўтарилиб қолган одамдан даҳшатлиси бўлмайди. У замон маънавий мулкни ўз қарчи билан ўлчаб, унга сиймайдиганларини четга суриб қўйишга одатланибди. Ҳарқалай, ич-ичидан кимнингдир узидан ақлироқ эканини, кимнингдир ўрнида ўзи ўтирганни сезади. Сезади-ю, кечалари ваҳимага тушиб қолади, кундузлари тиш-тирноғи билан катталарнинг кўнглини овлашга киришади. Катталар ҳам одам-да! Мақтов кимга ёқмайди? Ҳушомадгўйлик кимнинг юрагини баҳор тафтидай илтимайди? Катталар ҳам урганиб қолган, уқтин-уқтин қўзи тушиб турган одамни хор қилишмайди!

(Давоми 45-бетда)

ФИТРАТ ФИТРАТНИНГ ГУЛТОЖИ

Абдурауф Фитрат (1886-1938)нинг «Хинд сайёҳи» асари 1912 йил Туркияда тожик тилида ёзилган. Асарлар борки, унда муаллиф дунёқарashi, сиёсий-ижтимоий, иқтисодий воқеа-ҳодисаларга бўлган муносабатининг йиллар давомидаги тадрижий юксалиши кузгуда акс этгандек аён бўлади.

Бухоро амирлигининг жаҳолатда қотган муҳитида эрк, саодат, овозлик истаб, чор Русияси мустамлакачиларининг устлачи тазйиқи зуравонлигига чидалмаган Фитрат Истанбулда яшаб «Мунозара» асарини яратар экан (1909 йил), узоқ-юрти — Мовароуннаҳрни ёки, асар тили билан айтганда, Бухоро амирлиги тасарруфида бўлган улкан Урта асрлар жаҳолатидан қутқариш, айниқса, мадраса ва мактаблардаги таълимни ислоҳ этиш, унинг «усули савтия»га ўтказилишини орзу қилади. Маърифий ислохот орқали юрда тараққиёт, адолат тантанасига эришиш ишончи фақат Фитратнинггина эмас, Айний, Ҳамза, Беҳбудий, Авлоний, Суфизода, Ажзий, Шукруий каби адиб ва маърифатпарварлар ижоди дастлабки боқичининг ҳукмрон гоёси эди.

«Мунозара» билан «хинд сайёҳи» асарининг яратилиши орасидаги муддат бор-йўғи уч йилни ташкил қилади. Садриддин Айний узининг «Намунаи адабиёт тожик» (1926 йил) рисоласида Фитратнинг бу асари ҳақида ёзади: «Сайёҳи хинди» — «Хинд сайёҳи» деб аталган асари роман услубида ёзилган. Асарда Бухоронинг илмий, сиёсий, иқтисодий аҳволи шифатсиз, гоҳо ҳажв тарзида танқид қилинган эди. Бу асар ҳам тазйиқ болосига учраб, бир қисми йўқолди. Бухорога етиб келган қисми аса ўқувчиларга «Мунозара»дан ҳам кучли ва яхши таъсир кўрсатди. («Хинд сайёҳи» форс тилида ёзилган, уни самарқандлик муфтий Маҳмудхўжа рус тилига таржима қилиб, нашр эттирган эди).

Ҳақиқатда, устод Айний таъкидлаганларидек, «Хинд сайёҳи»нинг уша пайтдаги Бухоро оламида тезлик билан шухрат қозониши бежиз эмасди. Асарни муталаа қилар эканмиз, унинг ҳар бир сатридан Фитрат фитратининг гултожини топамиз. Муаллифининг Ватанга нисбатан бўлган қайғуси, юртни ривожланган мамлакатлар қаторида кўриш каби эзгу нияти билан уйғулашиб кетганлигига ғувоҳ бўламиз.

Асар яратилган йили Россия ва унинг қарамида бўлган Бухоро давлатининг сиёсий-ижтимоий аҳволи оғир эди. Россия қишлоқларида Столпин ислохотлари орқали қўнимсизлик авжига чиққан, ҳали биринчи рус инқилобининг «аччиқ» таъсири ором бермаётган; ана шу ҳодисалар таъсирида Русияга қарам бўлган Бухорода маърифатпарвар жадиждарнинг ҳаракати хийла қўямига етган пайт эди. Буларнинг барчасига Туркия ва Эрондаги маърифий-инқилобий ҳаракатларнинг жонланиши, Афғонистонда мустабил амир Ҳабибуллоҳон давлатдорлигига қарши Омуллоҳон, Маҳмуд Тарзий, Муҳаммад Анисларнинг эркин чиқишлари куртак отаётганлигини илова қилсак, Фитрат «Хинд сайёҳи» асарида илгари сурган гоёсини биринчи шахс номидан баён этишни маъқул қурмай, воқеани Бухорога сайхатга келган хинд мусулмон тилидан келтириб, тўғри йўл тутди.

С. Айний юқоридаги асарда Фитратнинг форсий асарларига юксак баҳо бериб, «Фитрат форсий насрни ҳам равон ва содда ёзади. Фитратнинг насрий асарла-

ри Мовароуннаҳр диёрида форсий тилдаги жади (янги) адабиётининг илк намуналаридир», — деган эди.

Ҳақиқатда, «Хинд сайёҳи» носир Фитратнинг юксак қобилияти, теран мушоҳадаси, мусулмон назариясини ипидан игнасигача билишини кўрсатади. У Қуръони карим ва ҳадислардан тараққиёт, давр, замон, маърифат, инсоф, поклик, ҳалоллик, юрт ободонлиги йўлида фойдаланади. Бухоро ҳукуматининг давлатдорлиги, мадрасадаги таълим, муаллиф таъбири билан айтганда, «йигирма йил таҳсил этиб, яна йигирма йил дарс бериб, ундан кейин муфтийлик мансабига эришиб, яна араб китобларини ўқишда қийналадиган, ...ҳадис тўғиб чиқарадиган» («Хинд сайёҳи»дан келтирилган матнлар ушбу сатр муаллифи томонидан тожик тилидан ўзбек тилига ўтирилиб берилмоқда, асарнинг тўла таржимаси «Шарқ юлдузи» журнали 1991 йил, 8-сонда босилган) уламоларни шош этади, давлатдорликдаги адолатсизлик, бепарволикни кузгуда акс эттиргандек кўрсатиб беради.

«Хинд сайёҳи»да Фитрат ислохотчилик кайфияти ва назариясидан чекингани йўқ. Бироқ, бу мавзу «Мунозара»дагидек асарнинг бошидан охиригача бош масала бўлмаб, балки кейинги планга ўтади. Фитратнинг фикрича, Бухоро ҳукуматида мавжуд жаҳолдан бартараф этилса, элга хизмат этувчи маърифат тикланса, адолат тантана қилади. Бутун асар давомида муаллиф маърифатни жаҳолатга қарши қўяди. Бу икки гоё уртасидаги кураш узининг ранг-баранг жилвалари, мисоллари ва турфа қўринишлари билан ўқувчини Бухоронинг жинқучаларидан тортиб, Шаҳрисабзнинг унумли, серҳосил далаларига-у Хатирчининг «худонинг қаршига учраган» йўлларигача олиб боради. Фитрат жаҳолат аломатларини нодон уламода ҳам, Шаҳрисабз ерларидан ялқовлиги туйғайли фойдаланмаган ёки кам ҳосил оладиган деҳқонда ҳам, алоча тўқувчи устада ҳам, табобатнинг алифбосини ўрганиб, узини «буюк» табиб деб билган Бухоронинг бош табибиди ҳам, тижоратдан тупшадиган даромадни ҳаром билган муллада ҳам, насронийлар, Оврупо маданиятидан таълим олишни «куфр» иши деб билган уламоларда ҳам, мадраса талабалари ҳақи бўлган вақф ҳужжалари ва ерларини ўзларининг нафслари учун олди-сотди этган мударрисларда ҳам, айниқса, Туркистон ерларида ўз фабрикаларини қўрган, халқ қонини зулукдек сураётган ажнабий фабрикани ва тожирларда ҳамда маҳаллий бойларда ҳам қуради.

Фитрат «Хинд сайёҳи» қиссасининг «Муқаддима»сида Бухоро аҳолисини уч тоифага тақсимлайди: Уламо, Умаро, Фуқаро... Ана шу ажратилган Фитратнинг жамиятга синфий назар билан қарashi, Бухоро давлати аҳолисининг сиёсий-ижтимоий онги, жамиятдаги ўрни, ким-кимдан жабр тортаётгани қисқа, аммо лунда таърифларда акс этади:

УЛАМО: Бухоро уламолари лафз-сузалар маънисини тадқиқ этишга берилиб, секин-асталик билан ушбу фойдасиз таҳсилга шунчалик киришиб кетдиларки, фойдали таҳсилнинг номини ҳам эслаёлмай қолдилар. Туркистонликларнинг қўпчилиги Бухорода таҳсил куртанлиги туйғайли бухороликларга эргашиб, жаҳолат ва рағдат ботқоғига ботдилар...

УМАРО: Бу дахшат тула тудалар бир-бирларини қувиб, ҳукмронлик отига миниб, бечора, бадбахт халқнинг мол, жон, ор-номуси ва шарафини шафқатсиз-

ларча оёқости этадилар. Бу «иқтидорли» (!) ҳокимларнинг тудаси ҳеч вақт, ҳеч кимнинг ҳурмат-этиборига сазовор бўлмаган...

ФУҚАРО: Бу бечораларда айб йўқ, улар ҳар томонлама қобилиятлидилар. Фақат бунини уларни «билмайдилар». Энди уларнинг аҳволини билиш учун асарнинг асл моҳиятига диққатни жалб этмоқни маъқул кўридик.

Фитрат «Ҳинд сайёҳи»да Бухоронинг ҳаммақаш аҳолиси аҳволининг баъни ва шу халқнинг жиҳматини мақсад қилганлигини алоҳида уқтиради. Бу, уз навбатида, ёзувчининг мақсади, асар моҳияти ҳамдир. Қисса давомиди шу гоё атрофида воқеалар ривожланади, қаҳрамонлар характери очилади, борган сари муаллиф нияти тиниқлик касб этади.

Қиссада ҳиндистонлик бир мусулмоннинг Бухорои шариф ва унга қарашли туманларга қилган сафари, кўрган-кечирганлари, сиёсий, ижтимоий, гоҳида турмушнинг иқир-қиқларига чад бўлган қарашлари атрофида фикр юритилади. Сайёҳ назаари билан Бухоро амирлигига қараган муаллиф жамиятнинг барча иллатларини айёвсиз фоти этади. Бу иллатлар ҳали ҳинд сайёҳи Бухоронинг шаҳар дарвозасидан ичкарига кирмасидан бош кўтарари. Шаҳар дарвозабони кеч бўлганини вақт қилиб, маҳаллий халқнинг шаҳар ичкарисига киришига руҳсат бермайди. Бироқ, шу пайтда етиб келган арман миллатига мансуб бойларга аҳтиром билан шаҳар эшигини «ланг» очади. Улар кириб кетадилар, аммо бошқа ҳеч ким шаҳарга киритилмайди. Ҳаял ўтмай соқчилар шаҳарга киришни истеган кишиларни кўкракларидан итариб, яна дарвозани очадилар ва ҳозиргина кирган арманлардан бири баланд товуш билан худди бировни истаганидай товуш чиқарилади. Маълум тўшмачи, унинг ити ташқарида қолиб кетган экан. Ит эгасини кўриб югуриб келади ва унга эргашиб, шаҳарга кириб кетади. Яна дарвоза бекилади. Шунда ҳинд сайёҳи: «Е раббий, Мухаммад умматларининг гуноҳи нима?!» — деб нидо қилганда, шу ерда ҳозир бўлган ёш бухоролик йигит «жаҳолат» деб жавоб беради.

Фитрат қисса давомидида уқувчи диққатини ана шу жаҳолат томирларини қирқишга, ҳурланган, жағланган халқнинг турмуш даражасини кўтариш, саводли этиш, ўз юртида кенг кўчалар, инсон турмушини энгиллаштирувчи корхоналар, мактабу мадрасалар қуриш, дунёвий фанлар ва техникага оид уқув юр்தларини очиб, уларни кўпайтириш, маҳаллий ёшларни Оврупо олий мактабларига ўқишга юборишга қаратади. Турги, бу гоёлар фақатгина маърифатпарвар Фитратга тааллуқли бўлмай, балки барча илгор маърифатпарварларнинг қарашини эди. Масалан, афғон маърифатпарвари адиб Маҳмуд Тарзий «Ҳинд сайёҳи» яратилган пайтда «Дин мавзуи ва исломнинг бошқа талаблари» мақоласида қуйидагиларни ёзади: «Илмнинг фазилати ва унинг фойдалиги ҳақида бирон-бир мулла, воиз, ёки дин аҳлининг салбий фикр билдиргани маълум эмас. Шундай экан, нега энди инженерлик, муҳандислик, тоғ инженерии, электриклик, тўпаторлик, аскарлик каби асримизнинг тараққиёти билан боғлиқ соҳалар бегона ва илмдан четда ҳисобланади? Нега улар «инженерлар диндан қайтган кишилар, мусулмонлар учун маърифат ва унинг тараққиёти керак» дейишди?» (М. Тарзий, «Мақолати Маҳмуди Тарзий дар «Сирожул-ахбор», Кобул, 1977 йил, 487-бет).

Гап шундаки, Фитрат «Ҳинд сайёҳи»даги қарашлари билан ўз замондошлари — маърифатпарварлардан анча узиб кетган. У Бухоро давлатига қарашли улка масалаларини жамулжам тарзда тадқиқ этади. Агарчи маърифат чирогини ойдинроқ ёритиш асарнинг бош йўналишини белгиласада, Фитрат қиссада жуда кенг планда Бухоро давлатидаги тартибсиз молиявий

аҳволни қаттиқ танқид остига олади. Худди ана шу уринда мамлакатни бошқаришда асос — базис иқтисод эканлигини, молияси бирон масала ҳал бўлмаслиги, амал қилмаслиги, ҳатто ислом дини ва гоёларнинг ўзи ҳам иқтисод асосида пайдо бўлгани ва янаётаганлигини уқтирган Фитратнинг кенг, илмий мушоҳадаси уни даврининг илгор кишисига айлантиради. Фитратнинг бу қарашлари бугунги муस्ताқиллик шароитида Президент И. А. Каримовнинг беш тамойилидан бирига, яъни мамлакат иқтисодий тараққиёти асос бўлиб, иқтисодни сиёсатдан холи тутиш қарашларига ҳам мос келади. Муаллиф қарашлари маърифатга қўп-қўруқ чорлашдангина иборат эмас, балки аниқ фикр, далил ва рақамлар уқувчини асар гоёларига эргашинга даъват этади. Масалан, Фитрат Бухорода тиббий аҳвол ва хизматнинг ночор эканлиги, аҳолининг соғлиги нодон, чаласавод табибларга қолганлигини таъкидлар экан, бу шаҳарда табобат олий ўқув юрти — «Дорущифо» очиб ҳақида фикр билдирди. У ўзининг ана шу оравини амалда қуриш учун Бухородаги барча урта ва ибтидоий мактаб, кутубхоналар ва мадрасаларнинг вақф ҳужжатлари даромадини тантама-танга ҳисоблаб чиқади ва натижада Бухорода амир хазинасидан бир танга ҳам олмасдан олий тиббий мадраса очиб мумкинлигини, бунинг устига, ҳар йили Петербург ва Оврупонинг бошқа шаҳарларидаги тиббий олий ўқув юр்தларига маҳаллий толибул илмлардан элликтасини юбориш ва шу йўл билан Туркистонда тиббиётга оид катта мактаб яратиш мумкинлигини аниқ далиллар билан исботлаб беради. Яна масаланинг муҳим томони шундаки, Фитрат қиссасини жуда содда тил ва изоҳлар билан, энг оддий кишига ҳам осон тушуналидиган услубда ёзган.

Фитрат юқоридаги барча масалалар неғизинда иқтисод ётганлигини аниқ далиллар билан исботлайди. Ана шу жаҳолат ва иллатлардан қўтилиш йўллари кўрсатар экан, у насроний динидаги протестантларнинг мутаассиб полларга қарши қўзғолонини, рус, Оврупо маданиятининг ижобий жиҳатлари мазкур улкаларда аниқ фанлар ривож, куча ва уйлари ни покиза тутишлари, фабриканти ва савдогарларнинг яқдилу ҳамкорлигини ибратли ҳодисалар сифатида келтиради, ўқувчиға намуна мактабиде деб кўрсатади. Шарқ мумтоз адабиётининг насрий асарларда муаллифларнинг Қўрьони карим ва Ҳадиси шарифдан фойдаланиш услублари анча таниш. Бу, биринчи навбатда, муаллифнинг диний таълимотга эътиқоди, билимдонлигидан далолат бўлса, иккинчидан, ана шу қарашлар орқали асар гоёсини кўчатириш, ўқувчини инсоф, адолат ва гиймонга чорлаш эди. Фитрат юксак исломшунос сифатида ана шу анъанани ўз асари «Ҳинд сайёҳи»да усталик билан таъбиқ этган.

Фитратнинг юқорида таърифланган гоёлари ҳинд сайёҳи, «Ёш бухороликлар» ташкилотининг вакили — ҳинд сайёҳининг меъзоини, чаласавод мулла, табиб, рус духтурни, Шахрисабз туманининг маърифатли қозиси, алоҳа тўқувчи уста, деҳқонлар, муллавачалар, бухоролик савдогар-тожирлар, фирибгар қози ва унинг дастидан жабр кўрган фуқаролар тимсоллари орқали еритилади.

Асарда давр воқеа-ҳодисаларига имкони борича одилона қараш яққол кўриниб туради: янги замон руҳини тушулган Шахрисабз қозиси ҳинд сайёҳида яхши таассурот қолдирса, туманнинг айёр қозиси нафрат уйғотади. Биз юқорида Фитратнинг илгор Русиянинг купина ижобий жиҳатларини юр்தдошлари ва китобхоналарга ибрат қилиб кўрсатганлигини айтдик. Бошқа жиҳатдан муаллиф Туркистон улқасини босиб олган, маҳаллий бойлар қатори халққа чексиз зулмлар ўтказган, юртнинг хомашиси ва ер ости бойликларини талаган рус фабрикантлари, савдогарларидан нафратланади.

ПАХСА ДЕВОРНИНГ

Фитрат маҳаллий халқни кўпроқ техникавий илмларни урганиш, фабрика, заводлар қуриш ва унда ишлашга тарғиб қилар экан, ёзади: «Сиз бухороликлар шунинг билангики, бу худо берган неъматлар (яъни, ер ости бойликлари — Х. К.)дан фойдаланмасангиз, албатта, ҳаял утмай, бегона тожирлар бу бойликларга эга бўлиб, ҳар бирининг устига фабрикалар ва ҳайратга солувчи машиналарни урнатадилар, дунё-дунё пул ишлаб оладилар, минг-минг, икки минг-икки минг хизматчилар бу ишга сафарбар этилади. У вақтда сизларнинг фарзандларингиз чорасиз қолиб, уларнинг хизматига бўйин эгишлари мўжаро».

Фитратнинг бу башорати, ҳаял утмай, янгича бир шаклда — социалистик тузум ниқобида амалга ошди, Туркистоннинг ер ости, ер усти бойликларига унга «хўжайинлар» ҳукмронлик қилдилар, горат этдилар.

«Ҳинд сайёҳи»да Фитрат ҳукмрон чор Русиянинг техникаси маҳаллий ҳунармандлар, халқ амалий санъати намуналарини ўз домига тортаётганидан қаттиқ изтироб чекади. Ҳинд сайёҳи Шаҳрисабзда алоҳида тўқувчи усталар санъатини қуриб, улар маҳоратига қойил қолади, кулолларнинг сопол тағанларигада нозик нақшлар, чертганда чиқадиған кўнгирок товушига ухшаш дилрабо жарангидан дол бўлади, бироқ ҳамюртларининг бу бебаҳо санъати Одам Ато давридан қолган дастгоҳларда яратилаётганини, улар давр тараққиётининг қурбони бўлганидан ачинади, ана шу санъатни авлодлар учун асраб қолиш йўллари қидирилади.

«Ҳинд сайёҳи»ни ўқир эканмиз, Фитратнинг онаюртининг обод бўлишини истаганини, табиатни асрашдек муҳим омилини уша пайтдаёқ содиқ ватанпарвар сифатида кўтариб чиққанини кўрамиз. Сайёҳ Шаҳрисабз туманига қарашли серхосил экин ерларини айланиб, бу бебаҳо ерларни шўр босганини экиндан қилиб, бегона утлар билан қопланганини куради. «Агар шу Шаҳрисабз ерлари Японияда бўлганида зар экиб, зар ундирилар» деган фикрини ипобатга олсак, муаллиф кутарётган масалалар Мовароуннаҳр доирасидан чиқиб, жаҳоний миқёс касб этганига ғувоҳ бўламиз.

Яна бир мисолга мурожаат этайлик: бугун ер ости бойликларини қазиб олиш ва атроф-муҳитни муҳофаза этиш борасида жон куйдируқдамиз. Фитрат уша пайтдаёқ «Ҳинд сайёҳи»да бу экологик фожиадан бизни огоҳлантиради: «Бу бойликлар, рудалардан фабрика ва мошинлар ёрдамида тоза ва озода ҳолда фойдаланиш лозим».

Шундай қилиб, Фитрат «Ҳинд сайёҳи» асарига Туркистон халқининг оғир аҳволини тасвирилаб, юртдошларига, савод, маданият, маориф ва маърифат, соғлом тан ва пок руҳият бахш этиш йўллари қидирган. Гоҳида унинг ўзи ана шу мураккаб сабабларни урганишга қаришар экан, ёзади: «Сабот ва чидамдан бошқа нарсаси бўлмаган миллатнинг ҳамма нарсаси бўлиши мумкин ва сабот-матонатдан бошқа ҳамма нарсаси бўлган миллат ҳеч нарсасиз қолиши мумкин. Бир одамнинг саботи буюк бир миллатни ислоҳ этишга қодир. Ислоҳ этувчилар тоғиси учун саботдан булак асл қурол йўқ. Саботсизлик заҳри қотилдики, ҳар бир миллатнинг тангайига тушса, димоғидан тутун этиб чиқаради...»

Абдурауф Фитрат орзуларининг қарийб барчаси юртимиз мустақилликка жон тутгандан бери амалга ошмоқда. Бухорода бу зот оруз қилган дорусиҳо—тиббиёт институти фаолият кўрсатмоқда, охириги йилларда бу шаҳарнинг тор, ифлос кўчалари урнида покиза, чиройли кўчалар бунёд этилди, талабалар чет элларда таълим оляпти. Миллий уйғончи, эрк ва саодат халқ мулкига айланди. «Ҳинд сайёҳи» уша даврнинг ўткир, курашчан асари, қолаверса, Фитратнинг маҳорати, жасорати, элпарварчилигини тантанаси сифатида тожик ва ўзбек адабиётининг энг гузал намунасиدير. Биз бу асарнинг айрим томонларига эътиборини қаратдик. «Ҳинд сайёҳи» ўз тадқиқотчиларини кутмоқда.

Ҳасан ҚУДРАТУЛЛАЕВ,
филология фанлари номзоди, доцент

Тупроқ минг йиллар мобайнида Ўрта Осиёда иншоотлар деворларини бунёд этиш учун асосий хом ашё бўлган. Эраимиздан аввалги 4000 йилларда ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида 1-2 қаватли турли биноларнинг пахсадан қурилгани маълум. Троя давлатининг қалъасидан минг йиллар бурун жанубий Туркманистон ҳудудида Вар шаҳристон мавжуд бўлган. Тарих ва маданиятнинг оламшумул ёдгорлиги — Тупроқ-қалъа шаҳристон Амурдённинг қуйи оқимида, ҳозирги Қорақалпоғистон ҳудудида жойлашган. Хоразм шоҳларининг (II-III асрлар) «Муқаддас саройи»и Ўрта Осиёиъ антик даври ёдгорликларидан бўлиб, Қадимги Ўрта Осиёиъ, умуман, Шарқ мамлакатларининг дини, маданияти ва тарихини урганишга муҳим урин тутди. Хива шаҳри яқинида 250 йил муқаддам пахсадан бунёд этилган тўрт қаватли Чордара, Чодра ҳовли уй-минора халқ ҳам қад кўтариб турибди. Ҳозирги вақтда Ўзбекистондаги мавжуд тураржойларнинг ярмидан кўпи деворлари тупроқ-лойдан бунёд этилган.

Тураржойлардаги қурилмаларнинг ўртача баландлиги икки қаватдан ошмайди. Кам қаватли қурилмалар шаҳар олди ва кўпчилик шаҳар тўрадаги посёлкаларда 90 фоизгача, қишлоқ жойларда, айниқса, шахсий қурилишлар ривожланган ҳудудларда 100 фоизгача етади. Охириги йилларда Тошкентда ҳам хонадон олди ҳовлисига алоҳида эътибор берилмоқда. Тураржой уйлариининг амалдаги туркумлари асосида қурилмалар баландлигини 3-4 қаватга кўтариб, тураржой фондининг зичлигини ошириш мумкин. Бу муаммо Ўзбекистон пойтахти учун жуда ҳам долзарбдир, зеро у собиқ Иттифоқдаги аҳолиси бир миллиондан зиёд 22 шаҳар ичида аҳолини уй-жой майдони билан таъминлашда энг охириги урнида туради (бир яшовчига тўғри келадиган умумий саҳн 12 кв. метрдан ошмайди).

Ҳозирги вақтда қурилатган кўп қаватли уйлар фақат пишиқ ва хом гиштдан қурилмай, анъанавий пахсадан ҳам қурилмоқда. Бир қаватли пахса-деворли уй қуришга «пишиқ лой» тайёрлаш учун кўп ҳажмда сув, ниҳоятда оғир қўл меҳнати ва куч талаб этилади. Ҳар бир пахса қаторининг қуриши, қуриш жараёнида ёриқларнинг пайдо бўлиши, сунгра тугал бир ҳажмга олиб келиш учун йилнинг энг қуруқ ва иссиқ ойларида 100 кунгача вақт кетади. ТашЗНИИЭП (ҳозирги ТашЛТИТ) институти мутахассислари табиий тупроқни карьер намлигида махсус кичик туסיқ (опалубкалар) ва зичлаштирувчи мосламалар ёрдамида қилишнинг механизациялаштирилган, арзон усулини ишлаб чиқиб, фойдаланишга тавсия қилишди.

Бу усул билан бунёд этилган текис, ёриқсиз деворлар қилишда тўсиқлари олингача, 10-15 кундан сунг пардозлаш ишларини бошлаш имкониятини беради. Мутахассисларнинг ҳисобига кўра, 15х30 метр ўлчамли бир қаватли икки хонадонли уй деворларини бунёд этишга (учта бўйлама ва 5 та энглама девор) 80 соатга яқин вақт сарфланади. Бу турдаги девор оддий пишиқ гиштдан қилинган деворнинг бир метр куб ҳажмига нисбатан 4 баробар арзон, мустаҳкамлик даражаси 2 баробар юқори бўлади. Мутахассисларнинг фикрича, ташқи деворларнинг қалинлиги 30 см дан иборат бўлса, деворлар кесипидаги жойларда 4х4 см дан 5х5 см гача бўлган юзадаги ёғоч гузаларидан чивик (арматура) сифатида фойдаланиш етарлидир.

Болаҳона синчлари орасини тўлдириш учун оддий гишт ёки гувала ишлатиш мумкин. Биз ушбу ашёни ҳам вибратор (зичлагичлар) ёрдамида механизациялашган усулини таклиф этамиз. Бунинг учун оддий шлакоблокларни тайёрлашда қўлланиладиган қурил-

ҚАЙТА ТИКЛАНИШИ

малардан фойдаланиш мумкин. Уларни об-ҳавонинг қандай бўлишидан қатъи назар, кичик бостирмалар остидаги устахоналарда тайёрлаб, тайёр маҳсулот сақлаш жойларини ташкил этиб, истеъмолчилар — шахсий уй қурувчиларга сотиш мумкин. Кичик зичлагичлар ёрдамида 12х18х36 см. ўлчамли гиштларни қуруқ усул билан қилиплаб тайёрлаш усули 20 см.дан 50х75 см.гача бўлган қалинликдаги деворларни ҳатто қоришмасиз бунёд этиш имкониятини беради. Бу гиштларнинг ташқи қирраларида хосимон ариқчалар мавжуд бўлиб, болаларнинг ўйинчоқ-конструкторларидек, керакли иншоотга малакали мутахассисни жалб қилмасдан, оила аъзолари иштирокида амалга ошириш имкониятини беради. Бундай қурилма Чирчиқ шаҳри яқинидаги дала ҳовилилари қурилишларида 5 йилдан буюн ишлатилапти.

Бундан 20 йил аввал камина Тошкент Политехника институтинида ишлаган чоғимда Фаргона водийси жамоа ҳужаликларида кам қаватли тураржойларни қуришда маҳаллий ашёлардан фойдаланишга доир лойиҳавий тақлифлар тақдим этган эдим. 1984 йилда ушбу гоё ТашЗНИИЭП институтининг илмий бўлимида Жиззах вилояти посёлкаларида 1-2 қаватли қуруқ ҳолда қолишлаш усули билан бунёд этиладиган деворлардан иборат уйлари лойиҳалашда қўлланилди. Бу гоё Жиззах вилоятининг демографик шароитидан келиб чиқиб, 2-3 саҳндаги тураржойлар қуриш имкониятларини кўзада тутган ҳолда қайта ишлаб, кенгайтирилди.

Ҳар бир тақлиф қилинган уй-жой турларининг жамлама туркуми аънанавий ўзбек хонадонига хос ёзги қисмдан иборат: уралган ҳовли сатҳи, айвони, соябон орқали боғланадиган хоналардан ташкил топган. Ҳовли саҳнидаги ҳовуз билан айвон орасида ишқом бор. Айвон билан хоналарнинг оралигида ойнаванд даҳлиз ва йиғиб қўйилиши мумкин бўлган равонлар жойлашган. Ойнаванд айвон ўзига хос оралиқ хонаси бўлиб, асосан, вада — эрталаб, баҳор ва кўзада — кундузи, кечки вақтларда, қишда — фақат қуёш нурлари тушиб хоналарни иситган кундузги вақтларда оила аъзолари кенг фойдаланадиган жойдир.

Тошкент яқинида тажриба тарзида қуруқ ҳолда қолиплаш усули билан қурилган паҳса уй унинг нафақат керакли даражада зилзилага бардошлилиги, иқтисодий жиҳатдан ҳам фойдалилиги, санитария-гигиена томондан афзаллиги, шунингдек, иссиқлик ўтказиш сифатлари билан ажралиб туришини кўрсатди.

Деворларни паҳса усули билан тиклаш масаласига нисбатан эътиборнинг кучайганлигини 1982 йилдаги ушбу мавзуга бағишланган Париж курғазмасидан, АҚШ мутахассисларининг (1980 ва 1981 йиллар) зилзила хавфи бор ҳудудларда тупроқдан бино ва қурилмаларни бунёд этиш масалаларига бағишланган учрашувларидан кузатиш мумкин.

Фикримизча, ота-боболаримиз минг йиллар мобайнида қўллаб, синовлардан ўтган паҳса деворларни янги усул билан қайта тиклаб уй-жой қурилишида кенг фойдаланиш вақти келди, зеро табиий ашёлардан унумли фойдаланиш иқтисодий ўзгаришлар даври талаби ҳамдир.

БАХШИЛАР ТАЛАБИ

(Туркман мумтоз шоири Мулла Ғойибийнинг
«СОЗИМ ДУТОРИМ» шеърининг бахшилар
томонидан тўлдириб қуйланган нусхаси)

*Биздан салом айтинг уста Бодома,
Бизга бир сўз этсин, балли сўз этсин,
Мивали оғочдан бўлсин мудома,
Сопин монок-монок холли сўз этсин.*

*Дастасина таксин ун икки парда,
Овозаси чиқсин қишлоқ-шаҳарда,
Чертилганда бўлбул йиғлаб сахарда,
Гулнинг панжасиндай қонли сўз этсин.*

*Пардасини жойиннан билиб боғласин,
Чукма, қопқоғини яхши доғласин,
Дардлашганда бизинг билан йиғласин,
Одамдай сўйловчи, жинли сўз этсин.*

*Жонраганда жумла-жаҳон инграғай,
Одам тутул, қурт-қумурсқа тинглағай,
Ҳар бир жонвор жонг сасини англағай,
Сулаймондай уч минг тилли сўз этсин.*

*Бир тов чиқсин чертган одам кўкраги,
Дол эшилсин икки тори — йипаги,
Зарли йипдай кўзди олсин дўпаги,
Бейишт товусиндай рангли сўз этсин.*

*Ҳар бир ошпқ ола билмас қўлина,
Ҳар бир нодон туша билмас тилина,
Сумбатин ўхшатиб Оқча келина,
Шоҳсанамдай инжа белли сўз этсин.*

*Овоз берса титраб кетсин ашлар,
Фарёд чексин Мажнун, Тоҳир, Ғариблар,
Мақтовина товулмасин тариқлар,
Хорамда якка сонли сўз этсин!*

*Гуруғлибек ҳоволансин Ғир билан,
Заврақдўз им қоқишсин ер билан,
Бахшиларди Ошпқ Ойдин пир билан
Кучоқлашиб қуришарли сўз этсин!*

БИБИ МАРЯМ БИЛАН МУЛОҚОТ

Маҳкам МАҲМУДОВ

Бир йили Қора денгиз соҳиларида жойлашган, хурмозор ва пуртахол (апельсин) боғлари, қадимий обидалари билан машҳур Абхазия улкасига борган эдик. Ортада Кавказ тоғларининг этакларидаги ям-яшил қишлоқлар, дарё, сой ва жилгалар, қаршингизда табиат қудратини намойиш қилаётган, мавжланиб, ҳайқириб турган ҳудудиз денгиз кўзга ташланади. Бу ерларда қишда ҳам ҳаво баҳордагидай илиқ ва майин булади, қор ёғса ҳам шу заҳоти эриб кетади. Абхазиянинг гузал пойтахти Гагра шаҳрида СССР Ёзувчилар уюшмасининг Адабиёт фондига қарашли оромгоҳ — Ижод уйи бор эди. Бу ерда етти иклимдан келган адиб, шоир, олимлар дам олиб, илҳом келганида ижод қилишади. Турли халқларнинг ижодкорлари билан танишасиз, мулоқотда бўласиз. Айрим меҳмонлар денгиз соҳилида, ям-яшил, мўтабар боғларда ёки дустлари билан сайр-савҳатга чиққанида сеҳртар табиат мўъжизаларидаи тўқиланиб, ажойиб асарларига илҳом олишади. Шоир Миртемирнинг «Биби Марям» шеъри худди шу ерда, Абхазия диёрида тутилган. Шоир бу асарини 1962 йилда ёзган. Фалак чархи айланиб, оранда анча йиллар ўтгач, ёзувчи Эмин Усмон иккимиз ҳам шу диёрга бориб қолдик. Гагра шаҳридан сал нарида, Пилунда ярим оролидаги хурмозор ва сарвзорларда сайр қилиб юрганимизда қадимий ва гоёта гузал бир салобатли қасрга дуч келдик. Ҳар йили жаҳондаги энг машҳур арганунчиларнинг мусика базми, танловлари бўлиб турадиган бу муҳташам қаср минг йилча илгари қурилган ва ибодатхона вази-фасини утаган экан. Насронийларнинг шу машҳур ибодатхонасига ер юзининг турли чеккаларидан одамлар ҳақиқат нурини излаб келган. Муқаддас қасрнинг ичкарисига кирганингизда бир неча минг киши сигадиган катта майдон, ўнгда, чапда ва орқада, турт қаватда илоҳий му-

сиқа садоларини тинглаб утирадиган кўшк айвонлари бор: мустаҳкамлиги ва салобати билан инсонни ҳайратга соладиган бу қасрнинг улугворлиги Самарқанд ва Бухородаги буюк меъморлик обидаларини ёдга туширади. Қасрни куриб, ҳаёлимда бир манзара жонланади. Ҳақиқат тонгдай равшан бўлса ҳам уни (Ал-Мааррий айтмоқчи) шабпараклардай кўролмайдиган ёхуд кўрсалар ҳам оқни қораю қорани оқ деб ишонтирадиган баъзи тарихчи олимлар ҳақида бир фантастик асар ёзишни оруз қилиб юрдим-у, шу асарнинг воқеа ўқини тополмаётгандим. Мана шу қадимий қасрни кўргач, боғия асар калавасининг учини топгандай бўлдим. «Мушкул муаммо ёки ёлгончилар мардлиги» ҳикоясида шу қасрнинг тасвири бор:

«Билим қасри гоёта ҳашаматли ва қадимий эди. У икки минг йил аввал сув, олов, қақмоқ, бурон, туфондан жабр куриб, Тангри-таолонинг излаб келувчиларнинг энг катта саждагоҳи эди. Қадимий одамлар бу қасрни йўниқ тошлардан шунчалик пухта қуришгачки, ҳанузгача бирор тоши кўчмаган. Залнинг катта саҳнидан бошқа уч томонида етти қават устмат қурилган ҳужралар бўлиб, ҳаммасининг равоқлари ерга қараган. Залнинг ўттиз метрли гumbаз шифтининг доирасида одамлар тасаввур қилган Ҳазрати Исонинг гузал жамоли антиқа рангларда тасвирланган. Доиранинг атрофида эса саҳобалар билан шайтонларнинг кураши лавҳалари акс этган. Бу қасрни бирон динга мансуб дейиш қийин эди. У жафокаш инсоният ҳаёли парвозининг меvasидир».

Куринадики, қаср гumbазидаги Исо пайгамбар сурати ҳам, «Инжил»га оид бошқа суратлар ҳам бу ерда ҳаёлий бўёқларда кўрсатилган. Устоз шоир Миртемир эса ҳаёлотга мурожаат қилмасданоқ, Биби Марям суратининг ўзига катта эътибор берган, бутунлай бошқа, теран, фалсафий фикрларни кашф этган. Шоир Исо суратининг атрофидаги шарафаларга чизилган Биби

Марям сиймосини жонлантириб, улуг зот онасининг руҳий оламини кўра олган, худди замондоши билан суҳбат қургандай, чақалоқ Исонни кўтарган она билан дардлашган, ҳасратлашган.

Чиндан ҳам бу мунис ва мушфиқ она, ҳақиқат нурига ташна лак-лак одамларнинг ақлу шуурига ҳукмрон бўлиб, эзгулик йулига бошлаган пайгамбарни туққани учун ҳам фахрланиши мумкин эди. Аммо нуруний чеҳрасини катта инсоний дард булутлари чулганган Биби Марямнинг гузал жамоли нурлиниб, курганларни сеҳрлайди, ҳақиқат гузаллиги олдида илоҳий ҳаяжон оғушига чўмдиради. Ана шу маляк сиймони Миртемир домла бундай сатрларда тасвирлаган эди:

Чинакам сулуvsиз, чинакам барно,
Тенги кам сиймо,
Кузингизда асрий ва сирли маъно,
Мужассам зако.
Жумбоқдай хилқатсиз, суз йўқ,
бибижон,
Яратганинг ўзи яратиб қўйиб,
Ўзи шайдо бўлиб, ўзи саргардон,
Томоша қилармиш аршидан туйиб.
Тангри маъшуқаси, о, Биби Марям,
Бу мунглиқ қарашлар не ҳикмат сузалар?
... Термилиб қарайсиз мана ҳозир ҳам,
Елкангизда уйнар чақалоқ Исо,
Гўё ерда эмас, ушбу қалисо,
Туртинчи осмонда... Ё, Биби Марям,
Пайқарминдингизки, шу тийрак угил,
Шу етим оламга солур гулгула,
Не қадим «худолар» соч юла-юла
Унга булғай қул...
... Шу етим, оламин минг бир «худо»дан
Айнита олишни биларминдингиз,
Айтинг, эй, Исодай угил туққан қиз,
Айтинг, уша гumbаз, уша самодан —
Қулаб тушиди Зевс ҳам, Лоту Манот ҳам,
Иблисдан тап тортмас бўлди одамзод,

Лекин олам қолди ушандай
ношод,
Ўзингиздай мунглиг қолди ҳаёт
ҳам...

Қадимий ибодатхонанинг олий гумбазидаги Леонардо да Винчи ёки Рафаэль сингари даҳо мусавирлар қилқаламига мансуб Биби Марям суратига қараб, унинг олам-олам дард-ҳасрат акс этган сирли нигоҳидан шундай теран маънолар уққан шоирга дилимдан таҳсин уқидим. Ўзбекистонга қайтганимизда, Алишер Навоий ва бошқа буюк мутафаккирларнинг асарларидан масиҳийлик ва ислом оламининг улут зотлари тарихини изладим...

Шарқ ва Ғарб халқларида Биби Марям ҳақида жуда кўп ажойиб ривоятлар бор. Шулардан баъзилари Рабғузийнинг «Қисса-сул-анбиё» китобида ва Алишер Навоийнинг «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарида учрайди. Улут шоир, Исо пайгамбар ҳақида гап бошлар экан, табиий равишда, Биби Марямга тўхалади. «Ваниннинг валодатидан бурун тенгри-таолодан малойикалар орқали хабар етди: «Ё, Марям, Аллоҳ сенга икки калима айтди, бири буки, сендан Масиҳ нафасли, Исо отли фарзанд тугилур, иккинчи суз шулки, упал фарзанд охир замонда Маҳдий сифатида дунёга қайтадан келиб, одамзодни халос этур». Алишер Навоий Қуръондаги бу сузларнинг арабчасини келтирган. Навоий яна бундай дейди: «Исо алайҳиссаломнинг отаси йўқтур. Марям Жабраил алайҳиссаломнинг нафаси била ҳомила булди, ва тугур вақтда Байтулмуқаддасдин чиқиб, қироғроқ ерда вазъи ҳамл килди. Халқ бу ишни билиб, бориб ул ҳолини куриб, ирик сузлар айта бошладилар. Юқориоққ битилибтурки, Исо алайҳиссалом не навъ жавоблар берди. Андин сунгра эл мутаажжуб булиб, суз айтолмай қайтдилар».

Георг Гегелнинг «Исо ҳаёти» асарида ҳам Биби Марям ва Исо тарихига оид қимматли манбалар бор. Буюк олмон мутафаккири Биби Марям ҳаётига ҳам тўхталган. У, Исонинг Яҳудиядаги Вифлеем деган жойда туғилганлиги, отаси Довуд пайгамбар авлодидан бўлган Юсуф эканлигини айтади. Исо ун икки ёшида уйдан қочиб кетиб, Қуддус-

даги Байтул-ҳарам олдида руҳонийлар билан баҳслашган. Уша вақтда унинг устози Юҳанно сомеъларга: «Бундан буюн сизларни Исо дуо қилсин, фотиҳа берсин», — дейди. Яҳудия подшоеси ўз саройида Ироднинг қизи ажойиб рақс тушгани учун унга авлиё Юҳаннонинг бошини совга қилади. Шундан кейин эзилган ва хурланганлар Исо ҳузурига мадад излаб кела бошлайдилар. Исо одамларни мол-дунёга, фоний дунё эрмакларига учмай, маънавий камолот йўлидан боришни ургатади:

«Камбағал, бечоралар жаннатийдир, йиглаганлар жаннатда юпангуси, — дейди у. — Адолатга ташналар жаннатийдур, улар охиратда ҳақиқатга етишгуси. Раҳм-шафқатлилар жаннатийдур, улар охиратда раҳм-шафқат кўргуси. Ҳақиқат учун қўвгинга, таъқибга учраганлар, ҳақиқат учун хўрланиб, ҳақоратланганлар жаннатийдур, улар арши-аълога кўтарилгуси. Қалби поклар жаннатийдур, улар худого яқиндурлар...»

«Дустларим, сизлар ернинг тузи, — дейди ҳазрати Исо саҳобаларига, — ахир тузининг узи тузсиз бўлса, қолган нарсаларда қаердан маза бўлади? Дилингизда яхшилик туйғуси йўқолса, руҳингиз фоний дунёдаги ўткинчи ташвишлар орасида йўқолиб

кетаети. Сиз оламни нур булиб ёритингиз, савоб ишларингиз нур билан одамлар дилидаги энг яхши туйғулар ёришсин, улар нигоҳларини юксак мақсадларга қаратсинлар...»

Исонларни инсонликка даъват қилган, уларни жаҳолат ботқоғидан қутулиб, юксак мақсадлар билан яшашга ургатган пайгамбарнинг онаси нақадар буюк аёл бўлиши керак. Миртемир домла қаср гумбазидаги Биби Марям суратига қараб, таҳминан шундай фикрларни дилдан кечиргандир... У даҳо шоиримиз Алишер Навоийнинг отасиз туғилган Исо пайгамбар ҳақидаги сузларини яхши билган, албатта.

Миртемир домла, табиийки, бу ривоятлардан хабардор, уларнинг сирли маъноларидан таажжубга тушган, шунинг учун ҳам шеърда фарзандини — Исони кўтариб турган Биби Марямни қиз деб атайти:

Шу одам оламни юз бир

«худо»дан

Айнита олишин биларминдингиз,
Айтинг, эй, Исодай угил туққан
қиз...

Яхлит олганда бу шеър Қора денгиз бўйидаги буюк обида илҳами билан битилган, нафис ва азгу туйғуларга йўғрилган асар булиб дунёга келди.

Яшар ҚОСИМ

БАДИЙ ИЖОД ВА ИСТИҚЛОЛ

XX асрнинг 90-йилларида Ватанимизда ва, умуман, жаҳон миқёсида рўй берган оламшумул воқеалар миллий-маънавий қадриятларга, маданиятга, хусусан, сўз санъатига муносабатни тубдан ўзгартирди. Айниқса, жумҳуриятимиз эркинликни қўлга киритгандан кейин биз, иқтисодий-сиёсий мустақилликни таъминлаш нақадар қийин бўлмасин, ижтимоий-маънавий мустақилликка эришиш ундан ҳам осон эмаслигини, балки анча мураккаб ва бениҳоя нозик иш эканлигини тушуниб етдик. Ҳар бир миллатнинг ҳақиқий озошликка чиқишида ва маънавий-руҳий мустақилликка етишида эса маданиятнинг, илм-фан ва адабиёт-санъатнинг хизмати шакл-шубҳасиздир.

Бу маънода, жонажон юртимизнинг салкам 150 йиллик мустамлака асоратидан қутулишида адабиётимизнинг деярли барча истеъодли вакиллари у ёки бу даражада ҳисса қўшганлигини алоҳида таъкидлаш зарур. Халқимизнинг озошлиги учун кураш эса миллий сўз санъатимизда утган асрнинг етмиш-саксонинчи йилларидан бошланган бўлиб, жумҳуриятимиз узини буткул мустақил деб эълон қилгунга қадар давом этиб келди. Туркистон адабиётида рўппа-роста юз йил давом этган, шарт-шароит тақозосига кура турли шакллarda — очик ёки яширин тарзда намоян бўлган бу эрк курашнинг ўзи, тараққиёт боқичларида, ифода ва инъикос хусусиятлари махсус ёндашувни, алоҳида бир тадқиқотни талаб этадиган муҳим масаладир.

Шу нарсасга эътиборни қаратиш зарурки, бадий адабиётимиз миллий озошлик учун олиб борган узоқ кураш тарихида иккита давр кўпроқ эътиборни жалб этди; уша даврлардан биринчиси, асримизнинг 20-йилларида кечса, ушандай бўлмаса ҳам, иккинчи муҳим боқич 60-йилларга тўғри келади. Агар 20-йиллардаги озошлик учун интилишлар

римиз Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон ва Абдулла Қодирий каби бадий даҳоларимизнинг номи ва фаолияти билан чамбарчас боғлиқ бўлса, миллий-маънавий ҳаётимизнинг эрк сари эллингичи йиллардаги таълимишлари кўпроқ Ойбек, Шайхзода, Миртемир сингари устод санъаткорларимизнинг ҳамда худди уша вақтда шеъримизни даргоҳига кириб келган ёш ва истеъодли қаламкашларнинг ижодида ўз аксини топган.

60-йиллар шоирлар авлодиниң, айниқса, халқимиз тарихига бағишланган, унинг бугунги шижоат ва қудратини ваф ётган, она тилимизни ва миллий урф-одатларни куйлаган, Ватанимизнинг улуг кечмишларини образли ифодалаган асарлари ана шу нуктага назардан бекиёс миллий-бадий аҳамиятга эгадир. Ушбу бугунга мансуб шоирлар яратган ва пайдо бўлган заҳотиёқ эл-юрт оғизга тушган қатор асарлар, айниқса, Эркин Воҳидовнинг «Ўзбегим», «Фузулий ҳайкали қошида», «Ўзбекистон», «Она тилим ўлмайди», «Она тилим», Абдулло Ориповнинг «Мен нечун севаман Ўзбекистонни», «Саратон», «Ўйларим», «Совга», «Она тилимга», «Қарши қўшиги», «Ўзбекистон», Рауф Парфининг «Она тилим», «Самарқанд осмониди», «Ватан ҳақида Бернд Иендшга мактубим», «Шоир», «Витик топ» шеърлари миллий озошлик руҳини, халқимизнинг эрк ва истиқлолга тинимсиз интилишларини бевосита ёки билвосита ифодалаши билан алоҳида аҳамиятга моликдир.

Ана шу руҳдаги ва йўналишдаги унлаб шеърлар билан бирга ва, эҳтимол, улардан ҳам кўпроқ, 60-йиллар шоирлар авлодиниң ижодида ўзига хослики, том маънодаги ғоявий-эстетик янгиликни таъминлаган бадий асарлар тўғридан-тўғри шахсга сизгиниш қулфатларининг инъикосига бағишланган бадий намуналардир. Янги ўзбек лирикасининг, хусусан, илк шаклланиш чоғларида узоқ ўтмиш ёки, умуман, миллий тарих бирваракайига эмас, балки энг яқин ўтмишимиз, яъни куз билан қуриб, қулоқ билан эшитилган кечаги тарих — шахсга сизгиниш даври ва унинг оқибатлари янги лирик қаҳрамон маънавий оламиинг тўғридан жой олди.

Умуман олганда, шунга ўқитиб утиш керакики, 60-йилларда адабиётимизда, хусусан, шеъриятда кечган жиддий сифат ва моҳият ўзгаришлари тасодифий эмас эди, албатта. Бу, биринчи навбатда, рус адабиётида юзага келган илгор демократик тамойиллар бўлиб, собиқ советлар мамлакатининг барча олис-яқин марказларига ўз таъсирини қўрсатмоқда эди. Улкан мамлакатда эллингичи йилларнинг ўрталаридан эътиборан рўй бераётган му-

ҳим ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар, айниқса, коммунистлар партиясининг XX съезди жамиятнинг тафаккур ва маънавиятда янгиликларига йўл очди. Уша даврининг олий анжумани сталинизмни ва шахсга сизгиниш иллатларини фож этишини бу ўринда махсус қайд этиш зарур. Худди мана шу жаҳоншумул воқеа туғайли адабиёт ва санъат қатла ва қўрқув салтанатининг силраларини, ғайриниссиний даҳшатларини, аср жиноятларини бадий гавдалантириш, жаҳон жамоатчилигини шулардан огоҳ этиш имкониятига эга бўлди.

Шуни ҳам айтиш керакики, рус адабиётидан фарқли улароқ, ўзбек адабиётида қатагон йилларининг ўзига хос ваҳимали кайфиятини ва халқимиз маънавиятидаги акс-адосини теран ифодалаш вазифаси, асосан, эндиликка ижод майдонига қадам қўйган ёш шоирларимиз зиммасига тушди. Худди ана шу нарсга 60-йиллар адабиётимизда, хусусан, шеъримиздаги сталинизмга муносабатнинг, шахсга сизгиниш иллатлари талқинининг рўбига чиқишда хал қилувчи роль уйнаган.

Ўз даврининг асосий ҳақиқатларини айта билиш ҳақиқий санъатнинг етакчи хусусиятларидан биридир. Чинакам адабиётда яқин ўтмишнинг ва ҳаракатдаги замоннинг аёвсиз реалликлари, замондошлар қалбидagi жараҳат ва ғориклар акс этиши муқаррардир. Зеро, санъат ва санъаткор абдиётчи, бугунги ва келгуси авлодлар ишончини оқлаш, ихлос ва эътиборига эришиш айна шу нуктадан бошланади.

Ижтимоий-сиёсий об-ҳаво қанчалар мураккаб бўлмасин, тургунлик замонининг шафқатсиз тўсиқларига қарамай, адабиётимизнинг уша пайтдаги кенжа авлоди, бари бир, ўзи теран англаган ва ишонган ҳақиқатларни айтишдан чўчимади. Улар миллий тарих томонидан ўз олдиларига қўндаланган қўйган асосий вазифани шараф билан бажардилар — замондошларини ва келаятган наслларни ҳушёрликка қорладилар, энг муҳими, сиёсий-мафкураравий оғу билан заҳарланган миллий онгимизни уйғотишга улардан куч топдилар. Бу янги ўзбек лирикасининг дастлабки ва салмоқдор ютуқларидан бири эди...

Табиийки, биз 60-йиллар шоирлар авлодиниң ижодий изланишларида шахсга сизгиниш даврининг барча иллатлари қамраб олинганини кузатмаймиз. Сталинизмни кескин ва тағ-туби билан фож қилдиган поэтик асарларни учратмаймиз. Бироқ мана шу нарсга ёш шоирларимизнинг уша йиллардаги қамраб мардона адабий-миллий хизматларига ҳеч ҳам соя соломмайди. Зеро, омонсиз замон даҳшатларини 60-йилларда навқирон ижодкорларимизнинг би-

лишлари ҳам ниҳоятда мушкул эди. Гап шундаки, турғулик йилларида махсус ҳукумат-давлат идораларидан ташқари ва Сталиннинг қамоқхоналарини ўз кузлари билан қуриб кетганлардан бошқа, деярли ҳеч ким у замоннинг байринининг разолатлари ҳақидаги асл ҳақиқатни билмасди.

Демак, биз фавқуллодда терапикни ва батафсилликни, худди шу бугунгидай жасоратни чорак аср олдинги асарлардан, хусусан, ёш қаламкашларга тегишли бадият намуналаридан талаб қилишга ҳақли эмасмиз. Лекин Анна Ахматова-нинг «Марсия»сидагидек бениҳоя таъсирчан алам ва армонни, Александр Твардовскийнинг «Хотира ҳуқуқи»дагидек теран сиёсий-бадий таҳлили ҳамда ёрқин ва жасоратни фожия қилувчи пафосни учратмасак-да навқирон шоирларимиз асарларида яқин ўтмишимизга ёндашувдаги, сталинизм дахшатларига муносабатдаги бир қанча хусусиятлар нафақат ўша вақтдаги, балки бугунги кун нуқтаи назаридан ҳам бениҳоя долзарб бўлиб, юксак эҳтиром ва эътиборга лойиқдир.

Турғулик даври адабиётимизнинг, хусусан, шеърятимизнинг қатор гузал ва мумтоз намуналари — Эркин Вохидовнинг «Рухлар исёни» достони, Абдулла Ориповнинг «Кетганлар ёди бу...», «Армон», «Ваҳима», «Тун», «Маломат тошлари», «Юзма-юз», «Уйларим», Рауф Парфининг «Ватан», «Шоир қисмати», «Богчасарой чашмаси», «Ҳижратда она аллеси», «Туркистон ёди», «Усмон Носир», «Телбаларча қарайман...» сингари давр хотирасидан мустаҳкам ўрин олган қанчадан-қанча асарлари бевосита ёки билвосита каттагон йиллари фожияларига бағишланганлиги бугунги кунда адабий жамоатчиликка яқин аён. 60-йиллар авлодига мансуб бошқа танқиди ижодкорлар — Чулпон Ёргаш, Муҳаммад Али, Жамол Камол, Омон Матжон, Маъруф Ҳалил, Миразиз Аъзам, Гулчехра Нуруллаева, Ойдин Ҳожиева, Ҳалима Худойбердиева, Сулаймон Раҳмон, Абдулла Шер, Омон Мухтор, Машраб Бобоев ва бошқаларнинг ҳам шахсга сиғиниш дахшатлари хусусидаги шеърларини, айниқса, уларнинг сталинизм қурбонларига аталган ўнлаб манзуаларини кўз олдимизга келтирсак — маъкур муаммо янги ўзбек лирикасида қай даражада муҳим ва марказий ўрин эгаллаганлиги равшан бўлади-қўяди.

Янги ўзбек лирикасидаги иккинчи тулқин — етмишинчи йиллар ёш шоирларининг — Тилак Жўра, Шавкат Раҳмон, Усмон Азим, Муҳаммад Раҳмон, Азим Суюн, Хуршид Даврон, Усмон Қўчқор, Йўлдош Эшбек, Саъдулла Аҳмад, Сад-

риддин Салим, Икром Отамурод, Матназар Абдулҳаким ва бошқа қатор иқтидорли қаламкашлар ижодида шахсга сиғиниш иллатларининг турли услубий йўсинларда инъикоси — мана шу масаланинг кейинги ўттиз йиллик миллий-бадий тафаккуримиздаги ўрни ҳамда кулм ва миқёслари турғисидан янада тулиқ тасаввур беради.

Хуллас, 60-йиллар шоирлар авлоди ижодидаги яқин ўтмиш фожияларининг инъикосига бағишланган поэтик намуналарнинг, айниқса, ўша муаллифларнинг дастлабки лирикасининг махсус илмий таҳлили ҳозирги бадий тафаккуримиздаги муҳим сифат ўзгаришлари тарихини, янги поэтик кайфиятнинг вужудга келиш жараёнини, янги лирик қаҳрамон маънавий оламнинг шаклланиш босқичларини ва, энг асосийси, умуман, ҳозирги шеърятимизда янгича эстетик макъса ҳамда мезонларнинг таркиб топишини изчил текширишга имкон беради.

Собик Советлар империясида элгитиш йилларнинг турғуларидан эътиборан буй кўрсата бошлаган адабий-маданий ўйғониш, табиийки, биринчи галда эркпарвар ва курашчан рус адабиётида куриниш берди. А. Ахматова, А. Твардовский, В. Луговской, М. Светлов, Н. Асеев, А. Прокофьев, Я. Смеляков ва бошқалар ёзув империянинг маънавий ҳаётини соғломлаштиришда, уни бир қадар инсонийлаштиришда беқўёқ роль ўйнадилар. Мамлакатнинг адабий-эстетик фикрида бурилиш ва ўзгаришларнинг вужудга келиши ҳам ана шу адибларнинг жўшқин ва куюнчак ижодий фаолияти билан чамбарчас боғлиқдир. Бироқ бадий тафаккурдаги туб янгиланиш элгитиш йилларнинг иккинчи ярмида ва олтининчи йилларнинг бошларида адабиёт оламига кириб келган ёш қаламкашлар изланишларида кўпроқ акс этди. Евг. Евтушенко, Р. Рождественский, А. Вознесенский, В. Соколов, Б. Ахмадулина, Н. Рубцов, Ю. Кузнецов ва бошқа қатор мана шу авлодга мансуб шоирлар ўзларининг дастлабки асарлари билан янгича эстетик инъикоснинг кенг қўлоқ ёзишга, мустаҳкам макъса эгаллашга улкан ҳисса қўшдилар.

Маъкур даврда бошқа миллий жумҳуриятлар, жумладан, Ўзбекистоннинг адабий-маданий ҳаётида ҳам ана шундай ўзгаришлар кузатилади.

Янги ўзбек шеърятининг истеъдодли вакиллари дастлабки қадамлариданоқ эл-юртнинг, жонқуяр устозлар ва адабий жамоатчиликнинг назарига тушганини алоҳида таъкидлаш зарур. Ёш шоирларимизнинг ёрқин ва самимий услуб-

да битилган асарлари билан яқиндан танишганлар адабиётимизга ўзгача дунёқарашга эга қаламкашлар ташриф буюрганини пайқадилар. Консерватив ва қоқоқ эстетик фикр намояндалари, вульгар социологизмнинг ашадий тарафдорлари янги поэтик бугун муваффақиятларини ерга ўришга, ҳатто инкор қилишга қанчалик уринишмасин, бари бир, 60-йилларнинг ёш ва алагали шеърятни қўп ўтмасдан миллий-маънавий ҳаётимизнинг ажралмас бўлагига айланди. Навқирон қаламкашларини асраб-авайлашда, турли-туман таъйиқ ва таъқиблардан астойдил ҳимоялашда Ф. Ғулом, А. Қаҳҳор, Ойбек, Шайхзода, Миртемир, Шукрат, Шукрулло, А. Мухтор, Зуфия, Ш. Рашидов, О. Ёкубов, Саид Аҳмад, П. Қодиров ва бошқалар сингари устоз адибларимизнинг жонқуярлигини бу ўринда махсус таъкидлашга тўғри келади.

Адабий танқид ва адабиётшуносликнинг кейинги чорак асрлик изланишларида Эркин Вохидов, Абдулла Орипов, Рауф Парфирлар авлодининг жўшқин, ижоди диққатмарказида турганини миллий эстетик тафаккур соҳасига 70-80-йилларда дадил кириб келган ва унда мустаҳкам ўрнашган қатор мунаққидларимизнинг асарлари ҳам тасдиқлайди.

Бироқ шунини унутмаслик кераки, адабий тақдимида янги ўзбек лирикасига муносабат бир текис — фақат ижобий бўлиб келган эмас. Агар илгор ва демократик танқид намуналарида ёш бугунга хос булган янгича эстетик инъикос принциплари изчиллик билан ҳимоя қилинса, сиёсий-социологик макъсадаги консерватив мунаққидлар эса мунтазам равишда янги лирикларнинг, хусусан А. Орипов ва Рауф Парфининг шеъри тажрибаларини гоёсизликда, ҳаётий эмасликда айблаларди. Турғулик даври адабий танқидида янги кайфиятдаги ва том маънода узиш хос эстетик дунёқарашга эга ижодкорларга ҳамда уларнинг 70-80-йилларда шеърятимизга келиб қўшилган издошларига ёндашувдаги зиддиятлик, аниқроғи, икки хиллик узоқ вақт давом этиб, жумҳуриятимиз мустақилликка эришгандан кейингина уйл-кесил бәрҳам тоиди.

80-йилларнинг бошларида бўлиб ўтган ва адабий-маданий ҳаётимизда чуқур ўз қолдирган «Поэзияда граждандлик руҳи ва интим мотивларнинг ўйғунлиги ҳамда мутаносиблиги ҳақида мунозара» номли баҳс янги ўзбек лирикасининг гоёвий-бадий ўзига хослигини англаш, унинг ютуқ ва камчиликларини умумлаштириш нуқтаи назардан миллий эстетик фикрга маълум маънода ҳисса бўлиб қўшил-

ҚУҒИРЧОҚЛАР ТИГА КИРГАНДА...

ганлигини бу уринда таъкидлаш зарур. Лекин ушбу мунозара назарий-эстетик фикримизнинг шеърятимиздаги янги лирик кайфият ва йўналишнинг говий-эстетик моҳиятини, миллий-ижтимоий илдиэларини ва заминини тушуниш-тушунтиришдаги кучсизлигини, анча-мунча чекланганлигини ҳам намойиш қилди. Хусусан, вульгар-социологик қарашларига суяниб қолган консерватив танқид жабҳасининг илмий-назарий савиясининг қоқлиқлиги, реал бадий жараёндан узилиб қолганлиги, энг муҳими эса — ўзининг асл қиёфасини йўқотиб, бутунлай гайриэстетик мавқега ўтиб олганлиги ўша қизгин мунозаралар давомида аён бўлиб қолди.

Шуни алоҳида таъкидлаш кераки, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» саҳифаларида бир йилдан ошқидавом этган ва замонавий бадий тафаккуримизнинг муҳим муаммоларидан бирини таҳлил этишни олдинга мақсад қилиб қўйган ўша баҳс-у вазифасини тула-тукис бажармасадда, янги ўзбек лирикасининг инкор этиб бўлмас реаллик эканини исботлаб берди.

Лекин либерал ва консерватив танқид ўртасидаги янги лирикамининг говий-эстетик моҳияти хусусидаги мунозара давр кўндаланг қилиб қўйган энг муҳим саволларга жавоб беролмади. Айниқса, янги лирик кайфиятнинг узига ҳос маъносини очиб беришда, унинг ҳаётий илдиэларини тушунтиришда томонлар таллаган мавқеалар нафақат қарама-қарши ҳамда хато, балки янги бадий тафаккур табиатиға мос эмас эди. Ўша баҳс жараёнида ва, умуман, ўша даврда эстетик фикр дўк келган, ечимини анча мураккаб масалалардан бири: «Янги ўзбек лирикасидаги энг муҳим поэтик кезинмалардан бири — кадар, алам, дард-гам ҳаётимиз ёки ҳаётий эмасми?» деган муаммо эди.

Агар консерватив танқид тарафдорлари янги лирик қаҳрамон маънавий олами учун анча-мунча характерли бўлган ғам-кадарни социалистик воқелигимизга бутунлай ёй дейишса, либерал мунаққидларимиз эса уларнига ҳос куюнчаллик билан янги лирикадаги ғам-гуссани бевосита узимизга тегишли ҳодиса сифатида эмас, балки умуминсоний кечинма, жаҳоний ғам сифатида талқин қилишди. Қўриниб турибдики, ҳар иккала томон янги поэтик тафаккурнинг миқёс ва ҳудудларини белгилашда, унинг ҳаётий асосларини аниқлашда мавжуд бадий реаллик билан ҳисоблашмаган. Аксинча, бадий жараёнга тайёр мезон ва қарашлардан келиб чиқиб ёндашишган. Аммо шу уринда биз масаланинг битта нозик жиҳатини ҳам айтиб ўтишимиз даркор.

Гап шундаки, маэкур мунозаранинг қутилган, кўнгилдагидай самаралар бермаганини баҳс ишти-

рокчиларининг фақат янги шеърятини етарли даражада ҳис қилмагани ёки назарий-эстетик қоқлиқлиға йўйиш инсофсизлик бўлур эди, албатта. Зеро, ҳар иккала томондан етарли савод ва савияга эга олимлар қатнашганди. Бизнингча, мунозара жараёнида чинакам ҳақиқат ўртага чиқмаганининг асосий сабабларини ўша вақтдаги, яъни саксонинчи йилларнинг бошларидаги ижтимоий-сиёсий шарт-шароитдан келиб чиқиб изоҳлаш мақсадга мувофиқдир. Шундай ўйлашимиз бежиз эмас, албатта. Дарҳақиқат, «Поэзияда граждандлик руҳи ва интим мотивларнинг уйғунлиги ҳамда муаносиблиги ҳақида мунозара» рукин остида берилган мақолаларнинг диққат-этибор билан ўқиркансиз, қарама-қарши тарафлар илмий-эстетик далилларни эмас, купроқ қандайдир сиёсий ҳушёрлик ва ҳассосликларини намойиш қилаётгандай туюлади.

Ақсарият уринларда либерал мунаққидлар навқирон шеърятимизнинг даҳлсизлиги учун, уни консерватив танқиднинг заҳарли наштаридан асраб қолиш, сиёсий ёрлық ва айбловлардан амаллаб олиб ўтиш учун янги лирикамининг қатор намуналарини, ҳатто сара ва характерли шеърларни ҳам бошқачароқ тушунтиришга, журттага бир қанча поэтик намуналарни бузиб, маъно ва мундарижасига хилоф хулосалар чиқаришгача борган. Хусусан Абдулла Орипов, Ёркин Воҳидов, Рауф Парфи, Чўлпон Ёргаш, Мирвиз Аъзам каби истеъдодлар ижодининг асосий нукталарини ёритишда мунаққидларимиз билиб туриб, мақсадли равишда шундай йўл туттишган. Охир-оқибатда, янги ўзбек шеърятининг узига ҳослигини, оригинал эстетик моҳиятини очиб бериш керак бўлган мунозара ўшбу аллодининг бадий дунёси қолиб кетиб, унинг маънавий қиёфасини сиёсатга мос равишда тушунтириш, ахлоқий мавқе ва қарашларини ҳимоя қилиш, оқлаш билан ўралашишга мажбур бўлган.

Хуллас, мустамлака даврида ижтимоий-сиёсий чеклаш-чегаралашлар ва таъқидлар туфайли миллий шеърятимиз бағрида чорак асрлик ноёб бадий тажрибанинг мавжудлиғига қарамай, 60-80-йилларнинг эстетик фикри янги лирик кайфиятнинг миллий илдиэлари ва фалсафий-ижтимоий кўлами, янги лирик қаҳрамон маънавий оламининг зиддият ва ғигалиқлари, айниқса, унинг мавжуд жамиятга ва воқеликка нисбатан хусусида узил-кесил мулоҳазасини айта олмади.

Фақат ўтмиш маданий меросимизни эмас, балки замонавий бадий жараёнинг кўп ва қатор муаммоларини ҳам истиқдолга эришгандан кейингина теран ва ҳаққоний таҳлил этиш имкониятига эга бўлди.

БОЛАЛИК ҚОҒЛАРИМДА кўни-кўниларнинг мен тенги қизлари бўйра чўплардан қўғирчоқлар ясаб, латта-путталардан кийим тикиб, «Мехмон-мехмон», «Хола-хола», «Келин-куёв» каби уйлар уйнашар эди. Ана ўша болалик қоғларимизда қўғирчоқлар хатти-ҳаракатиға, сузига ишоний орқали оламин қалбимизда жо қила болаганимиз. Шу боис (1995 йил 22-28 октябрь кунлари) Маданият ишлари вазирлиги томонидан ташкил этилган Республика қўғирчоқ театрларининг анъанавий фестивали кунлари пойтахт қўғирчоқ театри биноси олдида томошабинларнинг ғовур-ғувур тинмади.

Фестивалга ташриф бўюрган меҳмонлар орасида Русиянинг Ульяновск, Қирғизистоннинг Бишкек ва Қизилқия, Қозогистоннинг Алматы шаҳарларидан келган уста қўғирчоқбозлар бор эди. Бир hafta давомида 23 та спектакль кўрсатилди. Ҳайрат аъзолари кўнига уч-туртдан асар қўйди. Республикамининг 10 та ижодий жамоаси фестивал давомида икки йил ичида эришган ютуқларини намойиш қилдилар. Ана шу спектаклларнинг айримлари хусусида биз оқир юртимокчимиз.

Республика Қўғирчоқ театри жамоаси фестивалнинг очилиш кўни «Алоудиннинг сехрли шамчироғи» спектаклини намойиш этди. Х. Имонбердиевнинг инсценировкаси асосида Ш. Ёсупов сахналаштирган ушбу спектакль беэақларнинг рассом В. Ақулдин ишлаган, Алишер Икромов мусиқа эзган. Қарийб бир соатдан ортиқ давом этадиган бу асар аста-секин томошабинлари бутунлай узига ром қилиб олади. Бўнинг сири, спектакль муаллифларининг моҳирлиғида. Айниқса, куза ичида чиқиб келадиган див қиёфаси бирдан қатта бўлиб қолмай, афвал тутурт қутисидек кичкина, кейин улдан каттароқ ва, ниҳоят, баҳайбат қиёфаларга айланади. Буларнинг барчаси томошабин кўз унгида содир бўлганидиган ҳеч бир тўмонга урин қолмайди. Шу уринда яна бир нарсга устида алоҳида тўхталушнинг жониз, деб ўйлайман. Бу ижорчилик усули. Драматик театрда томошабин ижорчи-актёрини кўриб, унинг ҳар бир хатти-ҳаракати, сахнадошиға муносабат билдириши қабил ҳолатларни назорат қилиб туради. Қўғирчоқ театрида эса қўғирчоқларни ҳаракатқа келтириш билан бирга унинг қиёфасига тўлалиғига кириб, ҳар бир хатти-ҳаракатини овози ерламида тўлириб боради. Бўнинг иложини қила олмаган тақдирда режиссер актёрларни сахнаға, яъни томошабинга рупара қилади. Бу эса режиссернинг маълум масалалардаги оқилиши белгисидир.

«Аловуддиннинг сеҳрли шамчирог»и да ҳам бундай ҳолатлар йўқ эмас. Қўғирчоқлар тез-тез актёрларнинг уйини билан алмашиб туради. Ушбу жамоанинг «Чодир ҳаёл» спектаклида эса сахна бутунлай қўғирчоқлар ихтиёрига берилди. Томошабин ушбу асарда қўғирчоқ театрининг турт услубини куради, яъни буюмлар соялар орқали, илди уянайдигучи қўғирчоқлар ва, ниҳоят, бармоқлар ёрдамида ҳаракатга келтириладиган митти қўғирчоқлар уйинини томоша қилади. Режиссер бу спектакль билан вилоятлардан ташриф буюрган ҳамкасбларига қўғирчоқ театри воситаси жуда бой эканлигини намойиш қилган.

Андижонлик қўғирчоқбозлар Ғайратийнинг «Али қичкина» спектаклини олиб келишган экан. Спектакль халқ анъанавий санъати усулида яратилган. Парда очилиши билан сайер актёрлар сахнага Қўҳон аравани гилдириб чиқиб келишади. Карнай-сурнай садолари янғирайди. Ғуе сайер артистларнинг бир қисми майдонга томошабин тулшашга ҳаракат қилмоқда, қолганлари эса араванинг шотисини кутариб, кичик сахна асамоқда. Томошабин куз олдида сандиқлардан қўғирчоқларни олиб териб қўйишади, сунг бирин-кетин қўғирчоқларни қўғирчоқга қўндириб, уларга «жон» киритишади. Ҳатто томоша пайтида ҳам улар қўғирчоқ спектакли кураштишга таянчликларини яширишмайди. Саҳнада содир бўлаётган воқеаларни қайиш-қамар ердамида турли товушлар чиқариб, томошабини тўлдириб боришади. Спектаклдаги бош ролни ижро этган Гулнора Қурбонова томошабинни гоҳ қўқдириб, гоҳ уйлантириб қарийб бир соат давомда эртаклар олами бўйлаб сайр қилдилади (асарни театрининг бош режиссери Баҳодир Жабборов саҳналаштирган, безакларни расом Э. Жураев ишлаган).

Фестивалнинг эътиборга лойиқ спектаклларида яна бири фарғоналик санъаткорлар кураётган «Искит ўрдакча» спектакли бўлди (пьеса муаллифи В. Синакевич, саҳналаштирувчи режиссер Ҳабиб Ҳақимов, расом Сергей Седухин).

Расом С. Седухин воқеаларни очадиган ва тўлдирадиган ажойиб безак ишлаган. Парда очилиши биланоқ сахна безаклари томошабинни узиға маҳлиё қилади. Куз унгимизда афсонавий гузал манзара намоеи бўлади. Театр жамоаси ушбу спектаклнинг фестивал ҳайъати аъзоларига маткул қилдириш учун кўп меҳнат ва маблаг сарфлаганини яққол сезилади. Қўғирчоқлар меҳр билан тайёрланган. Ижрочилар ҳар бир ҳаракат, ҳар бир фикрини овоз ва мусика ёрдамида тулиқ ифодалашга ҳаракат қилганлар. Эътиборга лойиқ спектакллардан яна бири ҳоразмлик санъат устаслари тақдим этган «Шоҳсанам қиссаси»дир. Ижрочилик маҳорати, мусика, расомларнинг ишлари мутахассис ва томошабинларда яхши таассурот қолдириди. Асарни Мансур Қўрғезов саҳналаштирган.

Қорақалпоғистонлик қўғирчоқбозларнинг «Бедана ва тулки», Жиззах қўғирчоқ театрининг «Оби ҳаёт» спектаклларининг ҳам мақтовга лойиқ томонлари аниқгина.

Фестивал яқунлида, ҳайъат аъзолари сунги сўзин айтиш вақти келганда шу нарса аён бўлдики, фестивалнинг

Ҳаёем деди: «Фалак қўғирчоқбоздур —
Бизлар қўғирчоқмиз.» Бу нечук маъно.
Қўғирчоқ бўлсак-да шул ҳаёт созду,
Қўғирчоқ уйнатган, сенга тасанно!

энг олий мукофотига лойиқ биронга спектакль топилмади. Бу, албатта, қўғирчоқ театрларининг бутунги фаолияти талаб даражасида эмаслигини кураатади.

Фестивалнинг энг қимматбаҳо учта совғаси «Аловуддиннинг сеҳрли шамчирог», «Али қичкина», «Искит ўрдакча» спектаклларига берилди. Шунингдек, энг яхши қўғирчоқбозлардан андижонлик Гулнора Қодирова Али қичкина ролни учун, Лариса Никольская «Олтин жуға» спектаклидаги Жуҷаца ролни учун, қорақалпоғистонлик ижодкор Роза Ниёзова «Бедана ва тулки» спектаклидаги Бедана ролни учун, Фатхулла Ҳужаев ва Алишер Мирзаевлар «Аловуддиннинг сеҳрли шамчирог» спектаклидаги роллари учун пул ва қимматбаҳо совғалар билан тақдирландилар. Булардан ташқари, ҳоразмлик ва фарғоналик расомлар ҳам фестивал совринларини қўлга киритишди. Фестивалга Ҳамдустлик мамлакатларидан меҳмон бўлиб келган қўғирчоқбозлар ҳам турли совринларга сазовор бўлилар. Шундай қилиб, V анъанавий фестивал ўз иштини яқунлади.

Хўш, фестивалдан олдинга таассуротлар қандай бўлди? Энди яна шу таассуротлар ҳақида икки оғиз сўз. Курасталган 23 спектаклдан айтип олтигаси миллий драматургларнинг асарларидир, қолганлари рус муаллифларининг асарлари бўлиб, рус тилида ижро этилди, қорақалпоғистонлик қўғирчоқбозлар ҳам миллий асарлари билан қатнашдилар. Наҳотки узбек қаламкашлари томонидан ёзилган М. Қодировнинг «Сусамбил», Ғайратийнинг «Али қичкина», Марям Ашурованинг «Оби ҳаёт», М. Қўрғезовнинг «Шоҳсанам қиссаси» спектаклларида энг драматургиясининг юзи бўлиб қолса?

Ҳолбуки, Ўзбекистон Республикаси Маданият ишлари вазирлигининг ушбу фестивални ўтказишдан мақсади, миллий драматургия ва миллий қўғирчоқ театри санъатини ривожлантиришга ҳис-

са қўшишдан иборат эди. Шунингдек, фестивал безакчи-расомларнинг етилишмаслигини ҳам кураатади. Қўғирчоқ театрлари учун пьесалар оз. Шунинг учун аксарият режиссерлар тайер асарларни қўғирчоқ утирмай, баҳоли қудрат, уларни пьеса ёзишга киришиб кетганлар, аммо бу асарларнинг бадийи жиҳати ноқидир.

Марям Ашурованинг «Оби ҳаёт» асарини Самарқанд ва Жиззах театрларида саҳналаштирилган, аммо бу спектакллар бир-биридан осмон билан ерча фарқ қилади. Еки Қўғирчоқ театрини олиб қўғирчоқ. Латиф Маҳмудов асарни асосида тайёрланган «Дангасанинг ҳоли вои» спектакли ҳаваскорлик даражасидан нарига ўтмаганди. Асарда асосий ҳақрамоннинг тақдир орқад қўғирчоқ, олдинга эр-хотиннинг муносабати олиб қирилган ва натижада спектакль номита номуносиб бўлиб қолган. Бундай мисолларни бошқа театрлар спектаклларида ҳам келтириш мумкин.

Республикамаизда Қўғирчоқ театри санъатини профессионал даражага кўтариб, жаҳон сахнасига олиб чиқишни истар эканмиз, аввало, Драматургия устaxonасини ташкил этиш лозим. Токи бу устaxonада миллий драматурглар ўз асарларини қиёмга етказсинлар. Уларга тажрибали ёзувчи ва мутахассислар раҳбарлик қилиши керак. Иккинчидан, режиссер ва расомлар малакасини ошириш йўллариини қидириб топиш зарур. Республика Қўғирчоқ театри қошида шундай устaxonалар ташкил этиш кузланган мақсадга тезроқ етишнинг бирдан бир тўғри йўли, деб уйлаймиз.

Фестивал қўғирчоқ қўғирчоқлар ҳар бир спектакль юзасидан мутахассисларнинг таҳлили бўлиб, уларнинг ютуқ ва камчиликлари руй-рост айтиб борилади. Уйлаймизки, Республикамаиз қўғирчоқ театрлари 1997 йилда бўладиган VI анъанавий фестивалга пухта тайергарлик қўғирчоқ келадилар ва энг олий мукофотларини қўлга киритадилар.

Жура МАХМУД.

МОҲИР САНЪАТКОР

Кино асарини яратишда катта жонбозлик қилиш режиссёрнинг қўлида. У оқ қозога битилган фикр ва гоёларни фильмга олиб чиқади. Жонсиз образларни экранда тирилтиради. Ана шундай сон-саноқсиз кино сирларини ишлатиб, кино асарини дунёга келтиради. Ҳар бир яратилган асарга узининг бир неча йиллар тинимсиз умрини, ақл ва идрокини, юрагининг бир парчасини бағишлайди. Бунинг учун кино режиссёри уз касбига чекланмаган муҳаббати, худо берган моҳир таланти, гард юкмаган диёнати ва бебаҳо инсонийлигини яратаётган асарига омухталаштириб юборади.

Моҳир ва талантли режиссёрлардан бири, 20 дан ошқад бадий ва шунча ҳужжатли фильмларни дундириб экранларга олиб чиққан, ўзбек кино санъатининг равнақига узининг муносиб ҳисасини қўшган Ҳабибулла (Пулат) Файзиев эканлигини ҳамма ҳам яхши билавермайди.

Унинг унга яқин бадий фильми бутун дунё экранларида намойиш этилганлиги ўзбек киносининг обрўи эканлигини яна бир бор таъкидлаб қўйгимиз келади.

Шу йилнинг бошларида мени «Киночилар уйи»га янги сурат

га олинган бир бадий фильмни кўришга таклиф этишди. Бу машҳур рус шоири Сергей Есениннинг «Жар» қиссаси асосида Москвадаги Россия ва Америка «Автокапитал» қўшма фирмасининг «Рерих» студиясида яратилган бадий фильм эди. Фильмда рус кишилари, бу юртининг тақдорланмас табиати, драматик воқеалар ривож шударажада ишонарли қилиб ишланган эдики, залда утирган юзлаб томошабинларни сеҳрлаб қўйганди. Фильмда, айниқса, миллий рух, миллий урф-одатлар ўта кучли эдики, бу фильмни ўзбек режиссёри ишлаганига қойил қолмасликнинг ҳеч иложи йўқ эди.

Бу режиссёр уз соҳасининг жонкуяр ва фидойиси Ҳабибулла Файзиев эди. Бу фильмга у катта ҳаёт ва ижод йўлини босиб ўтган, кино санъатининг тажрибали ва билимдон саҳналаштирувчи режиссёри эди.

Ҳабибулла Файзиев 1963 йилда Тошкент театр институти режиссёрлик куллиятини тугатди. У талабалик йилларидаёқ уз таланти билан институт жамоаси озгига тушди. Олийгоҳни тугатгач, «Ўзбекфильм»га борди ва бор кучини сарф қилиб, ишга киришиб кетди. «Кониют гори-

нинг сирин», «Ой бориб, омон қайт», «Семург», «Шу сонга юз сатр», «Артист Айик», «Баҳор наволари», «Етти умид камалаги», «Болалик бекати поезди», «Ассалом, саҳий инсон» каби қатор бадий ва ҳужжатли фильмлари экран юзини қуриб, моҳир режиссёрни элга танитди. У фақат уз кино асарларини «Ўзбекфильм»дагина эмас, балки «Тожиқфильм», «Қозоқфильм», «Қирғизфильм» студияларида ҳам яратди. Ҳабибулла Файзиев машҳур кино муаллифлари З. Фатхуллин, А. Акромхўжаев, Темур Пулат, Л. Маҳмудов, Ф. Мусаконов, Д. Булгаков, В. Иванов, Н. Филимонова, Исфаандиёр каби ёзувчилар билан ҳамкорлик қилиб, узининг ижодий қобилиятини янада ёрқин намойиш этди. Кино санъати ҳамма мамлакатларда огир аҳволда эканлигига қарамай, Ҳабибулла Файзиев чет мамлакатларда охириги вақтларда 4 та бадий фильм яратди. Нагжада унинг «XX аср динозаврлари», «Поезднинг угирланиши», «Чиябурилар», «Жар» каби бадий фильмлари дунёга келди. Узи саҳналаштирган бу фильмларга у ҳаммуаллифлик қилди. Уларнинг аксарияти дунё экранларида намойиш этилиши талантли ўзбек режиссёрининг довругига довруг қўшди.

Бу фильмларда дунёга машҳур кино юлдузлари Армен Жигарханян, Лев Дуров, Сергей Юрский, Виталий Степанов, Леонид Кулагин, Ирина Шевчук, Барбара Брилльска, Анатолий Кузнецовлар бош ролларни ижро этишди. Ном тилга олинган «Юлдуз» актёрлар билан ҳамкорлик қилиб, режиссёр Ҳабибулла Файзиев Россия газета ва журналларида «Юлдузлар» дастурининг сардори, деган номга эга бўлди.

Ҳабибулла Файзиев купгина ҳужжатли фильмларнинг ҳаммуаллифи ва режиссёридир. Булар орасида «Гафур Ғулом», «Соҳа Эпонтуреава», «Ўзбек халқ мусиқаси», «Цирк келди», «Кеча, бугун, эрта» кабилар кенг томошабинлар оммасининг севимли фильмларига айланди.

Ҳабибулла Файзиев 35 йил-

Ҳабибулла ФАЙЗИЕВ

Чингиз АЙТМАТОВ билан.

дан бери кино санъати билан бир қаторда, ўзбек театрларига катта ҳурмат билан қаради. Ёш томошабинлар ҳамда «Ёш гвардия» театрларида бош режиссёр бўлиб ишлаган йиллари қўлаб асарларни саҳналаштирдиким, бу асарлар театр равнақига ҳисса бўлиб қўшилди. У 1992 йилдан бери Ўзбек сатира театрининг бош режиссёри бўлиб ишлаб келмоқда. Ҳабибулла Файзиев театрлардаги фаолиятида Р. Ҳамзатовнинг «Тог қизи», С. Азимовнинг «Қора соч», В. Васильевнинг «Хур қизлар», Ш. Вошбековнинг «Тақдир эшиги», А. Қаҳҳорнинг «Майиз емаган хотин», Шухратнинг «Беш кунлик куёв», Тўлқиннинг «Бувам уйланмоқчилар» каби асарларини моҳирона саҳнага олиб чиқди. Тиниб-тинчимас Ҳабибулла Файзиев шу кеча-кундузда ҳам ўзбек сатира театрида Ифандиёнинг «Отасининг қизи» ва Тўлқиннинг «Аравак» спектаклиларини саҳналаштириш устида иш олиб бормоқда. Кинода эса Давлат кино қўмитасининг буюртмаси билан икки қисмли «Маргиёна» бадиий фильмини яратяпти. Оводлик, мустақиллик тарихимиз негизи эканлигини очиб берувчи бу бадиий фильм Ўзбекистон мустақиллигининг 5 йиллигига бағишланади.

— Омад ёр бўлсин, фидойи ва жонқуяр санъаткор Ҳабибулла Файзиев! — деймиз биз баралла.

Т. ИМОМХУҶАЕВ.

Биз мақолаи оққа кўчирганимизда жаридалар хоксор шоир оғамиз ТўЛҚИНнинг вафоти ҳақидаги совуқ хабарни элга ёйди. Куни кеча эса марҳум оғамиз таҳририят йўлагига фақат узигагина хос илиққина жилмайиш билан: «Режиссёрнинг Чингиз Айтматов билан тўпшган суратини топдим», — деб турган эди.

Умр чекланган, ажал муқаррар, улим ҳақ. Тўлқин ака шоир эди. Шов-шувлар, олқишлар, минбарлар ва мукофотлардан жуда-жуда узоқдаги шоир. Мана, янада узоқларга кетди. Аллоҳнинг раҳмати кенг. Биз Сизга шу раҳматдан умидвормиз. Омин.

Алишер НАВОИЙ

ТАВОЗЕЪ ВА ОДОБ ҲАҚИДА

Тавозеъ (хушхулқлик) кишига халқнинг муҳаббатини жалб қилади, одамларга у билан дўстлаштиради. Тавозеъ дўстлик гулшанида тоза гуллар очади ва гулшандан ошналик ва улфатчилик базмига хилма-хил гуллар сочади. Хушхулқлик тақаббур муҳолифга мулоимлик ва камтарлик йўлини қурсатади, гердайган душман кунглида инсонийлик завқини кузғатади...

Одобли инсон барча одамларнинг яхшишсидур ва барча халқлар учун ечимлидир. У мансабдор кишилардан гузалроқ ва бадавлат одамлардан ҳурматлироқдур. Одобли одам уз тенгдошлари орасида ҳам таҳсинга дойиқ, ҳеч қандай эҳсон бермай, каттаю кичик ҳаммани шод қилади: ҳеч қанақа ҳаля қилмай, кишиларнинг гамини тарқатади.

Одоб — кичик ёшларни катталар дуосига сазовор этади, ёшлар у дуо баракасидан умрбод баҳраманд бўладилар. Одоб — улутлар кунлида ёшларга меҳр уйғотади ва у одобли ёшга муҳаббат кунлида абдий қолади.

Ёшларни кўзга улут қилиб курсатадиган феъл-атвори одобдур. Одоблиларнинг юриш-туришида халқ улутворлик куради. Одоб одамга (ҳурмат эшикларини очиб), ҳурматсизлик эшигини бекитади ва одамни ҳазил-мазаҳдан, камситишлардан сақлайди. Одоб — одам табиятига инсонийлик бахш этади ва миждоига одамийлик манзилида ором беради.

Одобдан кичикларга шунчалик фойда етадиган бўлса, катталарга не чоғлик эканини тасаввур қилинг. Одоб ва тавозеъ меҳр-муҳаббатнинг зеб-зийнатишдур. Одобсизлик — дўстликка путур етказиши. Одоб ва тавозеъ дўстлик ойнасига жило беради ва икки орага ёруғлик бахш этади.

Тавозеъ ва одоб эгаларига ҳамма (яхшилар) таъзим қилади. Одоб уруғини эккан одам ҳосили жаҳоир бўлади. Одобли ва гузал хулқли одамлар кўпаяверса, халқлар дўстлиги, уларнинг бир-бирига меҳр-муҳаббатли борган сари ривож топади. Дўст-

лар орасида шу каби суҳбат ва шу йўсинда ҳамжиҳатлик бўлса, қандай яхши! Бундай аҳил, иттифок, муҳаббатли, одобли бўлиш — дўстлар учун бахтиёрликдур.

КАМТАРЛИК ВА ХУДБИНЛИК ҲАҚИДА

Узига бино қўйган одам — ақлсиздур. Узига зеб берган — беор, сатангдур. Бой(лик йиғувчи) — алданувчидур. Тақаббур — лаънати...

Узига бино қўйиш — бахтсизликдур, бунинг фарқ ва даражалари бор. Худбиннинг ҳар бир қилган иши узига яхши қўринади. Лекин, бу куриносиз қилиқда фарқлар кўплур, қисқартиб уч қисмига бўлинди: 1. Худбиннинг ҳар қандай аҳволи ва ёқимсиз ҳаёллари узига маъқул, ёқимли ва чиройли қўринади. У уз ярамасликларини яхши деб мақтайди ҳам. Бу ҳунук башара узини дунёда машҳур ҳусн соҳиби Юсуф Канъонийга тенглаштиради. Худбин узининг ёқимсиз овозини Юсуф Анджонийдек катта ҳофиз овозидан устун қўяди. Худбин узининг мазмунсиз байтларини шоир Салмон — гузал қасидаларидан яхшироқ деб билади. Бемаъни ва беҳуда гап-сузларини Замаҳшарийнинг машҳур «Кашшоф» (Қуръон тафсири) китобидан ҳам зиёда деб гумон қилади.

Худбин — Ҳақ таолонинг амрига бўйсунмайди. Шайтоннинг барча бўйруқларини бажо келтиришдан чарчамайди. Узига доно ва (гапга) чечан, ҳар бир қиладиган номаъқул иши узига маъқул ва равшан. Унинг май ичишга иштаҳаси зур, бадмастлик вужудига сингиб кетган. У билан бирга утириб ичган одамнинг яхшиликка қўтулиши мумкин эмас. Кимки, зиёфатда у ҳосиятсиз билан бирга утирса, унинг уринсиз қилиқлари тўфайли жонидан безор бўлган... Унинг мажлибига кириб қолган одам кетмоқчи бўлса, бир тудатуттаҳамлар тўқинлик қилади ва улардан бир амаллаб қўтулиб чиқса, дарвозабони йўл бермайди. Бунинг тузоғига илинган одам шундай балога қоладики, бундан қўтулиш учун улимни кўзига тутти қилади. Агар шунда биров: «Сени улдириб, шу болодан қўтказаман» деса, унга жонини фидо қилади. Агар қўтилса, Румда ҳам, Фарангда ҳам турмай, ундан қочади. Бугина эмас, агар у худбин жаннатда базм курайдиган бўлса, уша жаннатта ҳам қалам босмайди...

БОБОЛАРДАН ҚОЛГАН БОҒ

82 йил умр кўрган кекса зиёли, у зорти ва бошқа халқлар маданияти-ни севувчи, уруш ва меҳнат фахрийси отам Исмоил Жуманиезовга бу боғни қайта тиклаш гоёсини ким берган экан? Узини ва бошқаларни безовта қилишнинг унга нима кераги бор эди? Шахсан мен бу гоёни унга Аллоҳ таолонинг узи етказганига ҳеч қандай шак-шубҳа қилмаيمان. Ҳаммаси уша гоёдан бошланди. Шундай қилиб, отам ҳикоясини бошлади:

— 40 йил олдин мен мана шу боғ жойлашган ерда қолхўз раиси бўлиб ишлаган эдим. Боғнинг учдан икки қисми қолган, атрофи 3 пахса, тахминан 3 метр баландликдаги дойдан ишлаб нақш берилган, қўнгурали девор билан уралган, майдони 100 таноб, яъни 40 гектар, жанубий қисмида кириш дарвозаси ва боғдон яшайдиган хоналар бўлган. Дарвазадан марказий уқда то боғнинг уртасигача хиебон, қоқ марказда эса Чордара бор эди.

Бу ерда Хива хони ва сарой аҳиллари эзининг иссиқ қўнларига давлат ишларидан чарчаганда дам олишар, кўнгил ёзишар экан. Чордаранинг шимолий қисмида катта ҳовуз бўлган ва Ҳайвон шунга қараб турган. Марказий хиебоннинг икки томонида, ҳовуз атрофларида катта гу-жумлар бўлган, боғ ичидаги ариқ боғни 4 марта айланиб яна сиртга чиқиб, деҳқон хужалиқларига борган. Ариқнинг эни 5 метр атрофида бўлиб, қуруқ иссиқ шароитда қўлай иқлим яратган ва мевалар учун жуда зарур бўлган. Бошқа йўлақларга ва марказий хиебонга қизил рандаги қўм аралашмалари ёйилиб қўйилган. Бундай аралашмалар Султон Увайс тоғидан келтирилган. Меваларни териш, сайр қилиш учун қайиқлар қўйилган. Қайиқлар ута олиши учун куприклар ёй шаклида ишланган. Бу эса боғнинг чиройига чирой қўшган. Чордара яқинидан бир неча ерда ҳовуз атрофидаги гу-жумларга турқовоқ осиб қўйилган, товуслар юрган ва бўлбуллар сайраб турган, хуллас, бу ҳақиқий жаннатмакон боғ бўлган. Уни кўрган кишиларнинг айтишича, осмон, уму-ман, қўринмаган. Бу маълумотларнинг кўпчилигини шу ернинг маҳаллий аҳолисидан суриштириб билиб олдим. Айрим қариялар ёшлик чоғларида хоннинг узини ҳам қу-

ришган экан. Узим асли тарихчи-ман, машҳур академик С. П. Толстов билан 40 йиллик дўст эдим. «Қўй қирилган қалъа», «Аёзқалъа», «Ён-бошқалъа», «Гўлдурсун», «Қирққиз» қалъаларида қазилма ишлари олиб бораётганда уларнинг ёнига бориб, ишларини қўзатардим, суҳбат қўрардим, уларнинг чодирларида тунаб, айрим вақтларда қолхўз боғига олиб келиб, зиёфат қилиб берардим. Боққа борган вақтларимда деворлар ва дарвозанинг айрим қисмлари йиқилган, канал эни ва ҳовузнинг урни қолган, мевалар қўриб, жангал, янтоқ, буян босиб кетган, Чордарани эса илонлар узига макон қилган эди.

Энди бир озгина шу ерларнинг тарихи ҳақида. Бу улқа қадимги Хоразм маданиятига мансуб: бронза даврида Калтаминор номли қадимий ажлодларимиз макони, Хоразмшоҳлар масжиди ва расадхонаси бўлган. «Қўй қирилган қалъа», «Тупроққалъа», Кат ва бошқа жуда кўпгина қалъалар такомиллашган ирригацияга эга бўлиб, боғ-роғларга бурканган хоразмликлар жуда юксак маданиятга эришганлар.

Араблар қадимги Хоразмни 11000 қалъа мамлақати деб атаганлар. Мугул босқинчилари қалъаларни, каналларни вайрон қилиб, тўб аҳолининг кўпчилигини қўриб, қолганларини қўл қилиб олиб кетгандан кейин XVIII аср охири XIX аср бошидан эътиборан бу ерда ҳаёт яна тиклана бошлади. Сайид Мухаммадхон

(1855—1863), унинг угли Мухаммадхон Раҳимхон (1863—1910) даврларида мамлакат ободончилиги учун кўп ишлар қилинди. Қадимги экин ерлари қайта узлаштира бошланди. Шурахан, Калтаминор, Боғеъ, Амиробод каналлари қазилди, янгидан узлаштирилган ерларга чап қирғоқдан аҳоли кучиб келиб, деҳқончилик билан шугулланишди. Ана шу вақтларда Хива хони Оллоқули-хонда бу ерда боғ қўриш гоёси туғилди ва у узининг энг тажрибали миروبлари, боғбон ва деҳқонларини юборди. Улар мавзенинг асд жойидан кедажак боғ учун ер танлаганлар ва шу боғ учун махсус канал-еъ қазилиб, номини Боғеъ, боғнинг номини эса серҳосил бўлгани учун маҳаллий аҳоли «Уллибоғ», яъни катта боғ деб атаган.

Сўнг бу боғни Мухаммад Раҳимхон II — Феруз обод қилдирган. Шу ерда дам олиб, хордиқ чиқариб, кўнгил ёзган. Унинг ушбу боғ ҳақидаги шёърлари ҳам бўлган. Балки қўп-лаб асарларини шу ерда ёзган бўлса ажаб эмас. Олдий одамлардан токи давлат арбоблари, санъат аҳлигача боғнинг гузаллигидан баҳраманд бўлишган.

Сўнгги йилларда мугул истилоларидан қолишмайдиган инқилоблар, фуқаролар уруши оқибатида боғ яна қаровсиз қолиб, харобага айланган. Аллоҳнинг иродасига қарангки, «оққан дарё оқмай қолмас», деганларидек, 40 йилдан сўнг бу ерларни

бунёд этган муборак одамларнинг авлодлари томонидан отамиз бошчилигида яна ўзлаштирилиб, 33 йилдан кейин эса «Уллибоғ» жамоа ҳужалиги, туман раҳбарлари, маҳаллий халқ ташаббуси билан яна 25 гектар ерга мевали дарахтлар экилди. Ҳозир улар мевага кириб, ҳосил бермоқда. Худди шундай вайронага айлантирилган масжид ҳам имонли жонкуяр кишилар томонидан янгидан тикланиб, жиҳозланди.

Отам менга боғ тарҳини чизишни маслаҳат берди. Тарҳнинг нусхаси ишланиш жараёнида, унга айрим тузатишлар киритди. Шу йусинда боғнинг таҳминий тасвирини ифодаловчи суратлар тайер булди. Мақола, суратлар газетда еритилди, телевиденида курсатилди.

Бугунги асосий мақсад — янгидан кашф қилинган боғни асл ҳолига қайтариш. Ҳозир унинг майдони 25 гектар, жамоа уни 40 гектарга етказмоқчи. Иккинчидан, Қорақалпоғистон, Хоразм ва бошқа вилоятлардаги боғларни ҳам шу ҳилда тиклаш бир жамоанинг қулидан келмайди, туманга ҳам оғирлик қилади. Ана шу муаммони ташвиқ қилиш, масаланинг ечимини топиш учун мен бу мақолани езим, лойиҳаларни тайёрлаш эса ўз қўлимизда.

60-йилларда Тўрткул туманининг ҳар қолхозиде 2-3 тадан боғ борлиги, уларни тажрибали боғбонлар яхши парвариш қилганлари эсимда. Кейинча булар бағдам эсимда бўлиб ташлаб қўйилди. Сунги йилларда мева етишмовчилиги билингандан кейин боғларга эътибор берилди бошланди. Айрим пайтлар ҳайратга тушасан: қандай қилиб ўтмишда ота-боболаримиз бундай муъжизаларни ярата олган экан?

Бутун имкониятлар катта. Қўтлуг анъанани амалга ошириш бир-икки кишининг хоҳишига боғлиқ эмас, бу жамият бурчи. Ободончилик ва гузаллик ҳамма вақт зарур. Шунга айтиш керакки, бундай боғнинг нусхаси ягона.

Биз боболаримиз Амир Темур, Алишер Навоий, Бобур Мирзолар бунёд этган боғлар билан айрим манбалар орқали танишмиз. Бундай боғлар бошқа ерларда учрамайди, у нафақат Ўзбекистон вилоятлари, балки Туркменистон, ҳатто Афғонистон ва Эроннинг қуруқ, иссиқ иқлимга ҳам жуда мос келади.

Ана шу гоҳларни амалга оширишда Аллоҳ таоло бизга ёр бўлсин!

Марат ЖУМАНИЕЗОВ,
меъмор, Бердақ номидаги
давлат мукофоти совриндори,
Ўзбекистон меъморлар уюшмасининг аъзоси.

Саййид ҚОСИМИЙ

ДАРВЕШ

БАҲЛУЛ

Сипоҳсиз (лашкарсиз), тожу тахтсиз подшоҳ, Лавҳу Қалам сирларидан хабардор, қазову қалар асроридан нокиф дарвеш Баҳлул бозор айланиб, чарчаб, бир чеккароқда ухлаб қолди. Маърифатдан беҳабар, бою дарवेशни ажратолмайдиган бир аблаҳ Шайх Баҳлулнинг буркини (теллагини) олиб қочиб кетди.

Дарвеш уйғониб қараса, бурки йўқ. У бир оз уйланиб туриб, шаҳар қабристонига борди ва у ерда «Уғрини кутяпман» деб утириб олди. Баҳлулни таниган одамлар йиғилиб, воқеани эшитиб, сўрашди:

— Бозорда буркингиз йўқолса мазордан излайсизми?

Дарвеш Баҳлул жавоб берди.

— Уғри ҳар қанча айёр бўлса ҳам охири шу ерга келади.

ЗОҲИД ВА

ФОСИҚ

Қуфала бир зоҳид (таквод, покиза яшовчи одам)ни бир маст ринд келиб, ёқасидан ушлаб ҳақорат қилди. Шу ерда турган бир киши зоҳидга қараб, деди:

— Сенда ҳам қўл бор-ку, жонинг бўлса бу бегодони уриб, адаб бермайсанми?

Зоҳид кулиб деди:

— Қўл ақл ургатманг, нодон. Рақибни уруш қийин эмас. Кечириш мурувватдан дур.

Бу сўзларни эшитган маст фосиқнинг кайфи тарқаб, ҳушига келди ва қилган ишига хижолат булди.

Зоҳид шундай қилиб, ҳақ

сўз билан бир лаҳзада фосиқнинг нафсини синдирди ва кўнглини тоза қилди.

Сен қуй адаб бирла бу
йўлда қалам
Ҳар на жафо етса санга
урма дам...

СУЛТОН

МАҲМУД ВА АЁЗ

Ғазналик султон Маҳмуд Ғазийдан сўрадилар:

— Аёзни нечук яхши кўрурсен? У чиройли одам эмас-ку?

Шоҳи камёб султон Маҳмуд жавоб берди:

— Мен Аёзнинг ҳуснига эмас, феълига, мардона ишларига, софидиллигига ошиқман. Бир кун ифқиятим чоғлигида фармон бердимки, сипоҳларимга бир сандуқ дур, жавоҳир сочинлар. Дур, жавоҳир сочдилар. Барча навқарларим талашиб, тортишиб дур, жавоҳир тера бошладилар. Аёз эса бир четда жим тураверди. Ондин сўрадимки: «Нечун сен дур, жавоҳир талашмассен? Е, давлатинг қупму?» Аёз жавоб бердики: «Аё, шохим, мен қошинда хизматладурман. Сенга хизматда бўлиш мен учун дур, жавоҳирдан афзалдур. Қулки, мол-дунё деб, хожасидан узоқлашса салоқатдан эмас-дур». Саййид Қосимий айтур:

Ғар тиласанг қурби худовандни,
Мандин эшит сидқ ила бу пандни.

Бобоҳон ҚОСИМХОН
нашрга тайёрлаган.
Насрий баён қилувчи
Маҳкам МАҲМУД.

РУБОБИМ — СОЗИМ МАНИМ

Ҳозирги кунларда санъатимиз, маданиятимиз кўҳна тарихини урганиш ва унга қизиқиш тобора ошиб бормоқда.

Тарихчилар, санъатшунослар ва қадимшуносларнинг бу йўналишдаги хизматлари туфайли Марказий Осиё халқларининг кўп асрлик маънавий маданиятини ёритувчи қатор адабий ва ёзма манбалар яратилди. Мусиқа ижрочилиги, халқ чолгуларида ижрочилик санъати ҳам бошқа санъатлар сингари ўз тарихига эгалиги аниқланди. Қадимшунослик қазилмаларидан топишган обидлар, адабий ёзма манбалар қадимда хилма-хил халқ чолгулари бўлганлигидан далолат беради. Моддий маданият ёдгорликлари, тасвирий санъат асарлари, хилма-хил тасвирланган миниатюралар ранг-баранг халқ чолгулари мавжуд бўлганлиги ҳақида маълумотларни беради. Машҳур археолог-олимларнинг серқирра кашфиётлари туфайли мусиқий маданиятимиз тарихининг янги саҳифаларини ёритишга имкон яратилди.

30-40 йилларда уюштирилган М. Е. Массон раҳбарлигидаги Айритом ва Термиз археология экспедицияси, С. П. Толстов раҳбарлигидаги Хоразм археологик-этнография экспедицияси, А. М. Беленицкий, М. М. Дьяконов, А. Ю. Якубовскийлар раҳбарлигидаги Тожикистон археологик-этнография экспедицияси, М. Е. Массон раҳбарлигидаги Қўйи Туркمانистон комплекс экспедициясининг изланиши натижасида халқ чолгуларини кенг қўламда ўрганишда қимматли маълумотларга эга бўлинди. Афросиёб, Тупроққалъа, Айритом каби шаҳарлардаги қазилмалардан топишган сопол

хайкалчаларда — лютня, танбур, рубобсимон чолгулар, сурнай, карнай, доирасимон чолгуларда машқ қилаётган ижрочилар тасвирланганлиги топилиди. Шарқ мутафаккир олимларининг назарий қарашлари мавжуд мусиқий ижрочилик санъатининг бой тажрибаси асосида шаклланилиши маълум. Форобийнинг «Катта мусиқа китоби», Ибн Синонинг «Даволаш китоби» қомусидаги «Мусиқа ҳақида рисола»си, Ал-Хоразмийнинг «Билимлар қалити», Сафиуддин Урмавийнинг «Шарафия китоби», А. Жомийнинг «Мусиқа ҳақида рисола»си каби китобларда халқ чолгулари ҳақида муҳим, бетакрор маълумотлар баён этилган. Айниқса, рубобсимон чолгуларнинг номлари ва уларнинг тузилишлари, товуш чиқариш йуллари батафсил таърифланган.

Абу Наср Муҳаммад Форобий (873-950 йиллар) машҳур асари — «Мусиқа ҳақида катта китоб»ида ўзи яшаган даврда мавжуд бўлган рубобни батафсил, ёрқин таърифлайди. Уша даврда рубоб ҳозирги қашқар рубобига ўхшаб резонатор ва анча узун дастадан тузилган. Икки хил чертма торли рубоб мавжуд бўлган: 1) ёғоч декали ва асосий қисми ёғочдан; 2) пастки қисми чармдан қопланган декали (ҳозирги пайтда Муғулистонда мавжуд бўлган «Чанза» номли чолгуга ўхшаш), торлар оралиги эса қўрта интервалга тенг чолгу бўлган. Мусиқа санъати ва халқ чолгулари ҳақида маълумотлар XVII асрга оид Бухорода топишган рисолада ҳам кенг баён этилган. Рисола муаллифи — таниқли ҳофиз, машҳур созада — Дарвеш Али Чангай бўлган. Рисолада бешта торли рубоб ҳақида гап юритилган. Турттаси ипақдан, пастки бешинчиси қумушдан ишланган торлардан иборат бўлган. Рубоб чолгуси Фирдавсийнинг «Шоҳнома» дostonида ҳам тилга олинган ва қатор китоб миниатюраларида тасвирланган.

Рубоб чолгуси уша замондаги дарвешлар ижро этган чолгу сифатида кенг қўламда қўлланилганлиги ҳақида маълумотлар бор.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Урта Осиёга келган этнограф-сайёҳлар ўзбек халқ чолгуларини урганиш йўлида катта хизмат қўрғанишган. Улар ўз ижодий ишларида мусиқа санъатининг ута оммавийлигига, чолгуларнинг халқ турмуш ҳаётида муҳим роль ўйналишига аҳамият беришган. Мааскур ёзма манбалар туфайли чолгуларнинг таърифлари ҳақида аниқ маълумотга эга бўлидик.

Уша даврда тўпланган мусиқа чолгулари коллекцияларининг энг бойи — фольклорист, мусиқашунос олим Август Федорович Эйхгорнники бўлган. У 1870-1883 йилларда Тошкентда яшаб, ижод қилган. А. Ф. Эйхгорн рубобини мандолиналар гурӯҳига киритган. Рубоб чолгуси XIX аср урталарида Ўзбекистон ҳудудида Қашқардан келтирилганлигини, чолгуга янги ҳаёт бағишланганлигини асослайди. Кейинчалик рубоб номи қашқар рубоби чолгуси деб номланди, 30-йилларда бу чолгу созандачилик санъати амалиётида кенг қўлланилиб, сеvimли ўзбек халқ чолгудан бири ҳисобланиб қолади, кенг тарқалади. Қашқар рубобида ижрочилик санъатининг шаклланишида, кенг қўламда ривожлантирилишида, тарқалишида Ўзбекистон халқ артисти, республикадаги рубобчилардан энг машҳури, рубоб қўйлари бастакори Муҳаммаджон Мирзаев (1913 йилда тутилган)нинг ижрочилик ва ижодий хизматлари алоҳида диққатга сазовордир.

М. Мирзаев Ўзбекистон бастакор уюшмаси аъзоси, бир қанча мукофотлар соҳibi, қашқар рубоби ижрочилигида ёрқин услуб асосини яратган дастлабки замонавий рубоб ижрочилардан ҳисобланади. 1936 йилдан бошлаб дастлаб Тошкент Давлат мусиқа билим юртида, кейин-

ЁШ САНЪАТСЕВАРЛАР

чалик бошқа мусиқа ва санъат таълимгоҳла, ида, 1948 йилдан М. Ашрафий номидаги Тошкент Давлат консерваториясида қашқар рубоби синфи очилганлиги диққатга сазовордир. Замонавий қашқар рубобида ижрочилик санъатининг шаклланишида консерватория профессорлари Ф. Н. Васильев, С. М. Тахалов, доцентлар Х. С. Набиев, Р. Қосимов, таниқли созандалар Б. Зиямуҳамедов, Т. Ражабов, Б. Мирфазлов каби қашқар рубоби ижрочиларининг хизматлари катта.

Чолғуда мусиқий ижрочилик репертуари ҳам кенгайди. Ўзбек халқ мусиқаси билан ёнма-ён Ўзбекистон композиторлари замонавий талабга жавоб берадиган дурдона асарлар яратишга муяссар бўдиллар. Улардан айримларини мисол сифатида курсатиш уринлидир. Булар И. Ҳамроевнинг қашқар рубоби ва оркестр учун концерти, М. Бафоевнинг қашқар рубоби ва фортепиано учун поэмаси, С. Ҳайитбоевнинг қашқар рубоби ва фортепиано учун балладаси ва бошқалар. 1970 йилда қарор тошган ва шу кунгача давом этаётган ўзбек халқ чолғулари ва баян бўйича республика созанда-ижрочилар танловларида қашқар рубоби етакчи чолғулардан бўлиб келмоқда. Танловларда голиб чиққан ва халқ назарига тушган П. Бақоев, Ф. Содиқов, К. Азимов, Р. Зиётов, Ҳ. Тамаев, Ҳ. Ёқубов (1970 йил), А. Ражабов, С. Отаев, Ю. Бобохонов (1974 йил), З. Эргашева, Б. Эргашев (1980 йил), Р. Каримов, Х. Насриддинов, С. Абдураззоқов (1984 йил), Ҳ. Машарипов (1988 йил), О. Назаров, Б. Бобожонов, И. Йулдошев, М. Зилолов (1992 йил)лар ҳам бугун таниқли созандалардир.

Республика мақом ижрочилари танловларининг маълумотларига қўра, қашқар рубоби бўйича голиблар ҳам аниқланмоқда. Булар Р. Қосимов (1983 йил) ва бошқалар.

Қашқар рубобида ижрочилик санъати сўнгги йилларда анча мукаммаллашди. Бироқ эришилган ютуқлар ўзбек халқ чолғулари соҳасидаги муаллимлар, ижрочи ва тадқиқотчилар ижодий фаолиятида кескин бурилишининг дебочаси, холос.

Уч опа-сингил — Севара, Наргиза, Шаҳло Азизовалар чинакам санъат шайдоларидир. Улар Ўзбекистон телевидениеси қошидаги Шермат Ерматов раҳбарлик қилаётган «Булбулча» дастасининг қатнашчилари, шунингдек, қизалоқлар махсус инглиз тили мактабида таълим олишади.

Севара «Гул фасли», «Богимизга марҳабо», «Булбулча», «Офтоб чикди оламга» қушиқларини, Наргиза хоразмча, арабча, покистонча рақсларни моҳирлик билан ижро этади, кичкинтой Шаҳло эса «Музқаймоқ» қушигини мароқ билан қуйлаганида, беихтиёр унга узингиз ҳам жур бўла бошлайсиз.

Ёш санъатсеварлар билан суҳбатлашсангиз, уларга нисбатан ҳавасингиз тобора орта боради. Ҳаётга булган чанқоқлик, илмга қизиқиш, ота-онага, дугоналарга меҳр-муҳаббат, ҳурмат, эътибор... Бир суз билан айтганда, уларнинг тарбиясига ҳар қандай оила ҳавас қилса арзийди.

Ўзбекистон телевидениеси режиссёри Алишер Абзалов бу қизлар санъати ҳақида «Уч опа-сингил» видеофильмини суратга туширди. Видеофильм мухлислар томонидан қизин қутиб олинди ва юқори баҳоланди.

М. ЮНУСБОВЕВА.

Суратда: Севара, Наргиза, Шаҳло Азизовалар табиат куйида сайр этишмоқда.

Хусанжон НАБИЕВ,
М. Ашрафий номидаги
Тошкент Давлат консерваторияси
доценти.

ХАВФ-ХАТАРЛИ ТУРКИСТОНДА

(Давоми. Аввали ўтган сонда)

БИР НЕЧА кундан кейин катта қалъадан иборат булган Чимкентга етиб бордик. Визга айтишларича, Туркистон Русияга қўшиб олинганча, яъни, 1864 йилдан 1870 йилгача бу ерда қаттиқ жанглар бўлиб ўтган экан. Мен аввал булган қалъаларда ҳам ҳарбийларга назарим тушган эди. Бироқ буниси бошқаларидан жудаам акрალიб турарди, чунки уруш тугатилганига ўн йилча бўлиб қолган бўлса-да, бу қалъанинг ичкариси ва ташқарисида жуда катта ҳарбий қароргоҳ жойлашганди.

Биз Чимкентга одатдаги зарур нарсаларимизни харид қилганимиздан кейин, Бекларбек орқали Келес дарёси ёнидаги Оқжонга бориб, тунайдиған чодирларимизни тикладик. Кечки ибодат пайтида «Ўрмонзорлар тинчланар» деб аталадиган қўшиқни бошлаган эдик, бир безалган фойтун (уч отга уланган арава) келиб тўхтади ва ундан иккита ҳарбий кийимдаги жаноблар тушишди. Шундан кейин, улардан бири ўзини генерал Барон фон-Кауфман, иккинчиси эса адъютант майор Майстер деб таништирди. Улар Петербургдан келишадиган экан. Барон отамни танишди ва у билан жуда самимий сурашганидан сунг, бизларга қараб:

— Менинг Туркистонимга ҳуш келибсизлар, — деди. Шундан кейин у бизга алоқа йўлидан эмас, балки дарё бўйлаб Қоплонбекка боришни, у ердаги ҳукумат отхонасида алаб, кишни ўтказишимиз кераклигини айтди ва хайрлашиб, жўнаб кетди.

Эртаси куни В. Пеннер тоға Тошкентдан қайтиб келди. У уша ердаги амалдорлардан сураб, биз қаерда жойлашганимиз мумкинлигини билиб келиш учун кетганим. У билан бирга бизни Қоплонбекка олиб бориш учун, йўл курсатувчилар ҳам келгандилар. Йўл курсатувчилардан бири авваллари отхона қоровули бўлиб ишлаган бақувват киши эди. Қўпалаб қийинчиликлар ва фалокатлардан кейин, оғир йўллар орқали Қоплонбекка етиб бордик.

Сафаримиз ўн беш ҳафта давом этди. Йўлда ўн икки боладан айрилдик. (Улар йўл машаққатларидан вафот этдилар). Биз Қоплонбекка 1880 йилнинг 18 октябры куни етиб

келгандик. Икки ҳафта ўтганидан кейин, 22 ойлдан иборат иккинчи саф ҳам бизга етиб олди. Биз уларни ҳам жой билан таъминладик. Бу гуруҳ ҳам йўлда жуда кўп қийинчиликларни бошидан кечирганди. Бунинг устига ўша пайтлар қаттиқ совуқ тушган эди.

Бир неча кун дам олганимиздан кейин, тураржой қуришни бошлаб юбордик, чунки бу ерда фақатгина иккита тайёр уй бор эди, холос. Қолган иморатларнинг бари отхоналар бўлиб, уларнинг усти очиқ, орқа томони эса қалин девор эди.

Биз ёғоч, тўсинлар сотиб олдик, деворлар тикладик ва синч ишларини бошлаб юбордик. Эшик ва деразалар 20 чақирим узоқликдаги Тошкентдан келтирилди. Кўп умай ҳар бир оила кичкинагина шахсий тураржойга эга бўлди. Нафақат ўзимиз, балки бизлардан кейин келганлар учун ҳам гамхўрлик қилинди. Эндигина ташвишларимиз тугай деб қолганида, орамида термаса касали тарқалди. Тоғам Хайрих Янтсен қисқа вақт ичида ўзининг икки тўнғич ўғли, 25 ёшли ёқимли Абрам ва 21 ёшли Хайрихдан ажралди. Бундай пайтда ота-онанинг чеккан изтиробларини сўз билан ифодалаш қийин. Баҳоргача биз катталардан ўн бир кишини, ундан кейин эса яна кўпларини кўмдик.

1880 йил ноябрь ойининг охирида Украинанинг Молочна колониясидаги маннонийларнинг 70 оиласи учинчи саф бўлиб, Тошкентга келдилар. Ҳукумат ёғоч ва мол бозорларида уларга тураржойлар қўриб берди. Булар Петер жамоаси деб аталарди. Бу жамоа Ёп тоғанинг хилиастик (гайридиний) таълимотига амал қилмасдилар. Унга қарашлилар «Келин жамоаси», деб аталадиган бўлди.

Петер жамоаси билан Қоплонбек жамоаси тез орада қўшилишиб кетдилар. Аммо бу ҳол узоққа чўзилмади. Ёп тоғанинг аралашуви тўғайли, улар яна ажралишиб кетишди. Кейинги ёзда Петер жамоаси ва бир неча қоплонбекликлар Урмураб дарёси ёнидаги Талас водийсида жойлашган Авлиеётага (Жамбул шаҳри 1936 йилгача шундай аталган — муҳарририят) бориб, тўртта қишлоқ туздилар.

Қоплонбекни икки мактаб ўқитувчиси, Фр. Барч ва В. Пеннер ҳамда улардан ташқари уч ваъзхон, Якоб Теве амаки, Ёнас Квиринг ва Ёханнес Петер биз билан бирга эдилар. Ёнг сўнгитиси жудаёам оқил ва доно киши бўлиб, азалдан Ёп тоғанинг таълимотига қўшилмаганди.

Ваъзхон Ё. Пеннер биз, болаларни ўз атрофида йигарди-да, ҳафтага икки марта Иنجил ва катехизисдан (диний ақидалар) сабоқ берарди. У ҳар дарсдан кейин, бизларнинг биттаминизни олиб қолиб, руҳини пок сақлаш тўғрисида суҳбатлашарди.

Ҳақиқатан ҳам биз ҳаммамиз уни ҳурмат қилардик, чунки у бағри кенг, ҳушмуомала киши эди. У мунозара ва ўқув баҳсларида ўзини четга олар, кўпчиликнинг фикрига қўшилишга шошилмасди. Бу эса биз ёшларда ўзгача таассурот қолдирарди.

Шундан сунг у менга айтаётган гапларини давом эттирди: «Мени ҳақиқатан ҳам ҳурмат қиладиган бўлсанг, сенга бир гапни айтсам, шунини бажарасанми?» Мен пинагини бузамай, жавоб қилдим: «Ҳа!». Шунда у: «Ундай бўлса, ҳар куни муайян бир жойда танҳо қолиб, кузларингни юмган ҳолда, қўйилгани сузларни айтиб, ҳудода сирғинишга суз бергин: «Эй, худо, менга қалбимни кўрсат». Бу ҳол беш дақиқадан кўп давом этмасин. Бироқ сен буни чин кўнгилдан астойдил бажаришинг лозим». Шундай қилишга суз бердим. Бунинг оқибати нималарга олиб келганлигини кейинроқ билиб оласиз.

III БОБ

БУХОРО. ЗИРАБУЛОҚ

Дейрли ҳар ҳафта Ёп тоғадан қалин-қалин хатлар келарди. Улар доимо: «Парвардигор Қоплонбек жамоасига шундай дейди...» — деган гаплар билан бошланарди. Кейин Ёп тоғанинг бўлаётган воқеаларга нисбатан билдирган фикрлари байн қилинарди. Орадан 70 йилдан кўпроқ вақт ўтди, аммо бугунги кунда ҳам

уша хатлар бир-бирини инкор этиш аққол кўриниб туради.

Ушбу хатлар оқибатида Петер жамоаси Авлиёотага кўчиб кетди. Бизнинг жамоамиз эса Бухорога кўчишга қарор қилди. Ушанда гуруҳимиз Эп тоғанинг маслаҳатига амал қилганди.

Бухоро томонда Шаҳрисабз воҳаси жойлашган. Юнг Штиллинг уз китобларининг бирида, бу воҳада Филадельфия жамоасининг қароргоҳи бўлганлиги ҳақида ёзган. Худди уша жамоа биз эдик!

Биз ёшлар учун маталдай бўлиб қолган Эп тоғанинг «пайгамбарона» хатлари ҳамиша жамоамизда зиддиятли фикрлар ва келишмовчиликни келтириб чиқарарди. Мана шу аҳволда биз саратоннинг урталарида Бухорога қараб йўл олдик: Жамоамиз томонидан юборилган В. Пеннер ва менинг отам Бухорога бориб, ташвишли хабар келтирган бўлсаларди, бари бир ушбу воқеа эса берди. «Биз учун очилган эшикни, 3,8-ақидада ёзилганидек, Бухоро амирини, хонини энди ёполмайди», — деган гаплар қоплонбекликлар орасида тарқалганди. Фақат диний маслаҳатчигина эмас, балки ҳар нарсанинг оқибатини ўйлаб иш юратадиган менинг бечора отам ушанда уз оғайилларидан куп танбеҳлар эшитганди.

Шундан сунт сафаримиз Сирдарё бўйлаб давом этди ва биз Чиноз яқинида ушбу дарёни қийнларда сузиб ўтдик. Мана шу аҳволда «қуруқ чўлга» келиб қолдик. Ўзбек турклари уни «Ҳазрат Султон чўли» деб аташарди. Ушбу чўлни кезиб ўтишда бир неча кун сувсиз ва озуқасиз қийналдик. Ниҳоят, гузал шаҳарча Жиззахга етиб келиб, у ерда бир кунгина бўлдик. Отларимиз мириқиб дам олди. Узимиз эса, бу ернинг мева ва सबзотларидан туйиб-туйиб едик.

Тогли жойлардан утиб олганимиздан кейин, Зарафшон воҳаси томон юрдик. Бир неча маҳаллий йигитлар бизни катта қийинчиликлар билан тоқсин Зарафшондан ўтказиб қўйишди. Шундай қилиб, кўҳна ва тарихий шаҳар Самарқандга кириб бордик. Кўчаларнинг ҳар иккала томонидаги ариқлардан атрофга ҳаётбахш салқинлик таратиб сув оқиб турарди. Бу кўчалар деярли умуман чангиб ётмасди. Куп жойларда бизни дам олишга чорлардилар. Биз бир қанча катта-катта, шинам ва соясалқин карвонсаройларда ҳамда меҳмондуст ҳовлиларда бўлдик. Самарқандга етиб келишимизга ўн беш қақирмича қолганида, бизни бир рус амалдори кутиб олган эди. У шаҳардан бизга бирор бир жой топиб бериш ҳақида юқоридан топшириқ олганди.

Хуллас, биз бир неча ёнма-ён турган ҳовлиларга жойлаштирилдик. Озодагина бу ҳовлилар куплаб

соябон дарактларга эга эдиларки, биз у ерда маза қилиб дам оладиган бўлдик. Ҳар бир ҳовлининг ўртасида тоғнинг зилол суви билан лиқ тула ҳовузи буларди. Бу ҳовузларга сув ариқлар ёрдамида Зарафшондан оқиб келарди.

Бу ерда биз икки ҳафтача бўлдик. Мана шу вақт ичида яққираган гиштлардан қурилган мадрасалар, яъни ислом диний мактабларини (мадрасаларни — муҳарририят) бориб кўрдик. Биз минорали масжидларни ҳам, ўзбек турклари Амир Темур деб атаган ҳукмдорнинг мақбарасини ҳам томоша қилдик. Катта мақбара ранг-баранг нақшлар билан ишланган бўлиб, олтин гумбаз қўёш нурида товланиб, қақнаб туриши узоқ-узоқлардан кўзга ташланади. Ҳар хил тусдаги сирли гиштлардан қурилган баланд минорага ҳам чиқдик. Уни буюк Александр (Искандар — муҳарририят) қурдирган бўлса керак. Ранг-баранг гиштлар ёрдамида арабча ҳарфлар билан акс эттирилган унинг номи, бизда мана шундай шубҳа пайдо бўлишига сабаб бўлди.

Қоплонбекка келганимиздан бошлаб, бир йил мобайнида менга ўзбек-турк тилидан мунтазам равишда дарс бериб турадиган ўқитувчига эга бўлдим. У бизни Бухоро чегарасигача кузатиб қўйди. Унинг машгулотлари туфайли, мен мусулмонлар билан бемалол муомала қиладиган бўлдим.

Варча Рус Туркистони шаҳарлари каби Самарқанд ҳам иккига бўлинганди. Бу ердаги мусулмон эски шаҳри билан Оврупо янги шаҳри катта канал орқали бир-биридан ажралиб турарди. Эски шаҳарнинг кўчалари тор, янгисиники эса кенг бўлиб, уларнинг ҳар иккала томонидаги ариқлардан сув оқиб турарди. Мунтазам сугориладиган соябон дарактлар қаторлаштириб экилганди. Туркистон деярли қишсиз, субтропик иқлимга эга. Тогли ўлкаларидagina совуқроқ буларкан, холос.

Самарқандда гуруҳимизнинг қариларидан бири Петер Паульсони кўмдик. Бизнинг яқшанбалик ибодатларимизга офицерлар ҳам қатнашардилар. Уларнинг деярли ҳаммаси ботлиқлик олмонлар эди. Ичкарига киришдан олдин улар қилчларини ташқарида қолдирардилар.

Самарқанд губернатори болтиқлик генерал Дреш ушанда Бухоро ва Рус Туркистони орасидаги чегара қоровулларининг бошлиғи эди. У отам билан алоқада бўлиб туриш ҳақида ва, айниқса, бизларни ҳеч қандай расмий рухсатномасиз Бухоро чегарасидан ўтказиб юбориш ҳақида барон фон-Кауфмандан шахсий топшириқ олганди. Отам губернаторнинг олдида тез-тез бориб турганлиги туфайли ҳам, улар ўртаси-

да қандайдир дўстлик пайдо бўлиб қолганди, шунинг учун булса керак, у қўлидан келган ёрдамни биздан аямади. Губернаторнинг отамга айтишича, бизларнинг саломатлигимиз ҳақида қайғуриб туриш учун ҳам у барон фон-Кауфмандан топшириқ олган экан. Ордан куп вақт ўтмай, барон мянсияга қон қуйишлиги натижасида хушидан кетиб, вафот этганилигини эшитиб, жудаям изтироб чекдик. Ушанда биз катта жудодикка учраган эдик.

Хуллас, биз яна чегара томонга қараб юра бошладик. Русларга қарашли бўлган энг сўнгги шаҳар Каттақурғон чегарадан олтинчи қақирмиз узоқликда жойлашган. Биз шаҳар ташқарисида эдик. Губернатор Дреш айтган чегара бошлиғина биз етиб келганлигимизни айтдик. У биз билан самийий суҳбатлашди ва чегарадан утиб олишимиз осон бўлмаслигини огоҳлантирди. Бироқ бизникилар ушбу маслаҳатларга амал қилишмади. Узимизча «ҳеч ким ёпа олмайдиган очиқ эшик бусасида» тургандай эдик.

Эски араб қишлоғи — Зирабулоқни чамаси беш қақирм ортда қолдирганимиздан кейин, чегарадан ўтдик ва яна мамлакат ичкаригига қараб ўн қақирм юрдик. Кеч кириб қолганлиги учун уша ерда қилишимизга тўғри келди. Эртаси кунни ерталаб ранг-баранг ҳарбий кийимдаги Бухоро аскарлари бизни орқага ҳайдади. Шу алфозда биз чашмаларга бой бўлган кичик бир воҳага келиб қолдик. Ушанда чегара яқинидаги бир қақирмича кенгликдаги ҳеч кимга дахлсиз жойга келиб қолганлигимизни ва бу ерда бизларга ўзгалар ҳужум қилмаслигини одамлардан сураб билиб олдик.

Тезда ертўлалар қурилди, чунки совуқ қиш хавф солаётганди. Ўзидина иссиқ печ ёнида утиришимиз билан қор ҳам ёға бошлади. Қаттиқ совуқ ҳукм суради. Бутунлай қутилмаганда бу ердан ҳам бизни ҳайдаб юбориш учун яна Бухоро аскарлари пайдо бўлишди. Улар бизнинг норозилик билдиришимизга умуман эътибор бермадилар. Отам гуруҳимизнинг раҳбари эканлиги туфайли дастлаб улар бизнинг ҳужраимизни бўзиб ташладилар, кейин зуравонлик ва қўполлик билан сандиқларимиз ва қўтиларимизни икки гилдиракли араваларга орта бошладилар. Сўнгра бошқалариникини ҳам шундай қилишди. Мени эса боғлаб, араванинг устига ташлашди-да, Зирабулоқ қишлоғи томон олиб кетишди.

Кетаётганимизда жудаям совуқ қотиб қолдим ва мени олиб кетаётган аскарлардан қўл-оёғимни кетиб юборишларини сўрадим. Қалин ёққан қор устидан юғуриб, бари бир ҳеч қаерга қочиб кетолмасдим. Ас-

кар тухтаб, қўл-оғимни счиб қўйди. Мен эса исиниб олгунимча, нафасим ичимга тикилгундек бўлиб, ара-ва ёнидан югуриб кетавердим. Кейин у қўлини чўзиб, мени отининг устига тўртиб олди. Шундан сўнг мени орқасига ўтиргизиб, катта чопони билан устимни яхшилаб ураб қўйди. Мен энди от устида ва иссиққина чопон ичида булганлигим туфайли ҳам совуқ таъсир қилмасди.

Кеч кириб қолганида Зирабулоққа етиб бордик. У ерлик бир оқсоқолнинг олдида ҳамма нарсалар пастга туширилди. Назоратчим мени оқсоқолга топширар экан, унга қўйидаги тапшарни айтди: «Мана бу йигитча чегарадан ўтмоқчи булганларга раҳбарлик қилган оқсоқолнинг ўғли. Уни мусулмончасига яхшилаб меҳмон қилиб, ётиши учун иссиққина жой солиб беринг ва ҳар томонлама қарашиб туринг. Мен яна тоққа кетяпман, эртга қолганларнинг ҳаммасини шу ерга олиб келамиз. Бу ҳақда Каттақўрғондаги чегара бошлигингизга ҳам хабар қилиб қўйинг».

Шундан сўнг, у қоронғиликда ғойиб бўлди. Оқсоқол эса мени ўзининг иссиққина меҳмонхонасига киргизиб, яхшилаб меҳмон қилди. Кейин мен маҳаллий халқнинг ода-тига кўра, ердаги қалин гиламлар устида солинган тўшақда ухлашга ётдим. У устимни қалинроқ қилиб ураб қўйгандан сўнг, дарҳол ухлаб қолдим.

Эртаси кўни анча кеч уйғондим ва тетиклаша бўлиб, ўрнимдан турдим. Ушанда бозор кўни эди. Кекса оқсоқол билан бирга нонушта қилдик. Кейин у мени ҳам бозорга олиб борди ва у ердан ҳар хил маза-ли нарсалар олиб берди.

Шундан бир оз вақт ўтгандан кейин бизникилар кетма-кет арава-ларда қишлоққа кириб кела бошла-дилар. Губернаторнинг буйруғига биноан ҳаммаизни карвонса-ройларда жойлаштиришди. Қиш-лоқнинг энг катта масжидини чер-ковга айлантирдик, унинг ёнидаги бинони эса мактаб қилиб олдик.

Мана шу воқеалар туфайли, бизнинг кексаларимиз анча тинчлани-шиб қолишди. Бироқ қутилмаган-да яна келишмовчиликлар пайдо бўлди. Айримлар Эпни қўллаб-қув-ватлардилар, айримлар эса унга қар-ши эдилар, чуқки Эп тоғадан яна Туркистон шаҳри яқинидаги Иқон деган жойдан хатлар кела бошлади. Эп тоғанинг жамоаси худди ўша ерда қорға ботиб, қўлиб кетган экан.

Нихоят, қиш ҳам тугади. Ваҳор келиши билан Эп тоға ва унинг жа-моаси бизга етиб келишди. Энди Эп тоға бўлиниб кетган жамоа аъ-золарини қайтадан бирлаштиришга ҳаракат қилаётганди. Қўплар унинг гапига киришди, бошқалар эса бун-дан хавфсираб, орқага қайтиб ке-

тишди. Франц Барч ҳам мана шун-дайлар қаторида эди. Улар Тошкент орқали Авлиёотага кўчиб, у ердаги туртта маннонийлар қишлоғида жойлашиб олдилар.

Кўплаб қиз ва ўғил болалар қато-ри мен ҳам Е. Пеннер туфайли ди-ний билимларга эга бўлдим. Бир кўни оқшомда ҳар галликдек: «Эй, худо, менга қалбимни кўрсат!» — деб илтижо қилавериб, ҳавонинг димлигиндан ҳовлидаги усти ёпиқ аравамининг ичида ухлаб қолли-ман. Уша пайтгача неча марта худо-га илтижо қилган бўлсам-да, ни-ҳоят, бу сафар ниятим холис экан.

Худо менга қалбимни кўрсатди ва мен ўзимнинг гуноҳкор эканли-гимни англаб, қўрқувдан дарҳол ара-вадан тушиб, Зирабулоқ орқасида-ги пасткам тепаликларга қараб, югу-риб кетдим. У ердаги кичик бир майдонда кечаси билан худога си-гиндим. Тўнг отаётганида менда ҳаддан ташқари ажойиб бир ҳодиса рўй берди. Қандайдир бир овоз мен-га мана бундай деяётганлигини кўнглим сезиб турарди: «Тур ўрни-нидан, гуноҳларингдан ўтдим, чуқ-ки сенинг гуноҳларингни ювиш учун бундан анча вақтлар аввал Исо Масиҳ азоб-уқубатлар чекиб, Гул-гофда (Исо хоча тортилган жой — муҳарририят) ўз жонини қўрбон қилган!»

Кўнглим нақадар таскин тоғна-ни суз билан ифодалай олмайман. Шундан сўнг уйимизга қараб, югу-риб кетдим. Отам одатдагидай биз-ни уйғотиш учун эшикдан кираёт-ган маҳал, мен унинг келишини кўтиб тургандим ва эшикдан кири-ши билан отамнинг қўчоғига таш-ландим-да, севинчим ичимга си-май, шоша-пиша тунда бошимдан кечирган воқеаларни айтиб бердим. Бироқ у қандайдир бепарволик би-лан деди: «Қўй, ўғлим, боламан деб кўнглингга келган ҳар гапни гапи-раверма. Бунақа ҳазил қилмайди-лар. Ҳўлиқиб, мени ҳам қўрқитиб юбординг».

Шу пайт онам келиб қолди. У бизнинг сўхбатимизни эшитганди ва аҳволимни яхшироқ тушунгани-дан, меҳрибонлик билан мени ба-рига босди.

Яқинба кўнларидан бирида мен ҳам баъзилар қатори черковнинг я-ни аъзоси бўлиш учун ўз хоҳишим билан чўқинтирилиб, жамоага қа-бўл қилиндим. Энди муқаддас оқ-шомда қатнашимиз мумкин эди. Биз ватъхонлар Якоб Теве ва ота-мининг акаси Еҳан Янтсен томонидан чўқинтирилдик.

Уша пайтда сув сениш йўли би-лан чўқинтирилларди. Биз, чўқин-ганимиздан жудаям бахтиёр эдик. Бироқ мен ҳозирги кўнда ҳам худо йўлида кишиларнинг қайси усул билан чўқинтирилганлиги эмас, бал-ки улар қалбининг поклиги мўҳим, деб ўйлайман.

МУХЛИСЛАР ШОВ-ШУВИ

Лондондаги «Сотби» ким оп-ди савдосида Дмитрий Шостако-вичнинг озарбойжонлик бастакор Қора Қорасев номига ёзилган 40 та мактуби сотилди.

Хатлар Шостакович ҳаётининг 1940 йил ўрталаридан 1972 йил-гача бўлган даврини акс эттира-ди. Ким ошди савдоси бўлаётган кўн «Сотби» заллари қўшиқ ши-навандалари билан тўлиб-тошди. Муштарийлар бир соат давоми-да Шостакович мактубларини қўлга киритишга талпиндилар. Аукцион ихлосмандларининг ни-ма боисдан заъф-шаъқ қўсатаёт-ганлари ўз-ўзидан аён. Гап шун-даки, Д. Шостакович инглиз қў-шиқ шинавандаларининг энг се-винли бастакорларидан ҳисобла-нади.

Шундай қилиб, уша кўни буюк бастакор мактублари 23 минг фунтга сотилди.

КАРДЕННИНГ МУСИҚАСИ

Бутун жаҳонга машҳур бўл-ган бастакор Пьер Карден «Вене-ция карнавали» мадҳиясини ёз-ди. У бундай асар ёзишни узоқ йиллардан буён орзу қилганини тан олди. «Мен бу оддий сузлар ҳамда қўшиқнинг дилни сеҳр-ловчи мусиқаси бутун дунёга та-ралишини, шунингдек, мадҳия-ни Нью-Йорк, Париж, Мадрид ёхуд Рио-де-Жанейрода ҳам се-виб қўйиллашларини хоҳлардим», — деб таъкидлади Карден карна-вал очилиш маросимидаги асари тақдимида. «Мен гузал шаҳар-нинг такрорланмас нафасини ва романтик кўринишини тавсиф-лашга уриндим», — деди 72 ёш-ли қария.

Пьер Карден қўшигини ўз маб-лағи ҳисобига ёздирди ва 20 минг нусхада нашр этишга эриш-ди. «Венеция карнавали» мад-ҳиясини шеър муаллифи Гвидо Монго Париж операси созанда-лари билан ҳамкорликда ижро этмоқда.

ТАСВИРЛАРГА МУХҲРЛАНГАН УМР

Тугрисини айтсам, омади келган йигитман, «СЕҲРЛИ ОЙНА» болалигимдан ҳамроҳим бўлиб келди, кейинчалик эса менин севган касбим, серташвиш ишимга айланди.

Малик ҚАЮМОВ

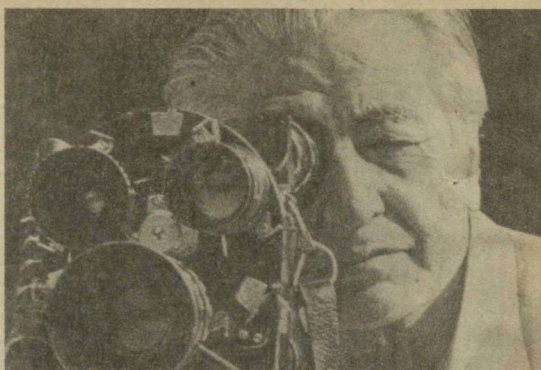
«Сеҳрли ойна» билан бевосита суратга олиш майдончасида танишиш Малик Қаюмовнинг режаларини узгариб юборди. У ойнанинг сеҳрини билиш, эгаллаб олиш, сўнгга катта-кичик фильмлар яратиб, уларни миллионларга экран орқали ҳади қилиш орауси билан яшай бошлади.

1931 йили у Москвадаги кино институтининг операторлар санъати бўлимига ўқишга кирди. Ўқиш давомида уни Волга, Каспий ва Орол денгизлари, Амударё ҳамда Хоразм воҳаси бўйлаб узоқ саёҳатга отланган киноэкспедициянинг суратчилари гуруҳига тақдир этилди. Қаюмов эса саёҳат шайдоси эди. Денгизлару, чулу биебонлар оша буладиган киносаёҳат машғулотлар пайтида ҳам, уйқусида ҳам, дўстлари ётоқда гурунгулашиб утириганда ҳам ҳаёлидан кетмай қолди. Кейин қатъий фикрга келди, олти ой давом этган ўқишдан сўнг узоқ сафарга отланди. Гуруҳ Самарқанд, Чоржуйда, Боқуда, Ўрганчада, Қасноводскда, Астраҳанда, Маҳачқалъада тўхтаб утишини билб, пухта тайёргарлик курди.

Уша кезлари «Союзкинохроника» студияси мамлакатимизнинг, жумладан, Ўзбекистоннинг турли районларига киноэкспедициялар юборар, шу йул билан шаҳар-қишлоқлар ҳақида қисқа ва тўлиқ метражли фильмлар, киножурналлар учун сюжетлар яратарди. Шундай фильмлардан бири («Тожиқон Шодиева») Фарғонада М. Қаюмов иштирокида суратга олинган эди. Уша даврда суратга олинган барча сюжетлар киноархивларда сақлаб қолинмаган. Лекин бизгача етиб келган кадрлар тарихий ҳужжат сифатида ҳам, 30-йиллардаги ҳаётимизга бағишланган асар сифатида ҳам диққатини тортади.

Еш оператор республикамининг турли районларига булар экан, барча воқеаларни суратга олиб улгурмасди. Баъзан утган воқеаларни «тиклашга» тўғри келарди, яъни, камера ёнида воқеа қайта «жонланарди» ва суратга туширилди. Бундай ташкил этилган кадрлар ҳаётий лаҳзалар орасига монтаж қилинганда уларнинг сунъийлиги сезилиб қоларди. Баъзан ҳужжатли кино ҳодимининг ишораси билан ишлаб чиқариш жараёни бошланар ва тугалланар эди. Сюжетлар шундай усулда ҳам суратга олинарди. М. Қаюмов Чирчиқ гидроэлектростанция қурилишини тасмага тушираётганда худди шундай бўлди. Баъзан қўшни жумҳуриятларга ҳам боришга тўғри келарди, чунки кино соҳасида миллий кадрлар етишмасди. М. Қаюмов биричиликлар қаторида қозоқ ва қирғиз дўстларининг тилидаги мувофиқ «Жанубий Қозоғистон 20 йил» (1938 йил), «Қирғизистон республикасининг юбилеи» (1938 йил) фильмларини суратга олиб берди. Шу хил ишлар, айниқса, Москвада олган профессионал таълими, Ленинграддаги фильмларга овоз бериш (масалан «Саҳродаги воҳа» фильмига), тажрибали кинооперистлар билан ҳамкорлик унинг операторлик касбини пухта эгаллашига, малакасининг ошишига, жумладан, 30-йилларда йirik кинолаҳзалар яратишида катта ёрдам берди.

Малик Қаюмовнинг ёнида яхши сақланиб қолган му-

ҳим хотиралардан бири шуки, уша йилларда узоқ Хоразмда «Совкино» муҳбири Худойберган Девонов миллий киносолномамининг навбатдаги саҳифаларини яратарди. У москвалик ҳамкасбларига Хоразм улқаси ҳақида, қуҳна Хива, Янги Ўрганч, кум-қуқ даладар, Шурқул, воҳани гуллатайтган меҳнаткаш илчи аёллар, миришкор деҳқонлар ҳақида ранг-баранг сюжетларни мухтазам юбориб турарди. «Совкиножурнал» сонларини тайёрлайдиган режиссёр ҳамда монтажчилар Худойберган Девоновдан келадиган темир қутчаларни — жажжи фильм, сюжетларни доимо оранкиб қутипар ва катта қизиқиш билан томоша қилар, монтаж қилиб катта экранга йўллардилар.

1925 йили янги ташкил қилинган «Шарқ юлдузи» кинотрести ҳам «Ўзбек Давлат киножурнали»ни экранларга чиқаза бошладди, 1925-28 йиллар мобайнида шу журналнинг 50 та сони томошабинларга тақдим этилди. Уша пайтда ҳужжатли кино соҳасида махсус таълим олган ёки бу соҳада тажриба орттирган миллий кадрлар ҳали йўқ эди. Киножурнал учун сюжетларни асосан А. Назаров ва Н. Гасилов суратга оларди. 20-йилларнинг охирида ўзбек студиясининг ҳужжатли кино секторига В. Тимковский, Н. Ганиевлар режиссёр бўлиб, В. Шевченко, К. Аликаевлар оператор бўлиб ишлай бошладилар. Улар асосан тарғибот руҳидаги киножурналлар, илмий-оммабоп фильмлар ижод қиладилар. М. Қаюмовнинг бу муҳим соҳадаги ижоди ҳам худди шу даврда бошланди. У уша дамлари шундай эслайди: «Хоразмда «Союзкинохроника» журнали учун сюжет тайёрлаган эдим. Тамарахоним ҳам уша ерда эди. Бирга канал қурилишига бордик. Меҳнат қилаётганларни раққосанинг санъатидан завқлантаётганларни суратга туширдим. Ҳеч ёлмидан чикмайдиган уша манзара: катта майдон чироқлар билан ёритилган. Минг-минглаб одам йиғилган. Омонатгина қурилган саҳнада Тамарахоним шўх-шўҳ рақслар ижро этди, жозибали ашулалар айтиб берди.

Қурилишга биринчи экскаватор келганининг гувоҳи бўлганман. У бир зумда унлаб деҳқонларнинг ишини бажарганидан ҳамма ҳайратда қолган, одамлар бу полвон машинани ўраб олган эдилар...»

Мана шундай хотиралар таъсирида юрган Малик Қаюмов 30-йилларнинг охирида йirik кинополотно яратиш учун қизгин тараддуд курди. Янги асарнинг мавзуси қандай бўлади? Қаҳрамонлари-чи? Деҳқоннинг ўтминини, бутунги кунини билган оператор сун ҳақида ҳикоя қилмоқчи бўлди. Сув оқадиган канал ва ариқлар барпо қилаётганларнинг меҳнатини курсатмоқчи бўлди. Она-ер нэматларини тогган, сун қадрини яхши билган, даладешти, қуриқ ва бўз ерларни қониқтириб сугоришга, богу-роғ барпо этишга, мул ҳосил етиштиришга илқи тушган киши шундай мавзу танлайди! Зеро, улқами — унумдор ерларга бой! Фарғонанинг анори, Хоразмининг тили ёрар қовунлари, тоғли Паркентнинг тенгисиз узумлари, фаҳримиз бўлган «оқ олтун»нинг қадр-қиммати барчага ани. Лекин, Фарғона водийсида ерининг бир қисми-гина шудгор қилинишини, Хоразм — поёнсиз саҳро ичилиги воҳа эканлигини, Қарши чули асрлар давомида сувга ташна бўлиб ётганини ҳамма ҳам билармикан?! «Сув — тушроқнинг қонидир» дейишди Шарқда. Шунинг учун

ҳам 30-йилларнинг охирида республикамазда сув учун бўлган қаҳрамонона меҳнат авжига чиқди, қанаалар, ариқлар қазилди.

Малик аканинг асида: болагитида деҳқоннинг суянчилиги — чигирни қурган, чигир секин-аста айланар, бир ариқдан иккинчисига сув ҳайдарди. Кейинчалик, улгайиб билдики, биргина Хоразм вилоятининг ўзида 160 минг чигир эртаю кеч айланар, деҳқонларга хизмат қиларкан. Куп жойларда эса чигир қўл кучи билан айлантирилди эди: эркаклар, аёллар, болалар — оиданинг барча аъзолари арқон воситаси ила чигирни ҳаракатга келтирадди, эрта сахардан кечгача, ёз чиласида эса тулда ҳам катта гилдирак машаққатлар ила айланади, айланаверади... Ташна ерга шундагина оз бўлса-да, сув чиқади, қуриб қолаётган экин бирикми ҳовуч сувдан баҳраманд бўлади! Ҳа, бундай ҳолни Малик ёшлигида ҳам куп қурган. Худойберган аканинг тасмаларида ҳам шу меҳнат ақс этган... Қарангки, 30-йилларнинг бошларида ўзи ҳам шундай усулда сув чиқараётган ҳақиқий чигирни суратга олишга улгурди.

Шу яқин ўтмишда бўлиб ўтган воқеалар Қажомовга келажакда — қуриқ ерларда барпо этилган жойлардаги, Мирзачулдаги янги ҳаётни, тугоялар, қанаалар, бетон ариқлар қуришларидаги меҳнатни тудаконли тасвирлашда катта ёрдам берди.

1939 йили деҳқонлар ва шахарлик ҳашарчилар кетмон, белқурак, замбил, мисранг метин кутариб, неча чақиримларга қўзилган қуриш майдонига олтаниганда, Қажомов ҳам улар билан эди. Сув келтириш учун кураш бошланди. Ана шу улуг меҳнат тасвирлари «Қудратли оқим» (1939 йил), «Шимолӣ Топкент қанали» (1941 йил), «Шимолӣ Фаргона қанали» (1940 йил) фильмларида ўз тажассумини топди. М. Қажомов бу фильмларнинг биричисида оператор, иккинчисида муаллиф-оператор, учинчисида режиссёр-оператор вазифаларини бажарди. У деҳқонлар билан чайдаларда, ҳашарчилар билан ўтовларда яшади. Қўлига кетмон олиб ер қазиди, замбилларда тупроқ ташиди.

Ана шундай ҳамкорлик ва ялланшлар самараси уларок, М. Қажомов ижодкор-тасвирчи сифатида тула шаклланди, булajak фильмнинг қаҳрамонларини излаб топди.

32 километрлик Логон қаналининг қазилиши, унда сув ҳайқириб оқиши учун бор-йўғи 17 кун керак бўлди. Ҳолбуки, мутахассис-муҳандисларнинг хомчутлари бўйича бу ишлар... икки йилда битказилиши кўзда тутилмоқда эди! «Правда» газетаси 1939 йилнинг 2 август кунги ўз укувчиларига шу мазмундаги хабарни етказди: Ўзбекистон меҳнаткашлари яна ташаббус курсатдилар — 1 август

куни Катта Фаргона қанали қурилишида иштирок этиш учун 132 минг киши ишга чиқди. Мисли қурилмадан янги халқ қурилиши бошланди! Шунга кура, Москвада теъда суратга олиш гуруҳи ташкил этилиб, Фаргонага юборилди. Москвалик операторлар қурилишга келиб иш бошлаганларида, уларга хабар қилинди:

— Бизни аллақачон кинога олишпти-ку!

— Ким? — ҳайрон бўлиб сурашди операторлар.

— Хув анави, дўшн кийган йигит, — деб камера кўтарган Маликка ишора қилишди шу ердаги мутасаддилар.

«Александр Невский» фильми устида ишнин эгингина тамомланган ижодий гуруҳ ҳам (С. Эйзенштейн, П. Павленко, Э. Тиссе) қанаал қурувчиларининг ёнида бўлишга, улар ҳақида асар яратишга қарор қилган, Фаргонага етиб келган эди. Ҳажонга машхур «Потёмкин бровеноси» фильмининг ижодкори Эйзенштейн энди бутунги Ўзбекистонда ҳукм сураётган жушқин меҳнат ҳақида асар яратмоқчи, янги даврни Шарқ халқларининг ўтмиши билан таққослаб тасвирламоқчи эди. Шу боисдан ҳам, П. Павленко билан бирга ёзган «Фаргона қанали» сценарийсида Эйзенштейн ёш республиканинг ҳаётини тарихий воқеалар билан, шахслар фаолияти билан қиёсламоқчи бўлди. Унинг назарида қурилиш курунишлари ҳаёт учун бўлган жанглар билан улашиб кетиши керак эди.

Москвавинг хроникал фильмлар студияси Топкент студияси билан ҳамкорликда «Қудратли оқим» лентасини суратга ола бошлди. Фильм режиссёри Л. Варламов, операторлар Б. Небиллицкий ва М. Қажомовлар қанаал қазувчилар ишлатган йуналиш бўйлаб узун масофани босиб ўтдилар. Буюк шижоат, қаҳрамонлик рамзи бўлиб қоладиган ишпоотни барпо этётганлар билан ҳамisha бирга бўлдилар.

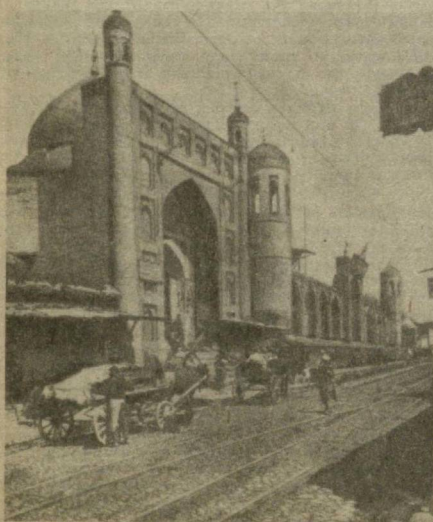
Малик Қажомов суратга олган ва «Қудратли оқим» фильмининг ҳаётӣ лавҳаларини ташкил этган кадрларни қуриб, дил ҳаприқади: чеки йўқ чўл-биёнлар... Ўт-улан, гилёх қуришмади. Узоқ-узоқларга қўзилиб кетган поёвнис даштга чанг-тузоюн, гармисл шамол ҳукмронлик қилади. Мўйсафид чол атрофга назар ташлайди, бир қисм қўп-қўрқуқ тупроқни қафига олади. Қизиб ётган тупроқни шамол бир зумда чанг-тузоюга айлантириб осмон-фалакка кутаради. Кадрда мўйсафид аввал урта, сунгра йирик планда куринади. Томошабин шу лаҳзаларда беихтиёр сув ҳақида ўйлай бошлайди: «Агар бу ерларда сув бўлганидами...» Қуёш эса ҳамон бориққини куйдириб нур сочаётир.

Кейинги кадрлар ҳам худди шундай таъсирли ва сермазун: Фаргона. Чойхона. Ҳофиз сув ва мул-қул ҳосил ҳақида қушиқ айтмоқда. Барча одам сукут сақлаб тинг-лайди...

Чўлга оби ҳаёт олиб келиш учун курашга олтиган халқ ҳақидаги ҳикоя шундай муқаддима билан бошланади. Ўз қишлоқларидан улуг ният билан чиққан деҳқонлар тасвирланган кадрларда ички шиддат бор. Қажомовнинг зийрак камераси деҳқонларга диққат билан боқади: машхур юк машинаси «полуторка»да, от-аравада утирганларнинг, пиёда кетаётганларнинг вужудидан ҳам шижоат, қатъият ёғилади. Яна тасвирларни томоша қилишда давом этамиз. Кадрма-кадр улкан қурилишнинг панорамаси намоён бўлади. Зовур қазини, тупроқ ташини ишлари авжига чиққан пайт. Камера бизни қурувчилар билан таништиради. Мана, Дунаи Дусматов! У кунлик иш мезонини муттасил ошириб бажарётган қаҳрамон... Кетмон кутарган бу полдон эса — Тожи Хидиров! Кейинги кадрлар бизнинг куз олдимизда қишлоқ манзараларини намоён қилади: арава гилдираклари остида обдон ичигилган ҳалимдек юмшоқ тупроқни бир-бир босиб мўйсафид чол келмоқда. Қўлида ҳасса, елкасида — кетмонга осиб қўйилган тутун. Йирик планда мўйсафид билан танишамиз: 74 баҳорни қурган Тожи бобо, у шахдам одим ташлайди, қаергадир шошилиб бормоқда. Сухандон кадр ортидан изох беради: «Бу нуроний чол ҳамқишлоқларидан хафа. Чунки улар отани қурилишга олиб кетишмади, дам олинг, умр бўйи куп меҳнат қилгансиз — дейишди. «Халқ катта қурилиш бошласа-ю, мен уйда утирамани!» — уйламоқда мўйсафид...» Фильмда чол кетмон билан кампир берган тутунини олади-да, ҳамқишлоқлари низдан жунаб қолади. Пиёда юриб ҳамқишлоқларини топади. Мана, энди у йигитлардан қолнимасдан меҳнат қилмоқда.

Сува тасвир ила томошобинга етказилган бу ҳикояда юмор ҳам, лиризм ҳам бор. Бу кадрларда халқимизнинг катталарга ҳурмат туйғуси ҳам, оддий узбек деҳқонининг бой ички дунёси ҳам теран очилган.

... Экранда ёшларни қурамыз. Панорама йўли билан минг-минглаб ёш йигитлар, қазувчиларнинг меҳнат қи-

лаётгани қўрсатилади, сўнгра улардан бири алоҳида, бетасил тасвирланади. Баланд бўйли, забардаст йигит қўлидаги киркани баланд кўтариб қаттиқ ерга уради. Ҳар томонга тупроқ, тош, қум отилади. Қаюмов бу паҳлавонни турли нуқтадан суратга туширган. Пастки нуқтадан олинган кадр унинг куч-қудратини, бажонидил меҳнат қилаётганини қўрсатишга ёрдам беради. Шу кадрни томоша қиларканмиз, беҳиштер «Фарҳод ва Ширин» дostonида тасвирланган саҳий, меҳнаткаш, халқпарвар Фарҳодни — афсонавий қаҳрамонни эслаймиз! Бу лаўҳа гуё Навоийнинг гузал мисралари таъсирида тутилгандек туюлади. Фарҳод образи халқ орзу-умидларининг, олижаноб интилишларининг ифодасидир. Эҳрадаги бу қаҳрамон йигитлар ҳам уларининг меҳнати, бунёдкорлиги, даладашга муҳаббати туфайли азиядир. Унинг олийжаноб орзу-умидлари асрлар давомида афсоналарда, улмас мисраларда яшаб келди.

Мана бу канал қўрилишида меҳнат қилаётган ёшлар ҳам замонавий Фарҳодлар эмасми? Улар ҳам Фарҳод каби ғайратлиб, халқ истagini, улкан режаларни амалга оширмакда-ку!

Фильм ижодкорлари яна бир ажойиб фактни асарга муҳрлаганлар, бу факт Урта Осиёда сугориш иншоотларини қўришда аввалдан ташаббус қўратиб келётган муҳандис Синаевский ном билан боғлиқ. Мана, Синаевский қўрилишларнинг бирида муҳандислик ишларини олиб бормоқда. Меҳнат жараёни экранда намойён булар экан, кадр ортда янграб турган диктор матни орқали қизқарди матбуотлар билан танишамиз: бу муҳандис Фаргона каналини қўриш зарурлиги ҳақидаги фикрини 1912 йилдаёқ айтган эди. Чор ҳукумати бу ишнинг улдасидан чиқолмаслигига қўзи етиб, Синаевский тақлифини эътиборсиз қолдиради... Энди эса муҳандиснинг орзуи ушад — канал қўришга унинг ўзини ҳам жалб қилилар! Катта бир майдоннинг раҳбарлигини ишониб топширилар!

Кадрлар соф ҳаво, қуёш нури билан тўлиб-тошгандек гуё. Қўша-қўша карнайлар овози янграйди, барча одам тушлиқ овқатига тақлиф этилади. Қуёш тикка келиб, оловини аямий сояётган дамлар. Канал қазилаётган майдон кимсасиз.

Яна сермазун кадрлар пайдо бўлади: сув учун кураш кетаётган майдон — жанг майдони бум-бум қолган, эгасиз қолган кетмон, лом, белкурак, кирка, замбил... Атроф жим-жит. Гуё янги жанг арафасида фақуллодда уртага тушган сукунат бир-икки дақиқадан сўнг бўзилади... Дала шийпонлари тасвирланган кадрлар ҳам ўзгача ритмда суратга олинган. Қаюмов бунда меҳнатдан кейин ҳазил, аския билан ҳордиқ чиқараётган, санъат усталарининг концертини завқланиб томоша қилаётган деҳқонларнинг унутилмас сиймосини яратди: дала шийпонида ҳўк сурган кўтаринки рух, меҳнатдан гурурланиш дамларини тасвирловчи кадрлар томошабинга тақдим этилади.

Кино санъаткорлари ўз қаҳрамонларининг кундалик ҳаётини қўрилиш битишига қадар кузатиб, урганиб бордилар. Мана, фильмнинг акуюни, авж кадрлари, улар қўрилишининг охириг кўни, сунгги дақиқаларида суратга олинган: сув ҳозиргина қазилиб битган канал томон бўрилди, энди бу сувлар янги ерларни ўзлаштириш учун, бинобарин, халқимиз дастурхони янада мўл-кўл бўлиши учун хизмат қилади! Қўдратли сув оқими катта Фаргона каналини туддири. Фильм ижодкорлари киновисторлардан фойдаланадилар: сув оқими гоҳ «оқ олтин» хирмони билан, гоҳ нон, олма-узум уюмлари билан алмашади... Кадрлар каналнинг халқимиз ҳаётида тудатган уринини таъкидлаб тургандай.

Бу йирик асар М. Қаюмовнинг ижодий йўлида ўзига хос урин тутди. Муаллиф, режиссёр ва операторлар халқнинг ижодий меҳнатини қўрсатиш жараёнида улкан ютуқларга эришдилар. Шу билан бирга, айрим кадр-эпизодларда кинобулоқчилар ҳаёт лаҳзаларини айнан эмас, бўй-пардозлаб экранга кўчирганларининг гувоҳи бўламиз.

Орадан анча вақт ўтгач — Фаргона канали қўрилганига 30 йил тўлганида — бир чет эллик журналист М. Қаюмовга шундай савол беради:

— Айтингчи, қўрилиш бундай тез, жадаллик билан давом этган экан, канал қазувчиларни техника билан таъминлаш, катта машиналарни зарур участкаларга ўз вақтида етказиб бериш анча вақтини олган бўлса керак? Нега фильмда бу ҳақда ҳеч нарса қўрсатилмаган?

Ўзбек кинооператорининг берган жавоби эса журналистларни лол қилиб қўйди, сабаби — Катта Фаргона

канали қўрилишида бор-йўғи... тўртта трактор ва иккита экскаватор ишлаганди, холос!

М. Қаюмов иштирокида суратга олинган биринчи йирик ҳужжатли фильм — «Қўдратли оқим» ҳақидаги фикр-комизини ақуллаб, шунга қайт қилмоқчимизки, бу асарда давр нафаси, халқимизнинг меҳнатдаги жасорати кўп уринда ҳаққоний тасвирланган. Сухандон санаб ўтган қазув майдонлари, эслаб-ўтган рақамлар кадрда ҳам пайдо бўлади, матилар шёър ўқилгандек баланд, кўтаринки руҳда ўқилади.

«Қўдратли оқим» асарида фойдаланилмай қолган имконлар ҳақида М. Қаюмов кейинчалик ҳам кўп уйлади. Вақт ўтиб, олийжаноб меҳнат билан машғул булган сув муҳандислари, мироблар, дашта оби ҳаёт келтирганлар ҳақида ҳикоя қилганида, «Қўдратли оқим» сабоқларидан кенг фойдаланди. Зотан, бу асар устида ишлаш даврида у юксак малакали ҳамкасблари Варламов ва Небилчиқидан киночерчани композиция жиҳатидан қўриш тамойилларини урганди. Фильмни воқеа билан бойитвермасдан, тафаккурга удловчи инсон меҳнати, уйлари, интилишларини очувчи лаҳзалар билан йўғириб бериш сир-асрларини илгари: Катта киноочер муаллиф ўй-фикри ердамида бирлашган қатор ихчам «микроочерк»лардан ташкил топиши ҳам мумкин экан... Бундай сабоқлар «Миррачул», «Баҳордан баҳоргача» каби ленталарни яратишда М. Қаюмовга катта ёрдам берди.

Уша 1939 йили М. Қаюмов «Ҳўрмат Белгиси» билан тақдирланди.

Худди шу кезлари украиналик санъаткор Даниил Демуцкий Ўзбекистонга келди. Бу оператор суратга олган «Ёр», «Иван», «Арсенал» фильмларини Малик Қаюмов яхши билар. Демуцкийнинг композициявий маҳоратидан завқланарди. Суратга олиш усулларини мукаммал эгаллаган бу истеъдодли инсон кадрлар композициясини фильмнинг бош госянини ошига қарата оларди. Шу боисдан ҳам унинг кинодаги ишлари юқори баҳоланарди. М. Қаюмов ана шундай санъаткор билан учрашишга, ҳамкорликда ишлашга мўъассар бўлди. Бу вақтга келиб, Қаюмов ҳам биринчи тоифадаги оператор унвонини олган, Демуцкий эса фильмлар тизрларида олдий оператор сифатидагина санаб ўтиларди.

— Шунга қарамадан мен унга шогирд бўлдим! — ҳикоя қилади Қаюмов. — Икки йил унинг ёнида юрдим, аппаратурини ташидим. Кунлардан бир кун Даниил Порфирьевич билан қийғос гуллаган боғни суратга олишга бордим. Штативларни уриятдик. Иккита аппаратура бор эди. Олдин у суратга олди. Кейин худди ўша ерда мен ҳам суратга туширдим. Бунга қарангки, тасвирга олинган материал пленкаларни курсак, уники жуда циройий чиққан, меники эса — ҳаминкадар... Ҳайрон бўлдим: «Нима гап уш!», Даниил Порфирьевич бўлса кудди: «Мен ҳам сизга ухшаб камера рускасини икки марта айлантирдим-ку...» Бу ҳақда кўп уйладим. Уша воқеадан кейин шунга билдимки, Д. Демуцкий ўз Ватанини — Украина даштларини, далаларини, бутдойзорларни, олмазорларини, рус қайназорларини севиб-ардоқлаган, уларни Ўзбекистон боғлари билан қийс қилиб, завқланган! Ана шундай ҳис-туйғу унга сермазун композиция, тус ва ранг уйғулитини таянлашда

ердам берар экан. Хуллас, Даниил Порфирьевичдан куп нарсаларни ургандим...

1941 йилнинг ёзида М. Қаюмов теурийлар мақбаларининг илмий мақсадларда очилиш ишларига таклиф қилинди. Унга шу ҳақда фильм яратиш тошпирилди. Ўзбекистон Фанлар Академиясининг археологик экспедицияси теурийлар дафти этилган Гури Амир ишшоотини урганнига киришди. Бунга Қаюмов ҳам пухта тайёргарлик курди. Ававаллари қишлоқ аҳли, қурилишдаги қаҳрамонликлар, янги замон хотин-қизлари ҳаёти ҳақида асарлар яратиб келган бўлса, энди у олимлар илми, лабораторияси, мақбаранинг қоронғи хоналаридан ўзига хос кинорепортаж олиб бориши керак эди.

Ўзбекистон Фанлар Академияси неча асрлар муқаддам пайдо бўлган тахминларни, тарихий манбаларда келтирилган фактларни илмий равишда текшириб қуришни экспедиция олдига мақсад қилиб қўйган эди. Ана шу мисли қурилмаган жараёни аниқ тасвирлаш учун оператор-режиссёр М. Қаюмов тарих китобларини куп арақлади, ривоят ва афсоналарни чуқур урганди. У пратадиган фильм санъат асари бўлиш билан бирга, тарих саҳифаларига рақам этилганган муҳим ҳужжат бўлиб ҳам қолиши керак! Ахир, Амир Темур ва унинг угуллари, набиралари — Шоҳрух, Мироншоҳ, Мухаммад Султон ҳамда Мирзо Улутбек мақбараларини очиб деган гап — тарихга дахлдорлик деган гап. Фильмда бирорта ҳам ясама кадр бўлиши мумкин эмас! Воқеаларни эса қайта «тиклаб» суратга олиб бўлмайди...

Амир Темур мақбарасини очиндан мақсад — соҳибқирон дафти этилган жой ҳақида асрлар мобайнида давом этиб келётган мунозараларга чек қўйиш, буюк аллома, Самарқанд ҳокими Мирзо Улутбекнинг фожиали ўлими ҳақидаги тарихий фактларни текшириб қўриш эди.

Баъзи тарихчилар бундай деб хабар қилганлар: «Темурининг ўгли Шоҳрух отасининг ўлиминини эшитган, дарҳол Хиротдан Самарқандга келди, мармар тобутдан жасадини олди ва номмаълум томонга қилиб кетди...»

Шу хил факт ва тахминлар Қаюмовнинг ҳам қўлогига чалинган. Зотан уларни билмай, тағига етмай туриб камера объективни олдидига нозик, тарихий ашёларнинг, турли материалларнинг муҳим-номуҳимлигини тўғри баҳолаш қийин эди.

Қанчалик тайёргарлик қурилмасин, суратга олиш пайтида талайгина қийинчиликларга дуч келинди. Масалан, Улутбек қабри устида бир неча пуд отирилкдаги мармар плитани суришга тўғри келди. Юк кўтарадиган кран эҳтиёткорлик билан, икки кун давомида қабр тошини зўрга қўтарди... Бундай ҳолларда спешарий режаси узгармади. Қутилмаган тўсиқлар пайдо бўладигани тўғрйли оператор камера ёнидан жийомай қолди.

Танафуф пайтларида эса, Гури Амир атрофига йилган самарқандликларнинг қуддан-қуд саволларига жавоб беришга тўғри келарди. Бунинг устига мўйсафид қарйарал экспедиция аъзолари олдига келиб, «Амир Темур қабрини очманлар!» деб ёлворганларини айтган! Ҳатто улардан бири араб алифбосидида бир китобни келтириб қўрсатди, унда бундай жумла ҳам бор эди: «Агар ки ми Амир Темур қабрини очиб, унинг руҳини безовта қилса, уруш бошланади».

Ҳақиқатан ҳам шундай бўлди!...

«Темурийлар мақбарасини очин» фильмининг композицияси иччам бўлди. Темурийлар ва улар ҳукмронлик қилган давр ҳақида, маърифатпарвар олим Мирзо Улутбекнинг фожиали ўлими ҳақидаги кинохикоя илмий ҳижатдан асосланган, қизиқарли эди. Кадрларни суратга олишда, уларни танлаб, маъмуран ва мантиқан асослаган ҳолда усталик билан монтаж қилишда Қаюмовнинг билими, такомиллашиб бораётган профессионал маҳорати аниқ намоён бўлди.

Режиссёр ва оператор М. Қаюмов бу тал кескин ракурсли композицияларни қўлламади, у кадрларни ориқча «жимжимдораси» суратга олди. Темурийлар даврида мавжуд бўлган эдидиятларнинг моҳиятини, тарих сабоқларини шу тарзда оддий, содда лавҳаларда очинишга ҳаракат қилди.

Киноҳужжат тарихчилар, археологлар, томошабинлар саволларига жавоб берди. Амир Темур Самарқандга, Гури Амир мақбарасига дафти этилган экан! Унинг тобути ҳаворан чойлаб билан ёпилган. Амир Темур ёғоч тобут ичиди осмонга қараб, қўлини курагига қўйиб ётарди...

Кейинчалик антрополог М. М. Герасимов Соҳибқироннинг бош суягига қараб унинг портретини чидаи...

Шоҳрух отаси вафотидан кейин, аҳтимоли, Самарқандга келгадир, лекин унинг қабрига темаган...

Улутбек ҳақиқатан ҳам қатл этилгани маълум бўлди... Антропологларнинг фикрича, унинг буйин умуртқаси ўткир қилич ила бир зарба билан кесилган, қилич тиги тўхтамай, сувяни кесиб ўтган. Юлдузлар жадвалини тузган Мирзо Улутбекдай улут инсоннинг олтин боши кесилгани ҳақидаги тарихий маълумот шу тариқа тасдиқланди...

Янги мавзу объектив илғайдиган ҳар бир ҳаракатга, манбага, ҳужжатга ва битикларга, сағана тошларига, олимларнинг ҳолатларига диққат билан қарашни талаб ётарди. Воқеа девор, мақбара гумбази, зинапоқларга билан уралган жойда содир бўлаётди, иштирок этувчилар сони ҳам куп эмас: профессорлар Қори-Нисозов ва А. Семенов, ёзувчи С. Айний, археологлар В. Шишкин ва Я. Гуломов, адабиётшунос Х. Зарифов, ёзувчи М. Швердин, антропологлар Л. Ошанин ва М. Герасимов... Суратга олиш объекти эса — мақбаранинг ички қурилишлари, қабр тошлари, мармар плиталар, Амир Темур ва Мирзо Улутбек дафти этилган жой.

М. Қаюмов гузал афсоналарни, доно ҳикоятларни ҳамisha бажонидил тинглар, уларни заича таҳлил қиларди, экспедиция иштирокчилари билан булган сўзбадда қизиқарли ривоятларни ҳикоя қилиб беради. Тарихини яхши билган режиссёр-оператор олимлар мунозарасида ҳам иштирок ётарди, камераси билан улар орасида бўлиб, қизиқарли кадрлар яратарди. Турги, оператор сифатида у баъзан четдан кузатувчи бўлиб ҳам ижод қилди. Бунинг афзаллиги — жараёнда иштирок ётаётган олимларнинг турли фаразларга берилаётгани, ҳақиқат излаётгани, баҳс-лашаётгани аниқ тасвирга олинади, томошабиннинг ҳам бу борада фикр юритиши учун шароит вужудга кела бошлайди.

Кейинчалик М. Қаюмов 50—60 йилларда Самарқанд ва Бухородаги тарихий ёдгорликлар, Хиротдаги обидалар ҳақида ҳикоя қилувчи қатор фильмлар яратишга киришганда, аввалги йиллар тажрибалари роса иш берди. Бунда у 40-йиллар охирида суратга олган кадрлардан ҳам уринли фойдаланди, яъни эски кадрларни янги тасвирлар билан улаб, уларни тўқнаштириб, янги чуқур маънолар камп ётди. Самарқандга қилинган ўша тарихий сафар, Гури Амирдаги ўтказилган қаузалар, суҳбатлар, мунозаралар унинг билиминини опирган, тарих илми ила бойитган эди. «Самарқанд неча ёлда?» (1961 йил), «Самарқанд ҳамisha мен билан» (1969 йил), «Самарқанд 2500 ёлда» (1970 йил), «Гури Амир» фильмларида уларни яратган санъаткорнинг меҳр-муҳаббати, бу кўхна ва ҳамisha нафисрон шаҳарни қанчалик севипи, уни ардоқлаши аниқ сезилди. Пирвардида эса кадрларнинг ҳиссий кучи янада ошган, суҳандоннинг матнини биринчи наҳс номидан ўқиши эса фильмларнинг тасвирлигини юксалтирган: томошабин воқеалар иштирокчисининг ҳикоясини мароқ билан тинглайди. Санъаткор 20-30 йиллардаги Самарқандни эслайди. 30—40 йил ичиди Регистон, Гури Амир ва бошқа обидалар қуриши айтирлик узгармади. Фақат таъмирлаш ишлари олиб борилиб, бунда халқ усталарининг, археолог ва меъморларнинг мадраса, маҳит биналарини, минораларни ниҳоятда синчковлик билан ургангани аниқ сезилди. Усталарнинг нозик дилидан, маҳоратидан дарак берувчи баланд гумбазлар ҳашаматли дарвозалар, шарқона беақдор биналар, меъморлик мажмуалари илк бор М. Қаюмов фильмларида узининг ҳаққоний аксини топади. Санъаткор узининг йирик кинополюсотида «Самарқанд ҳамisha мен билан» деган образли, шогирона ном бериши ҳам бежиз эмас!

40-йилларга келиб, М. Қаюмов мавзу топишда ҳам, уни ҳужжатли кино воситалари билан еритиб беришда ҳам кинополюстиканинг энг ёрқин фазилатларини намойиш эта бошлади. Ҳозиржавоблик, ҳаётий материал тақозо ётган эстетик шакл топа билишлик, тадрижий композицияларни қўллаш — буларнинг барчаси Қаюмов фильмларида кузга таппилди. Кишиларнинг юксак мақсад йўлида меҳнат қилаётганини еритишда экран санъатининг барча имкониятларидан (жумладан, техникасида ҳам) тула фойдаланди. Ранг-баранг мавзуларга мурожаат этиш, даврининг ва ўтмишининг энг мураккаб масалаларини экранда еритишга уриниш, кинополюстиканинг хусусиятларини нааарда тутган ҳолда шакл танлаш, монтаж уйғунлигини яратиш каби касб сирлари энди Малик Қаюмовга беш қўлдай ён бўлиб, маҳоратини чархлашда яхшигина мактаб вазифининг утади...

(Давоми. Боши 21-бетда).

Ёшлиқдан эркаланиб, уйналиб катта қилинган кўппак бировни тишлаб олса ҳам уйдан ҳайдаб юборилмайди. Аксинча, жабрлангани: «нега унга тегажаклик қилдинг, балки тош отгандирсан, жим утиб кета бермайсанми» деб койиб қўйилади.

Муминжон Ҳожиёвич билан Йулдош Зуфаровичнинг муносабатлари ўз-ўзидан кескинлашиб кетди. Бири олов, бири сувга айланди. Йулдош Зуфарович: «Ҳой, мен билан ҳазиллашма, хону монингни кул қилиб ташлайман» деб вишилласа, Муминжон Ҳожиёвич жимгина: «Сен курган иморатни гишти мен қабиларнинг елкасида ташилган, сен эришган обру зурма-зураки шиширилган шарни эслатади, у ақли қотмаган болаларни алдашга ярайди, унинг ичи бушлиқдан булак ҳеч нарса эмас», деб уйлайди.

Муминжон Ҳожиёвичнинг «Тошкентнома»си босилиб чиққач, Йулдош Зуфаровичнинг обрусига пур этди. Йулдош Зуфарович 30 йил ичида Ўзбекистон тарихи билан шуғулланиб, юзлаб мақолалар ёзган, «Билим» жамияти орқали рисоалар чиқарган, аммо салмоқли асар яратадиган бўлмаган эди. У енгил шухрат кетидан кувиб, тез-тез матбуотда куришиб турмасда, йи-

финларда ваъзхонлик қилмасда қасал бўлиб қоларди. Унинг энг катта ютуғи ёзган нарсаларида ҳеч қандай хатолик, камчиликка йўл қўймаслики! Ахир, камчилик фикрловчи одамларда бўлади-да. Унинг ёзганлари сип-силлиқ ва равон, ҳар узгарган раҳбар кўнглини овлашга қаратилган бўларди.

Муминжон Ҳожиёвичнинг янги китоби улар ўртасидаги темир парда ўрнига бетон девор ўрнатди. Муминжон Ҳожиёвич китобининг бир-икки саҳифасида Йулдош Зуфаровични ҳам тилга олган, унинг утмишга бўлган муносабатини бир ёқлама ҳисоблаб, «Муаллиф ўтмишидаги айрим доғишмандларни худди XX асрнинг комсомоллари тарзида, ўз даври синфий курашини тушуниб етган инқилобчилар тариқасида идрок этади» деб изоҳлаган эди.

Профессор бўлгунча ҳеч кимдан ҳеч қаерда танқид эшитмаган, ҳамон шухрат беланчагида эркаланиб ётган Йулдош Зуфаровичнинг газиби отга минди! Шартта бир мақола ёзди-да, «дустини лойга қориштириб ташлади! Йулдош Зуфаровичнинг қучи нимада эканлиги ҳаммага аён — у илмий баҳс юриштишдан кура, бошқалар устига мағзава ағдаришни яхши қиларди.

Тез кунда Муминжон Ҳожиёвич сектор мудирлигидан олиб таш-

ланди. У китобини кутариб Москвага — докторлик диссертациясини ҳимоя қилишга жўнади. Орқасидан эса Йулдош Зуфаровичнинг 50 бетлик айбнома, қора хатлари кетди.

...Муминжон Ҳожиёвич ҳимоядан сўнг «Москва» меҳмонхонасининг олтинчи қаватига кутарилиши билан унинг қўлига бир даста телеграммалар тўтқашишди. У кўз югуртирди: «Азизим Муминжон! Баҳордай мусаффо, рус ўрмонларидай ҳайратомуз муваффақиятинг билан табриклайман! Илмий мунозаралар азалӣ ва абадий дустлигимизга раҳна солалмайди. Чин қалбимдан, бағримга босиб, сени табриклайман! Йулдош Зуфарий».

Худди шу кун Йулдош Зуфаровичнинг бошқа

мазмундаги хати ВАК почтасига келиб тушган эди...

Докторлик дипломи келиши билан Муминжон Ҳожиёвич кафедра мудирли бўлиб сайланди. Кетма-кет монографиялари босилди. Номини қилди. Йулдош Зуфарович ҳам тинч турмади. У мақолалар ёзиш машқини олди. Кўнгли тусаган пайтда мақолалар тўламини чиройли муқоваларда, қичқир-қарлавларда «Гузаллик қўйчиси», «Донлар билан ҳамнафас» сингари номларда нашр этиб юрди. Илм — илм йўлида, шухрат талласлари эса ҳимоялар паноҳида давом этарди.

Дунё — чархалак. Аросатда қолган одамлардай, аросатда қолган ишлар, тақдирлар ҳам бўлар экан. Агар шундай бўлмаганда, Муминжон Ҳожиёвич билан Йулдош Зуфаровичлар яна йигирма йил яшаганларида эди, албатта бири иккинчисининг мавқеини эгаллаган, одамлар: «ана энди ҳақиқат қарор топди!» деб чапак чалган бўларди. Бироқ тасодиф ҳодисалар одамларни беихтиёр бошқача чапак чалиб қолишга мажбур қилар экан.

Муминжон Ҳожиёвич соғлиғини анча олдириб қўйган экан, оламдан тез утиб кетди. Гўё энди бутун дунё, шон-шухрат, қарсақлар Йулдош Зуфаровичнинг узи-гагина қолган эди. Афсуски... ордан бир йил ҳам кечмай, умр бўйи шухрат ва ҳақид алангасида ёнган, шу мақсадда ҳаммадан кўпроқ қайғурган Йулдош Зуфарович ҳам бир тонг отар чоғи дунёдан кўз юмди...

Жуда чиройли тонг отди. Ер юзи оғир тун пардаларини елкасидан улоқтиргандай енгил тортиб, мовий осмон четидан қуёш муралади.

Одамлар Йулдош Зуфаровичнинг устига охириги тўпроқни тортиб, бирин-кетин тарқалаётганда урта ёшлардаги бир киши Йулдош Зуфарович кўмилган жой ёнгинасидаги қабрининг устига уратилган бюстга ўзоқ тикилиб қолди.

— Тавба, — деди эшитилар эшитилмас, — тириклигида бир-биридан шунчалик ўзоқ бўлган одамлар ўлганларидан сўнг ёнмаёв ётмаса-я!

Бу — Муминжон Ҳожиёвичнинг қабри ва мисдан қўйилган бюсти эди. Пешонасини ажин қоплаган, қўзлари чуқиб, қалин лабларини алам билан юмган Муминжон Ҳожиёвич янги қабрга бошини эгиб тикилиб қолган эди. У худди «дустининг келишини олдинроқ билиб, ич-ичидан қўйган одамдай қорайиб, униқиб қараб турарди...

(1979 йил).

УМР ГАРДИШИ

ТОНГ.

ГАРДИШ.

Камтарин ва камсукум рассом Юрий Васильевич Чернишовнинг эллик йиллик таваллуди муносабати билан утазилган кўرғазмада унинг туқсундан ортик асари намойиш этилди.

Ю. Чернишов асарларига бир қур назар ташласангиз, унинг она-улкамиз табиятини жонқадар севишини, табиат ва иқлимнинг бузилишига қарши имкон қадар курашаётганини чуқур ҳис этасиз.

1985 йилда Ўзбекистон Рассомлар уюшмаси қoшида республикаимиз экологиясини химоя қилиш мақсадида ҳайъат тuzилди. Ана шу ҳайъат туруқига кирган Чернишов ҳамкасб дустлари — Эркин Назаров, Алишер Мирзаев, Владимир Ним билан биргаликда серқуёш диёримизнинг барча вилоятларини кезиб чиқди. Бу мусавирга катта ижодий муваффақиятлар олиб келди. «Суқоқ гардиши», «Тоғда расадхона», «Емирилаётган шаҳар», «Тонг», «Кунгур тоғи. Бука» каби асарлар ана шу сафарлар натижаси уларoқ дунёга келди.

Мусавир бирor маъзун танлар экан, унга фалсафий ендошган ҳолда ўз гоий-ахлоқий қарашларини теран сингдиришга интилади. Узарo бир-бири билан кесилган ранглар мавзу моҳиятини узига хос кашф этади ва таъсирчанликни кучайтиради.

Рассом 1975 йил Москва олий бадий билим юртини тамомлаганидан сунг Тошкентга келади. Ижодий фаолиятини мезмoрчиликдан бошлайди. Ҳозиргача йигирмадан ортик бинони безаш ишларида иштирок этди. Пионерлар саройи, Халқ Хужалик ютуқлари кўрғазмаси биноси каби иншоотларнинг безак ишлари мусавирнинг узига хос услубини яққол кўрсатиб турибди. Ю. Чернишов яратган инсон сиймоси некин бўлса-да, бироқ унинг ҳаёти кескин драматизмга, ички ҳаракатга, ҳис-ҳаяжонга нимоятда бой, баъзан босиқ, шoирона нафис, баъзан эса шиддатли ва кескиндр. У ўз ҳаётини таассуротла-

рига таяниб, натурага қараб ишлар экан, ташқи расманалик ва таъсирларнинг жимжимдорлигига интильмайди, борлиқни қотиб қолган ҳолда қучирмайди, балки унинг ички маънавий моҳиятини, тараққиёти ва узғурувчанлигини илҳом билан узига хос тарзда таваллантиради.

Унинг пейзажларида инсон борлиги — табиат билан боғлиқлиги аниқ сезилади. Олдий матo сатҳида буюқларнинг турли-туман товланиши, сояларнинг қуюқлашуви ва сийрақлашуви туфайли, инсон тафаккури, ҳис-туғйулари унинг кайфияти, тақдорланмас характери, маънавий олами таваллангирланган.

Рассомнинг «Суқоқ узга булут» асари композицион ритмига қура йирик ва салобатли, ранглари қуюқ, шиддатли, маҳобатли. «Тоғдаги расадхона» асарида табиатнинг масрур ва ёввойишлиги, кескин драматизми акс этган. Айрим рассомлар ҳаётни чорраҳага, бозорга ухшатади. Чернишов эса ҳаётни гардишга ухшатган («Суқоқ гардиши»). Рассом бу билан ернинг ўз ўқи атрофида даврий айланиши, Қуёш ҳаракати, айлoдларнинг давом этиши, турт фаслнинг алмашиниши, яъни буларнинг ҳар бирини гардишдир, демoқчи.

«Эски уй. Қиш» номли асарида эса қари дарaxт, қари чoл ва эски уй узарo муносабатда таъсирланган. Ҳа, инсон назарида еши утган сайин атрофидаги нарсалар ҳам узғариб бoравeрди. Аммо инсон ҳаёт билан боғлаб турган мана шу уйини, қадрдон масканини тарк этишини истамас экан.

Мусавирнинг «Тонг» асари энг муваффақиятли суратларидан биридир. Тонг билан ҳаёт бошланади. Айниқса, аёлларнинг рўзгор ташвишлари саҳардан тунга қадар давом этади. Асардаги кир юваётган аёл таъсирга назарингиз тушиб, беихтиер битмас-туганмас турмуш юмушлари ёдингизга тушади. Аёллардан яна бири қозон олдида уйматан-япти. Демак, оиллада тукиникли, хотир-жамлик, осудалик ҳукмрон. Рассом бу билан оилادا аёлнинг урни нақада бeқийсизлигини кўрсатишга ҳаракат қилган. Аёл борки, айлoдлар алмашинади.

Ю. Чернишовнинг йигирма йиллик ижодий фаолияти давомида олти марта кўрғазмаси бўлиб утди. Кўрғазмадан-кўрғазмага рассомнинг маҳорати ошиб, асарлари янада гузалроқ, сифатлироқ була борди. Дарҳақиқат, унинг асарлари фақатгина республикаимиз худудида эмас, балки чет элларда ҳам машҳур. Рассом суратлари АКШ, Англия, Италия, Исроил, Жанубий Корея, Швеция каби мамлакатларда Ўзбекистон деб аталмиш жаннатнинг бир парчаси бўлиб, ўзи ҳақида еркин ҳикоялар сузлаб турибди.

Айтмишларки, эллик ёшда инсон камолот палласига қадам қуяди. Биз рассомнинг янада баркамол асарлар яратишида ҳамда ана шу суратлари билан она-диёримиз табиятининг софлиги учун ҳормай-толмай курашишида омадлар тилаб қоламиз.

ЭСКИ УЙ.

Маътура НАБИЕВА.

ВИДЕОФИЛЬМЛАР ОЛАМИ

ЎЗБЕКИСТОН телекурсатув амалиёти оддий томошалардан то кўпсерияли фильмларга довр барчаси телесанъатнинг серкирралигини, жанр ва услуб жиҳатдан ранг-баранглигини, мазмундорлигини намойиш этмоқда. Ана шу хусусият туфайли кўпгина насрий асарларнинг ўқувчи ва томошабинларга аён бўлмаган томонлари кўринди. Мазкур томонларнинг рангин олами, кутилмаган жиҳатлари кўпчилик эътиборини узиға тортди. Шу билан бирга, телетеатр махсус соҳа сифатида куч олаётган ва ўз эстетик ифода воситаларини илаётган ижодий жараёнда баъзи нарсалар йўқотилиди, баъзи нарсалар кўлга киритилди. Бу ҳодиса ўзбек тарихий насрий асарларини экранга кўчираётганда яққол сезилди ва сезилмоқда.

Ҳозирги даврда санъат воситасида, жумладан, телекурсатув санъати орқали ўзбек халқи маънавият оламининг теран илдишларини, тарихини, руҳий-ахлоқий имкониятларини тиклашга интилиш, узоқ ва яқин ўтмишда содир бўлган воқеаларнинг ҳақиқий моҳиятини кашф этишга уриниш бор.

«Навой» ва «Бобур» тарихий видеофильмлари ҳам шу жиҳатдан эътиборга молик. Фан ва маданият гуллаган ва шу билан бирга, узаро феодал урушлари авжга чиққан темирйилар замонасининг бир-бирига яқин икки даври, икки сиймоси ҳақида ҳикоя қилувчи бу фильмларни ўзиға хос диалогия деса арзийди. Ҳар икки фильмнинг ўқ асосини белгилувчи конфликт типини ҳам, гуманистик йўналишни ҳам ухшаш. Бу — шахс ва мустабиллик, маърифат ва мутаассиблик ўртасидаги конфликтдир. Ушбу тўқнашув «Навой» фильмидан «Бобур»гача кучайиб, унинг ҳал қилиб бўлмас даражадаги фожиа чегарасига яқинлаштириб қўяди. Агар ушбу конфликт — низо «Навой»да шайхатсиз муҳит ва инсонпарвар шoir ўртасида вужудга келса, «Бобур» видеофильмида бир шахс фаолиятида акс этади ва замон фожиаси даражасида тажаасом топади.

Ушбу видеофильмларни ўзбек телевидениесининг тажрибали режиссёрларидан бири Мақсуд Юнусов экранлаштирган. Унгача бундай катта тарихий фильмларни ҳеч ким ишламаган эди. У тарихий насрий асарларни телеэкранга кўчириш усул ва воситаларини кашф этишга

биринчи бўлиб қўл урди. «Навой» ва «Бобур» асарларини телеэкранга кўчириш заминидаги ижодий ундаларни (принципларни) телевизион тасвир методи деб белгилаш мумкин. Биз тасвир деганда, оддий нусха кўчириш, безашни эмас, балки телевидение учун хос, ўзининг концепциясига эга ва бадий жиҳатдан юксак савияда бажарилган бадий усулни назарда тутамиз. Телевидение ўз табиятига қўра асарларни фильм шаклида эмас, балки илк мабани экран орқали қайта яратишга кўпроқ мойил. Тугри, телевидение китобни тулиқ ўқиш имкониятини бермайди, лекин унинг туркум шаклида бадий инъикос эттириш имконияти кенгроқдир. Театр, кино вақтининг бадий туфайли китобни тулиқ қамраш имкониятига эга эмас. Шу боис муаллифлар насрий асарни кескин қисқартиришга мажбур бўладилар ва роман ёки қиссанинг бадий яхлитлигига путур етади. Бинобарин, бир асар заминиде мутлақо янгиси яратилади. Шунинг учун киного олиш ё инсценировка тайёрлашда асл адабий асосга яқинлик эмас, балки мутлақ бадий ифода қилиш муҳим аҳамият касб этади. Телевидение эса туркум яратиш имкониятига эга бўлгани учун бадий асарни аниқроқ ва тулиқроқ қамраб олади. Телекурсатув асл манба даъвосини қилмайди, аксинча, бадий асар ва томошабин орасида воситачилик қилади, холос.

«Навой» ва «Бобур» видеофильмларининг қадри шундаки, режиссёр М. Юнусов машҳур адиблар Ойбек ва П. Қодировнинг асл севган асарлари бадий бойлигини, теранлигини, аҳамиятини телеэкранга тула олиб чиқиш билан бирга ўзининг ижодий қувватини кўрсатишга ҳам интилади. Ҳар икки асарни телеэкранга кўчиришда адабий асосга онгли равишда бўйсуниш яққол сезилади. Шунинг учун видеофильм узоқ ўтмишнинг маълум воқеаларини, қаҳрамонлар сажиясини, уларнинг узаро муносабатларини ёрқин ёритувчи иллюстрация вазиасини ўтади. Видеофильмларнинг режиссёрлик ечимиде, услубиде, умуман барча қирраларида бугунги кундан атайлаб ўзоқлаштиш сезилади. Илгарилари тарихий асарларни саҳна ёки экранга олиб чиқишда ўтмиш билан ҳозирги замон муаммолари ўртасидаги қандайдир яқинлиқни, ухшашлиқни топишга интилиб қаҳрамонлар сажияси

сунъийлаштирилар эди. Ҳозир эса телеэкран ёрдамида тарихий замони аниқ кўрсатишдан тортди, то уша давр одамларининг тилини, турмуш тарзини ҳақиқатга яқин ифодаб, томошабинларни содир бўлаётган воқеаларнинг ростлигига ишонтириш учун интилиш сезилмоқда.

Режиссёр «Навой» видеофильмида буюк шoir тимсолни замонавийлаштириш, янгича талқин қўллаб, томошабинни дол қоздириш ёки шoir сажиясининг номалум қирраларини очиш муаммосини ўз олдига мақсад қилиб қўймаган. Бундай ечим Ойбек романининг заминиде мавжуд. Алишер Навоий тимсоли ўзбек халқи онгиде буюк шoir ва қомил инсон сифатида муҳрланган. Унинг ҳақида тўқилган кўпгина афсона ва ривоятлар халқ орузидаги қомил инсон фазилатлари бор. Шу сабабли режиссёр М. Юнусов видеофильмда Навоийнинг ижобий сифатларини кўрсатиш, сажиясидаги зиддиятларни акс эттирмайлик майли кўчилади.

Халқ артисти Ёқуб Аҳмедов талқинидаги Навоий сиймоси ён-верида содир бўлаётган барча тасодифий воқеалардан, ўткинчи, чўчал нарсалардан ихота қилинган. Актер идеал фазилатли инсон феъл-атворини намойиш этади. Навоий сажияси психологик ривожлетида эмас, балки қамолот даражасида кўрсатилган.

«Бобур» кўпсерияли видеофильми тарихий романларни экранлаштириш муносабати билан ҳосил бўлган бир қатор масалаларни ўзвий ечишда қўл келган телевизион иллюстрация жанрида ишланди. Асар композицияси қаҳрамон ҳаётини хронологик илчил қонуниятлар асосида тасвирлаш заминига қўрилган. Видеофильмнинг сюжет чизиқлари динамик ривожланади. Сюжетнинг драматик кескинлиги замон манзасини кенгроқ қамраб олишга имконият беради. Шoir ва шoҳ Бобурнинг ҳаёти замон гирдобиде тасвирланган. Бобурнинг шахси, ҳаётининг драматик воқеаларга бойлиги роман ва видеофильм муаллифларига тарих ва инсонни кўрсатиш учун беқиёс материалдир.

«Бобур» видеофильмида қаҳрамонлар сажияси, руҳияти ҳам пухта ишланган. Бунга «Юдузли тунла» романи ҳамда «Бобурнома»нинг ўзида замин ҳозирланган. «Бобурнома»нинг ажойиб хусусиятла-

ЛАПАРЛАР

Бу кунгача халқ адабиётини (этнографиясини) йиғиш тугрисида оғзимиз тинмай сўзлаб келса-да, буни ишга оширишга ҳамон куч-канимиз йўқ.

Адабий қиймати ва ичига олган чуқур маънолари билан кунгилни узига тортурган матал, эртак, чупчак, жумбоқ ва лапарларимиз, букун уз-узидан йўқолиб боради.

Буларнинг кундан-кун йўқолиб кетмакда эканини куруб тургон биз, узбекларнинг, албатта, жим турмай, буларни туплошқа ва китоб равишда бостириб торқатишга ҳаракат этмагимиз тегииш эди.

Бу кунларда шу тилакни илгарига суруб ҳаракат қилувчи: «Узбек билим ҳайъати» ва «Билим кенгаши» каби илмий урунлар бор эса-да, бир томондан, буларни туплаш ишига қизиққан кишиларнинг бўлмаслиги, иккинчидан, халқ адабиётининг энг юксалган урунларининг тинчсиз бир ҳолда қолиб тургонлиги бу ҳаракатларга тўсуқ бўлб турмоқдадир.

Лекин биз, мундан сунгиди илгариги каби аҳамиятсиз қарайтургон осон узоқ бормасдан, мундай тарихий аҳамиятга эга бўлгон бу адабиётларимизнинг ерга куммагимиз аниқдир.

Мисол учун шул халқ адабиётининг энг муҳимларидан бири

бўлгон лапарни олсак, бу кун лапарни билгувчи кишилар ёлғиз қишлоқлардагина қолганлиги ва уларда ҳам илгариги аҳамиятини йўқота боргонлиги куруниб туради.

Бурунларда боболаримиз томонидан туйдан-туйга кучурулиб буюк ҳавас билан айтилиб келган бу адабиёт бу кун сунар ҳолга етмишдир!

Халқ адабиётимизнинг орасида лапарни ойруча бир маънога эга бўлмагонлигини кўрсатмак учун бу кунги узбекларнинг қишлоқда ёшогучиларининг орасида қиз чикоришларда айтилиб тургонларидан аҳамиятга қараб бир қанчасин кучуриб утаман.

Лапарлар, операларга яқинроқ бир руҳда айтилган нарсаси бўлиб буни қизнинг никоҳидан бир, икки кун бурун ўқин кечасида «қуй» билан айтиб, ўқийдилар.

Шундан келин бўлгучи қиз, узининг яқин уртоқларини чақириб «базм кечаси» ясайди. Бунинг бу кечага қизлардан ташқари хотунлар ва куёв томонидан йиғилган ҳам келадир.

Бу кунгули кечани бошқариш иши қари хотунларга топширилгонлиқдан улар тартиб сақлаб, кечани жуда яхши ўтказадилар. Бу ясалғуси базм кечада қизлар ва йиғитлар узларининг кунгилдаги нарсаларини лапар йули билан бир-бирларига англадидилар.

Лапарни бошлаш олдида қизлар билан йиғитлар орасида тургон хотунлардан бири лапарнинг бошланғичи бўлгон ушбу қуйидаги лапарни айтиб, уларни лапарга ундайдир.

БОШЛАНҒИЧ ЛАПАРЛАР

Лапарнинг аввал боши мармар тоши
Чит румолни ҳул қилгон кузининг еши.
Чит румолим хосие, қўлимдаги косае
Қизлар лапар айтса, йиғитлар қулоқ солса...

Бундан сунг йиғитлар тартиб билан ушбу йулда лапар бошлайди ҳам бир гал қизлар ва бир гал йиғитлар лапар айтиб, тонг отдиралар.

Лапар айтсанг, туйда айтгил сулув қизлар, қочаро
Очилмагон гул гунчани бўлб сыйраб очаро.
Эй булбул, мунча сайрарсан, тоғу тошни уйдурб
Иссиқ-совуқ сув ичарсан мой юракни куйдурб...
Қўза олиб сувга чиксам, оҳ уродир бир йиғит,
Қўзам қуйиб қулоқ солсам, ердан айрилгон йиғит.
Ердан айрилгон йиғитнинг ери мен бўлсаммикан

ридан бири шуки, Бобур ўз замондошлари ва ақияларини андишага бормай тасвирлайди. Хотиротда воқелик, замон ва одамларнинг феъл-атвори реалистик тасвирланган. Шубҳасиз, бу факт адабий асарга ҳам, видеофильмга ҳам ижобий таъсир кўрсатган. «Бобурнома»нинг муҳим жиҳатларидан бири шундаки, унда руҳий ҳолатни акс эттирувчи кучли ички монолог мавжуд. «Бобур» видеофильмида ички монолог усулидан усталик билан фойдаланилган. Қаҳрамонларнинг кунгилдан кечаётган уй-ҳаёлларни тасвирлаш адабиётнинг ифода воситаларидан биридир. Шу боис, у сахна ва экран тилига қийинчилик

билан кўчади. Аммо ички монолог телевидениеда муҳим аҳамиятга эга. У қаҳрамоннинг табиатини, феъл-атворини тулиқроқ очиш имкониятини беради.

«Бобур» видеофильмида ички монолог қаҳрамон юзини кенг миқёсда узоқ кўрсатиш мубайнида берилади, шу боис Бобурнинг дилида кечаётган нозик руҳий кечинмаларни ифодалашда қўл келган. Унинг бамайхотир уйлари, ҳаёлларида телекисаннинг асосий мотиви — тарихнинг объектив ҳаракати билан шахсининг субъектив интилишлари ўртасидаги туқнашувнинг ижтимоий табиати ушиб, кучайиб боради.

Телевидениеда ижрочилар масаласини тўғри ҳал қилиш асар муваффақиятининг гаровидир. Бобур ролини ўйнавчи М. Абдуқўндүзов ташқи қиёфанинг ухшашлигига эришиш билан бирга ўз қаҳрамонининг маънавий изланишларини, руҳий эволюциясини ишончли ифодалай олади. Ҳар қандай камчилики, ҳатто араймас гализликни ҳам фож қилувчи йирик планда қаҳрамон хусусиятларини кўрсатиш ҳамма актёрларга ҳам насиб қилавермайди. М. Абдуқўндүзовда қаҳрамоннинг ички нозик кечинмаларини акс эттира олиш қобилияти бор. Бу телеактёрларга хос хусусиятидир.

Кулига қирғий бериб, куksид
жон берсаммикан.
Даренинг нарегиди бир туп гуза,
Окгузанинг тагиди олгун куза
Жон янга, жоним янга қушиб
куйинг қаро куза.

Даренинг нарегиди куй берамиз,
Тути куш болосига туй берамиз.
Тути куш болосига ипак керак
Ер билан уйнамоққа юрак керак.

Қизларжон қайноқ будоққа
бошланг,
«Мол куб» деб бой боласин
хушланг.
Мол деган қулнинг кири ювса,
кетар,
Тирик қулга мол битар, улган
кетар.

Субҳидамнинг салқини синдирди
гуллар багрини,
Кимга айтиб, кимга йнглай
бевафо ер дардини?
Бевафо ҳариз вафодор бўлмади,
Тол оғочи мевадор бўлмади.

Мана шул юқоридаги айтилган
лапарларнинг ҳар бир айрим пар-
часи узнга тегншши бир маънони
ичига олиб, табиий ҳолда ўтмиш
замондоги қизлар билан йипит-
ларнинг туйларда қилгон адабий
суҳбатларини бизга очик курсат-
ди.

Энди шундай халқ адабиётла-
рини йўқота бошласак, бизнинг
учун унуларлик иш юз берса ке-
рак.

Элбек. «Билим учоғи». № 1.
98-бет. 1922 йил. Сентябрь.

«Навой» ва «Бобур» видеофильм-
ларида бадий насрни узнга хос
тарада жонлантириб, уқий амалга
оширилган. Бунда адабиётнинг те-
левиэион ифода воситаларига, теле-
театр поэтикасига таъсири сезилар-
лидир. Бу адабий асардан иложи
борича тузиқ фойдаланишга инти-
лишда кузга ташланади. Теле-
фильмга хос булган куп қисмлилик
шакли асар сюжетини курсатиш би-
лан бирга муаллиф ниятини ифода-
лашда видеофильмга эпик ҳикоя си-
фатини беради.

Назира ҚУРБОНБОВА,
Ҳамза номидаги санъатшуно-
слик институти аспиранти.

Замира ЭГАМБЕРДИЕВА

БОШИМ УЗРА ҲҲР ОСМОН

Тинглайсизми, мен сизга агар
Узун-узун эртақлар айтсам?
Ҳуноб бўлмаг, озурда пайтлар
Мен узимни йнглаб юратсам.

Сиз Ерилтош эмассиз ахир,
Каршингизда елвирсам буткул.
Қанот ёвса ҳамки, бари бир,
Осмонларга учолмас Қунгли.

Шабнам бўлиб бир томчи ешдай
Ҳаманларга қунгим келади.
Кенгликларин кучган қуешдай
Қунглингизга тулгим келади...

Юзларимда энди табассум,
Ич-ичимда кимдир йнглади.
Сизга айтар эртагим узун —
Минг бир кеча камлик қилади!

Ою юлдузлари булгани билан —
Ватан бўлолмайдн осмон барибир.
Қунглига умидлар солгани билан —
Малҳам бўлолмайдн дoston барибир.

Ой, майли, фалакда ягона бўлсин,
Ойдузлар офтобга бегона бўлсин,
Ойликлар йул топмай афсона бўлсин —
Таскин бўлолмайдн оқшом барибир.

Яхшиликлар қилсин тубсиз дарёга,
Кукси ошен бўлсин қанча уқ-ейга,
Борини берса-да, бир кам дунёга
Устун бўлолмайдн инсон барибир.

Мен қуйлайвсрам қолгунча тилдан,
Еру кук аслида бир жону, бир тан.
Ою юлдузлари булгани билан —
Ватан бўлолмайдн осмон барибир.

АЙЛАНАР

Йулни йуқотган сойдай
Чор тарафга чоғландим.
Кукдаги елғиз ойдаи
Сизга ипсиз боғландим.

Дунё кендир, тор эмас —
Гуруллаган гулхандир.
Менинг қунглим гор эмас,
Мухаббатга ятандир.

Сизсиз утган ҳар дамда
Ҳасёларга ер бўлдим.
Тунлардан толдим далда,
Тонглардан қарздор бўлдим.

Бошим узра ҳур осмон —
Пойимда ер айланар.
Тутангиз менга осон —
Рухимда шеър айланар.

Тун айланар, кун айланар,
Ер айланар, шеър айланар,
Ғир айланар, зир айланар,
Қалбимда бир сир айланар...

Айтишга қузим қиймай
Юрагимга яширдим.
Сунг узимни бутунлай
Мухаббатга топширдим.

Баъзида куттанинг дуч келмас мутлак
Сенга мидад берар бегона қуллар.
Умрингни утказинг келади тезроқ
Агар тутамаса армонли йуллар.
Е, энди қалримни толдим, деганда
Қунглинга хавотир соя ташларкан.
Сочингга оқ нурлар оралаганда
Энг хира ранглар ҳам тиниклашаркан...

АРМОН

Қачондир буллай ошкор —
Қулиларим ёгондир.
Тили йуқ бир дардим бор,
Унинг исми — армондир.

Гоҳ орзулар ҳазондай
Қунглимга кумилади.
Мен бунга дош беролмай
Ҳазон бўлгим келади.

Гоҳида майда ғамлар
Дилдан жой таллашаркан.
Армони йуқ одамлар
Ҳур қушларга ухшаркан.

Армон — қуеш изидан
Юрган соқов соя.
Куз ташлаб турар зимдан,
Армон — такаббур қоя.

Мен қондан утолмай
Тог бағрида қирқилдим.
Соямдан қутулмай
Аро йулда йнқилдим.

Ким учулдир ой бўлди
Менинг нурли пешонам.
Лек, армонга бой бўлди
Қунгли деган қошонам.

Изма-из югурди
Етмаган довоиларим.
Қунглимни қуйдилари
Чуг бўлиб армондиларим.

Армон менинг бахтимни
Уғирлаган қароқчи.
Армон — гудай бағримни
Тириятган айтоқчи.

Мени ҳар тун қийнайди
Шириндан ширин туйлар.
Қафимга бир қўнсайди
Армони йуқ ҳур қушлар...

САНАМЛАР ВА БУТПАРАСТЛАР ТАНАЗЗУЛИ

ИСЛОМДАН АБВАЛ арабларнинг диний этикодистилласида тотемизм, фетишизм — бутпарастлик, анимизм — руҳларга сўғиниш каби йўналишлар бўлган. Тотем афсоналари қабила, уруғ ёки бир гуруҳ аҳолининг турли ҳайвонлар, ўсимликлар ёки бошқа нарсалар билан насаб боғлиқлигини кўрсатади (мазкур мавжудотни ўлдириш ёки таомга ишлатиш ман этилади). Шимолий Америка ҳиндулари тилида «отем» сузи «унинг насл-насаби» деган маънони англатишининг ўзи мавзунини ойдинлаштиради. Тотем афсонаси қабила бобокалони ҳақида маълумот бериб, муайян маконга боғланади. Арабларда тотемизмнинг яққол далили сифатида купгина араб қабилаларининг номини келтириш kifoya: асад (арслон), қалб (ит), бақр (бўталок), саълаб (тулки), зийб (бури). Ўзбекистонда ҳам турли ҳайвонлар, жумладан, бурини «уруғ боши» деб билиш тарихдан маълум.

Фетишизм — французча *fetiché* — (бут, тилсим) суздан олинган. Одамлар тасаввурида фетишлар илоҳий куч-қудрат ва хусусиятларга эга бўлган. Исломдан аввал араблар фетиш сифатида метеорит ва вулканий тошларга сўғинишган. VIII аср охирида араблардаги купхудолик ҳақида маълумот берган Хишом ибн Муҳаммад ал-Калбийнинг айтишича, Исмоил алайҳиссаломдан таркаган араблар орасида низо бошланганида, айримлари Маккадан ҳайдалади. Қувилганлар кетар жафосига Каъбдан ўзлари билан биттадан тош олиб кетади ва уни муқаддас, деб билишади. Бу тошларни янги манзиллари марказига урнатиб, атрофида худди Каъба атрофида каби айланишади. Шу тариқа, тошларга — бутларга сўғинишади. Арабларда тошларга сўғиниш «ал-ансoб» («насаб» сузининг куплиги) деб аталган. Ал-Калбий бу ҳақда шундай деб ёзади: «Араблар бутларга топинишига ута мойил. Баъзилари бутхоналар қуришган, узгалари эса бут яратишган. Бут олиш ёки бутхона қуришга қурбон етмаган эса муқаддас қароргоҳ ёки бошқа бирон нарса рупарасига бир тош урнатган, кейин эса «Байтул муқаддас» («Муқаддас уй») олдида бўлганидек, атрофида айланиб юрган. Бундай тошларни улар «ансoб» деб аташган. Агарда бутлари ҳайкал шаклида бўлса, уни «ансoм» ва «авсон» деб аташган, атрофини айланишни эса «девор» дейишган. «Ансoм» — санам сузининг куплиги, «авсон» эса «васан» сузининг куплиги. «Санам» ва «васан» орасидаги фарқни ал-Калбий куйидагича таърифлайди: «...агарда инсон шаклидаги бут дарахт, олтин ёки қумшдан ишланган бўлса, уни «санам» дейишган, тошдан бўлганини «васан» дейишган. «Ислoм қoмуcи»да айтилишича, IV асрда араблар муқаддас деб билган тошларни ҳайкал шаклида келтира бошлашади ва, шу тариқа, «санамлар» ва «васан»лар пайдо бўлади. Мазкур «санам» ва «васан»лар ҳозирги Ўзбекистон территориясида эрамиздан икки минг йил аввал мавжуд бўлганини қазилмалар исботлади. «Қуръони карим»да 6-суранинг 74-оятда «санам» ва 29-суранинг 16-оятда «васан» учрайди. Алoуддин Мансур, И.Ю. Крачковский ва инглиз мутаржимлари эса иккаласини ҳам «булар» — «идолы» деб утиришади. Ўйини, аслиятининг ўзига хос тарихий илҳизлари аниқ кўрсатилмай қoлади. Ўзбек тилига санамни — «санам» деб, «васан»ни эса «бут» деб утирилса, тугри буларди.

«Санам» ва «васан»лар олдида, бутпарастлар этикодича, уларга ҳoмийлик қилaтган худoлар мавжуд бўлиб, улар билан мулоқот қилиш имконияти яратилади. Бу санамларга турлича исм берилган. Араблар ўз фарзандларини «фалончи санам ёки «бут қули» деб атар эдилар. Масалан, Расулудлоҳ С.А.В. оталарининг исми— Абдуллоҳ, яъни Аллоҳнинг қули, амакиларининг исми эса Абдул-Ўъза, яъни Ўъза санамининг қули.

Ривоятлар ва тарихий манбаларга қура, Маккада 360 бут ва санамлар жойлашган. «Қуръон»да шулардан саккизтаси тилга олинади.

Лот ва Ўъза — ҳавзини ва сақиф қабилаларининг, Манот аус ва ҳазраж қабилаларининг санамлари бўлган. Лот ва Ўъзанинг улкан мрамр ҳайкаллари Маккадаги Каъбага ҳам қўйилган. И. Ю. Крачковскийнинг фикрича, Лот, Манот ва Ҳубал — қадимги Набатея илоҳлари бўлган. Аммо, баъзи Шарқ олимларининг фикрича, мазкур санамлар дастлаб қадимги Бобилда яратилган. Исломдан аввалги арабларда бу уч санам турли қиёфада ифодаланган. Лот — инсон қиёсасида, Ўъза — ўз насабини муқаддас дарахтдан, Манот — оқ тошдан олган. Бу санамлар турли соҳаларга ҳoмийлик қилган худoлар деб тан олинган. «Қуръони карим»нинг 19-оятда айтилган Лот қадимги арабларда осмон ва емгир ҳамда чакмок илоҳаси бўлган. Унинг номи жанг-жадаллар билан уйғунлашган. Тарихдан унинг бошида дубулга, унг қулида эса найза ушлаган ёки шерлар орасида тахтда утирган тасвирлари маълум. Геродот, арабларнинг Лотга сўғингани ҳақида маълумот беради. Шом саҳросида яшовчи араблар илоҳиетида ал-Лот Аллоҳнинг хотини ва худoлар онаси, деб ҳисобланган. Марказий Арабистонда — Аллоҳнинг қизи ва Ўъза билан Манотнинг онаси, деб эъзозланган. Қуеш ва Зухро сайёрасининг илоҳлари сифатида ҳам маълум бўлган.

Наботийлар Лотни ўзларининг пойтахти Петранинг «она худоси» сифатида билганлар. Мусулмонлар Тоиф шаҳрини забт қилганларида пайғамбаримиз Муҳаммад (САВ) нинг амри билан Лот ибодатхонасини бузиб ташлаган.

Бу уч санам ҳақида энг муқаммал ва асл манба — ал-Калбийнинг «Санамлар китоби» дир.

Ал-Ўъза — қадимги араблар мифологиясида Зухро сайёрасининг худоси. Марказий Арабистон араблари уни Ал-Лот ва Манот билан бирга «уч худо» деб тан олишган. Маккада қурайш қабиласининг илоҳаси ҳисобланган. Насроний муаллифлар Ўъзага одамлар қурбонлик қилинган, дейишади. Хира ҳукмдори ав-Мунзир III (505-554) асирга тушган Ҳассонийлар подшоҳининг угли ва бир қанча роҳибани Ўъза шарофига қурбон қилгани куп манбаларда таъкидланади.

Манот — «тақдир», «ажал» деган маъноларни билдиради. Қадимги араб мифологиясида қура, Шимолий ва Марказий Арабистонда тақдир ва қасос илоҳаси ҳисобланган. Манот — ер ости салтанатининг илоҳаси, наботийларда дафи этиш ҳoмийси. Шом саҳросида Аллоҳ ва Ал-Лот қизи, Ўъзанинг синглиси, деб ҳисобланган. Мадина (Ясриб)да Манот шаҳар илоҳасидир. Манот ибодатхонаси қабила йигинлари утказиладиган марказ бўлган.

Ал-Калбийнинг айтилишича, курайшликлар Каъба атрофини айланиб: «Ал-Лот ва ал-Уъзза ва узга, учинчиси — Манот билан қасам ичаман! Улар олий илоҳлардир ва уларнинг паноҳига интилурулар!» — деб қайтаришган.

Тамим қабилисининг шоири Аус ибн Ҳажар олтинчи асрда шундай деган: «Ал-Лот ва ал-Уъзза ва уларга иймон келтирганлар билан қасам ичаман ва Аллоҳ билан қасам ичаман: дарҳақиқат, Аллоҳ уларнинг ичида энг буюкдир!»

Куришиб турибдики, араблар Исролдан аввал санамларни эҳтиром этишган, аммо шу билан бирга уларнинг энг улуғи деб Аллоҳни тан олишган. Лот, Уъзза ва Манотдан бошқа яна беш санам 71-Нух сура-сининг 23-оятда эсланади:

«Ва (узларига эргашган тубан-пасткаш кимсаларга): «Сизлар ҳаргиз уз худоларингизни тарк қилманглар!» «Вад»ни ҳам, «Сувов»ни ҳам, «Ягус»ни ҳам, «Яук»ни ҳам ва «Наср»ни ҳам ҳаргиз тарк қилманглар!» дедилар (А. Мансур таржимаси).

Ривоятларга қура, бу бешта санам исми Исролдан аввал утган тақводор кишилардан насаб олади. Вафотларидан сунг одамлар уларни аълиё, кейин эса худолар сафига кутарган. Вадд — эркак қиёфасидagi қадимги Жанубий Арабистоннинг энг катта худоларидан бўлгани, самуд ва лихйан ёзувларида тилга олингани ҳақида маълумот бор. Сувов — аёл бўлган, Ягус — шер, Яук — от, Наср — бургут. Гарб олими Буль фикрича, гап қадимги араб худолари ҳақида кетаётганига шак-шубҳа йук.

Вадд — қадимги Яманнинг барча давлатларида эъзозланган ва Яман мифологиясида Ой ва Сугориш худоси саналган. Мазкур оятда Нух пайгамбар аждоллари сизинган ҳудо деб қаралади («Севикли» деган маънони билдиради. Шунингдек худо сифатини англатувчи исм бўлиши ҳам эҳтимолдан холи эмас). Ваддини муқаддас ҳайвони илон ҳисобланган. Думат водийсида куплаб худолар ва санамлар ҳайкаллари йиғилган ибодатхона бўлиб, улар орасида қилич, найза ва уқ-ей ушлаб турган инсон қиёфасидagi улкан Вадд ҳайкали ҳам бўлган.

Ягус — қадимги араб мифологиясида аждол-худо сифатида мурод ва маъжиз қабилаларнинг ҳомийси ҳисобланган. Рамзи — шер. Араб афсоналарида бу икки қабилга Ягусга эгалик қилиш учун кураш олиб боришадди.

Яук — от қиёфасида ифодаланган. Ал-Калбий маълумотига қура, ҳайвон қабилисининг санамни бўлишига қарамай, унинг шаънига уз фарзандларини номлашмаган. Сабаблардан бири — яҳудий динига утишгани.

Наср — Жуба водийсининг ҳомийси. Яман мифологиясида Саба ва Катабон давлатларида эъзозланган илоҳа бўлиб, қадимги араб мифологиясида кенг урин олган, аммо ал-Калбий айтишича, арабларнинг шеърларида учрамайди.

Мазкур беш илоҳа Тошқиндан илгари ва кейинги даврда мавжуд бутпарастлик ақидалари қаторига қиради. Уларга сизинган араб қабилаларининг номлари ҳам маълум. Аммо илоҳалар номи қисий диншунослик бобида фикр-мулоҳаза юритишга омил бўлиши билан бирга, Исролда аввалги диний эътиқодлар тавсифи учун ҳам муҳим аҳамият кашф этади. Бу бутларнинг ҳайкалча-лари Ўзбекистонда эрамиздан 2 минг йил аввал мавжуд бўлганини археологик қазилмалар кўрсатди. Бир хил ҳайкалча-ларнинг дунё миқёсида тарқалишини аниқлаш мураккаб археологик, тарихий ва адабий тадқиқотларни талаб қилади. Бутлар бир халқдан иккинчисига утиб борган бўлиши мумкин: аммо уларнинг рамзи ифодалари — шер, от, бургут, аёл ва эркак — инсон уз атрофида қўриб турган нарсаларни илоҳийлаштиригандан далolat беради. Яъни, диний таъсир билан бирга

халқларнинг ухшаш тарихий, табиий ва узга жиҳатларини назарда тутиш лозим.

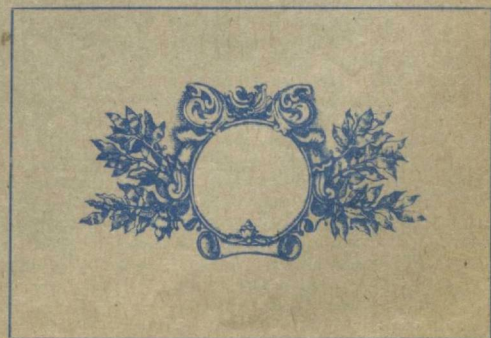
Қуръоннинг инглиз мутаржими Абдулла Ёсуф Али мазкур беш санам — бутларни бир жадвалга келтирган:

Илоҳа	Сиймоси	Билдирган сифати
1. Вадд	Эркак	Эркаклик қудрати
2. Сувов	Аёл	Узгарувчанлик, Хусн
3. Ягус	Шер (ёки ҳукиз)	Хайвоний қудрат
4. Яук	От	Тезлик
5. Наср	Бургут ёки калхат ё лочин	Уткир назар, зеҳни уткирлик

Бу исмлар араб тили негизидан келиб чиқадики ёки Нухнинг ватани Бобилдан келганими — ноаниқ, дейди Ёсуф Али. Ҳатто араб илдиэларига эга «Вадд — севги» ва «Наср — бургут» суэзлари ҳам аслими ёки таржимами — номатлум. Уларнинг мисолида инсон илоҳий кучларга узига хос белгиларини бериши диққатга сазовор. Бундай антропоморф қараш барча қадимги диний эътиқодларга хос бўлиб, Хинд ва Эрон мифологияларидан бошланган.

Мазкур беш илоҳа мисолида диний эътиқодлар ривожда фазовий жисмлар — юлдузлар ва сайёраларга сизиниш погонаси намоён бўлади. Юлдузларга хос хусусиятларга қура, улар муайян инсоний ёки табиий шамойилни билдиради. Зухал сайёраси ўзининг секин ҳаракат қилишига қура совуққонлик ва ёвузликни билдиради; оловсимон қизғиш тусли Муштарий — уруш рамзи; олтинсимон сеҳрли нур таратувчи Юпитер омад-ни ифодалайди; Зухро севги рамзига айланган. Сунгра одамлар бу фазовий жисмларга узлари берган шамойил-ни муайян шаклдаги санам-бут қиёфасига тасвирлаб, уларни алоҳида ажратилган пантеонларга (ибодатхона-ларга) жойлаштирилади ва уларга сизинга бошлашади. Шу тариха турли халқларда турлича номланган, аммо бир хил сифатга эга санамлар пайдо бўлади. Таъбир жоиз бўлса, қисий санамшунослик ҳақида ҳам гапириш мумкин.

Табиат ва фазо жисмларига чуқиниш, уларга таниш қиёфа бериш мазкур беш илоҳаларда рамзий ифодаси-ни топган: Вадд ва Сувов — аёл ва эркак сиймосини олган экан, демак улар Ой ва Қуёшга, Эркак қудрати ва аёл назокатига чуқинишни билдириши мумкин. Наср (бургут) Ягус (шер) ва Яук (от) ларни ҳам турли сайёраларга хос шамойилга ухшатиш мумкин. Ва ниҳоятда беш рақамининг ўзи ҳам сеҳрли ҳисобланган. Бу санамлар Лот, Уъзза ва Манот каби араблар эътиқо-дида муҳим урин олмаган бўлса-да, қадимги араблар-нинг кўпхудолик маъзабига киргани аниқ.

«БУ—ЖАННАТ ГУЛЛАРИ...»

ХАЛҚ-УСТАСИ, ДАВЛАТ МУКОФОТИНИНГ ЛАУРЕАТИ
ЖАЛОЛ ЖУРАЕВ ТАВАЛЛУДИНИНГ 100 ЙИЛЛИГИГА
БАҒИШЛАНАДИ.

*Хунарларни қилгайлар ҳунар фойш,
Агар хоротарошу хоҳ наққош.
Бир ҳар дам йўниб юз навъ хора,
Ки қилгай ҳавз ё фаршу изора:
Бир ҳар дам чекиб юз нақш дилкаш,
Ки ҳар бир қасрни қилгай мунаққаш.*

Алишер НАВОЙИ.

УРТА ОСИЕ халқ амалий безак ва меъморчилик санъати қадимдан дунёга машҳурдир. Ота-боболаримиз қурган муҳташам бинолар ҳозирги кунгача мафтункор жиҳасини йўқотмаган. Юксак дид билан ишланган бир-бирдан гузал, нафис нақшу нигоралар бизни ҳайратга солади, кутаринки руҳ бағишлайди, ҳаётга ва санъатга булган муҳаббатимизни янада оширади.

Тош уймакорлиги — халқ амалий безак санъатининг ноёб турларидан бири. У кишидан истеъод ва интилишдан ташқари, меҳнатсеварлик ва ғоятда зур саботқатни талаб қилади. Бу санъат тоштарошлик ёки санитрошлик деб ҳам юритилади. Тош уймакорлиги тошни уйиб, йўниб, тирнаб нақш ёки бирор тасвир солиш қасбидир. Тошни уйиб ишлаганинг чизиқли уйма, занжира уйма, ясси уйма, чуқур уйма, панжарасимон уйма ва ҳажмли уйма турлари бор. Тош уймакорлигида мақсади ва вазифасига қараб юмшоқ, урғача қаттиқликдаги ва қаттиқ тошлар ишлатилади.

Ўзбекистон водий ва тоғлари инсоният тараққиётидаги узоқ умидда моддий маданият учоғи ҳисобланган. Қояларга туширилган расмлар қадимий ёдгорликлар тарихидан далолат бериб турибди. Бундай тасвирларни қоя тошларда, сўқмоқ ҳамда дарё ен бағридаги тошларда қўриш мумкин. Тош асрида овчилар фақат ҳаёлларига келган шаклларни уйиб, чизиб ташламасдан, балки жуда қизиқарли воқеаларни акс эттирганлар. Улар аввал ов қилинадиган ҳайвонни, кейин эса ов ва айрим қабила урғасидаги узаро урушларни тасвирлаганлар.

Бу тошларга уйилган шаклларда ҳар хил географик кенгликлар турлича тасвир этилган.

I-III асрларда Ўзбекистоннинг жанубида биноларнинг пойустун ҳамда пойдеворларини безашда харсангтош, мәрмартош ва оҳактошдан фойдаланганлар. Фаёзтепа, Айритом, Қоратепа каби тарихий обидалардан қўрииб турибдики, мәрмар ва харсангтошдан безаш ишларида кенг фойдаланилган. Тошни кесип, унга бадий ишлов бериш сирлари ҳақида Шарқ мамлакатларида рисолалар ёзиб қолдирилган.

XV-XVI асрларда Урта Осиёда, айниқса, тоштарошлик ривожланган ва тақомиллашди. Масалан, Амир Темур, Аҳмад Яссавий мақбараси, Бибиҳоним масжиди ва бошқа обидалар жозибдор қилиб безатилди. Инчунун, Бибиҳоним масжиди ҳовлиси ўртасида улкан мәрмар лавҳ бор. Бу лавҳ Қуръони қарим учун тағлик ҳисобланган. Асида ушбу лавҳ масжид ичкарисида бўлган. Лавҳ Темурнинг набираси Улугбек фармонига биноан XV аср урталарида ўратилган. Лавҳ икки қулранг ясси мәрмар тахта ва иккита уч қиррали призмадан иборат. Уни тўққизта пастак гўлалар қутариб туради. Сидлиқланган мәрмар призмаларга жуда чиройли исмиий нақшлар ҳамда араб ёзувида чиройли безак берилган. Тошдаги уйма нақш уша даврда тоштарошлик жуда ривож топганлигини қўрийдир.

Қадимий миниатюраларни қўздан кечирсак, уларда мусаввирлар тошйўнар усталарни тасвирлаганлигини қўришимиз мумкин. Айниқса, хитролик мусаввир Бехзоднинг миниатюраларида қўриш ишлари билан тош уймакор

усталари тасвири ғоятда жонли ифода этилган.

Олимларимиз тош уймакорлиги санъати илк Урта асрда жуда ривож топганлигини таъкидлашди. Буни илк Урта аср ёзма ёдгорликлари исбот этади. Абу Райхон Беруний ўзининг «Минералогия» асарида қимматбаҳо тошлар ҳамда уларга ишлов бериш ҳақида атрофлича маълумот беради.

Тошга гўл уйиб санъати буюк Амир Темур даврида юксак чўққиларга қўтарилди. Соҳибқирон салтанатининг турли чеккаларида ҳар хил мақсадларда масжид, мадраса, мақбара, қарвонсарой, минора ва бошқа йирик бинолар қўрилди.

Амир Темур жуда улкан жуғрофий кенгликни ҳунармандчилик, илм-фан ва маданияти ривожланган илғор мамлакатга айлантирди. Натижада Самарқанд инсон қўвваи истеъодининг буюк рамзига айланди. Бу биноларни қўриш, безаш учун Озарбайжон, Арманистон, Кичик Осиё, Хиндистон каби давлатлардан моҳир қўрувчи усталар, гангчор, сангтарош, мистар, қуллол ва бошқа соҳа усталари келтирилди. Маҳаллий тоштарошлар ўз миллий санъатини ривожлантириб, қўшни мамлакатлардан олиб келинган усталардан ўзларига маълум булмаган услубларни ўргандилар.

1404 йилда Самарқандга келган испан элчиси Рюи Гонсалес де Клавихо Бибиҳоним масжидининг қўрилиши ҳақида қўйидагича ҳикоя қилади: «Озарбайжон, Форс, Хиндистон ва бошқа мамлакатлардан келтирилган 200 тошйўнар уста масжиднинг ўзида, 500 киши эса тоғлардан тош кесип, йўниш ва шаҳарга жўнатиш билан боғлиқ ишларни бажа-

ради. Темур тахти пойида дунёнинг ҳамма томонидан йиғилган уста ва хунарманд артеллари ҳар бири ўз соҳасида қўлидан келганча жонбозлик кўрсатади. Қурилиш материалларини ташиб келиш учун Ҳиндистондан Самарқандга тоғдай-тоғдай 95 фил келиштирилган эди. Ҳукиз қўшилган аравалар ёрдамида тула-тула одамлар йирик харсанглари юмалатиб келишарди. Самарқандда жуда кенг қилиб куча ўтказилди, унинг икки томонида чодирлар тикланди, ҳар бир чодир олдида усти оқ мрамр билан қопланган баланд ўтиргич бор эди».

XIX-XX аср бошларида Бухоро, Самарқанд, Шахрисабз, Қўқон Тошкент ва бошқа жойларда харсанг ва мрамрлардан безак сифатида кўп фойдаланилган.

Қадимдан Ўзбекистонда ҳар хил хунармандлар маҳаллалари бўлган. Заргарлар, қудолдор, пиқоқчилар, саватсоз ва буйрачилар каби хунармандлар маҳаллалари қаторида тоштарошлар маҳаллалари бўлган. Тоштарошлар маҳалласининг 90-95 фоиз хонадони шу касб билан шугулланар эди. Уларнинг сон-санокиси болбачалари эртдан кечгача садо берав, бу гузал овоз натижасида буюк санъат асарлари яратилар, ҳаёт чарпалаги айланаверарди.

Шу сингари Самарқандда ҳам қадимдан тоштарошлар маҳаллалари бўлиб, айниқса, XV-XVI асрларда тоштарошлик жуда тараққий этган давр бўлган.

Урта Осиёда тоштарошлик тажрибаси, улар яратган асарларнинг узига хос композицияси ва услуби бошқа мактаблардан фарқ қилади. Урта асрларда тоштарошлик раванқ топиши натижасида, Бухоро, Самарқанд, Фарғона, Тошкент, Хоразм ва бошқа тоштарошлик мактаблари пайдо бўлди, йирик усталар етишиб чиқди. Айниқса, Самарқанднинг тоштарошлик мактаби тарихда узига хос из қолдирган. Хайитмурод Йўлдошев, Абдулла Хайитов, Бако Қомиллов, Бобоназар Жабборов, Эркин Абдуллаев, Жўра Обидов, Раҳим Обидов, ака-ука Жалол ва Болта Жураевлар, Мансур Обидов, Тўхтамिश Обидов каби йирик усталарни қайд этиш мумкин.

Ўзбек халқ амалий безак санъати ривожига самарали ҳисса қўшган устазода, тоштарошлик бўйича узига хос мактаб яратган халқ усталаридан бири Давлат мукофоти совриндори Жалол Жураевдир.

Жалол Жураев Самарқанддаги торгина тоштарошлар кучасидаги уйлардан бирида 1892 йили дунёга келди. Унинг ота аждодлари-

нинг ҳаммаси тоштарошлик касби билан шугулланиб келган бўлиб, насл-насаби Темурийлар династиясига тақаллади. Жалолнинг отаси Жўра Обидов туртга укаси сингари тоштарош эди. Жалол энди 13 ёшга қалам қўйганида отаси вафот этди. Отасидан тоштарошлик хунарини урганиш унга насиб қилмади. Укаси Болта 7 ёшда эди. Унга амакиси Раҳим Обидов тоштарошлик хунарини ургата бошлади. Ушша даврда Раҳим Обидов тоштарошлик ва ганч ўймакорлиги бўйича қузга қуриган усталардан бўлиб, унинг Самарқандда ва Тошкентда катта устaxonалари бор эди. Жалол ёшлик пайтидан тоштарошлик ишларига қизиқар, тош уювчи усканаларни олиб, мрамр парчаларига нақш усурларини, занжира каби олдий нақшларни уйиб юрар эди. Бора-бора унда бу хунарга қизиқиш ортиб борди. Амакиси биноларни безаш ишларида бирга олиб юрар, унга устачилик қоидаларини ургатарди. Унга аввал олдий усимликсимон ва геометрик нақшлар чизишни, сунтра мрамр тош турларининг фарқини, асбоблар билан муомала қилишни, тош тилини тушуниш, қўлни пишиштиш, кескич ва пона билан муомала қилиш, болгадан тўғри фойдаланишни ҳам мукаммал ургатди. Устози Жалолга тош ўймакорлигида ишлатиладиган қуроолларнинг сифати устанинг ишлаши учун катта аҳамиятга эга эканлигини, ҳамда «Уста уста эмас, асбоби уста» мақоли бежиз айтилмаганини уқитарди.

«Бир киши узини уста деб атгани учун Бухоро амири қаттиқ газабланибди. Қўглаб хунармандлар орасида бу шараф қамдан-қам одамга муяссар булар экан. Газабланган амир бу одамни зиндонга ташлашни, хунарини қўрсатиб, узини оқламагунча озод қилмасликини буюрибди. Унинг ҳеч қандай иш қуроли йўқ экан. Хамиша ёнида олиб юрадиган пичоғи билан бир кечада зиндон деворига шу қалар гузал нақш чизибдики, бундай нақшни фақат эртак ёки тушда қуриш мумкин экан. Уста деган номни у ана шундай оқлабди».

Зеҳни уткир, сабрли Жалол тоштарошлик сир-асорини пухта урганиб борди. У «Аллоҳ доим сабр қилувчилар биландир», деган ояти қаримага амал қилди. Ниҳоят 16 ёшдан мустақил ишла бошлади. 1923-1925 йиллари у Урта Осиё Давлат университети-нинг ишчилар факультетида ўқиди. 1925-29 йиллари Самарқанднинг «Горняк» артелида ва

1929-35 йиллари Тошкентдаги хунармандлар уюшмасида уста бўлиб ишлади.

1928 йилдан Самарқанд ва Тошкентдаги турли маҳаллий саноат бирилшмаларида тоштарош усталар қаторида хизмат қилди.

1940 йилда Жалол Жураев ва унинг укаси Болта Жураевлар Тошкент ва Самарқанддаги жамоат биноларини безашга таклиф этилади.

Тоштарошлик ишларини ака-укалар биргаликда бажара бошладилар, улар Тошкент куранти, Хурмат тахтаси, Самарқанддаги «Озодлик» ёлдорлигининг супаларини, Панжакентдаги Рудакий музейини безашда қатнашдилар.

1945-47 йиллари академик А. Шүтүев лойиҳаси асосида Алишер Навоий номидаги Давлат Академик опера ва балет катта театри биносини безашга жалб қилинди. У Хива зали изорасини ва 12 ўйма мрамр плитани, булардан ташқари, театрнинг мрамр зиналари ва деворларини безаб турган ўймакорлик нақшларини бажарди. Айниқса, зина, зина тусиқлари ҳамда тагқурсиларни ажойиб геометрик ва йслимий нақшлар билан безаганки, булар кишига завқ бағишлайди. Театр биносини безашдаги катта хизматлари учун 1948 йили Жалол Жураев Давлат мукофоти лауреати деган юксак унвонга сазовор бўлди. Шундан кейин ҳам уста ижоди тақомиллашиб, янги босқичларга қўтарилиб борди.

У Шарқнинг нодир тарихий ёлгорликлари, Амир Темур макбараси, Шердор, Улугбек мадрасаларини таъмирлашда уз ҳиссасини қўшди.

Ака-ука Жалол ва Болта Жураевлар 1970 йилда А. Икромов номидаги Ўзбекистон маданияти ва санъати тарихи давлат музейида Алишер Навоийнинг мрамр барелъфини бажардилар.

Тоштарош Жалол Жураев мрамрлан лаганлар ишлар экан, уларга нақш безакларидан ташқари Қуръони қарим, Хадиси шариф ва ҳикмати сўзлардан уйиб ёзган. Бу лаганлар фақатгина рўзғорда ишлатилмай, хонадонларни безаган ва қишларда сеҳрли руҳий таъсир уқтаган.

Уста уз уйида шахсий буюртмаларни ҳам бажарар эди. Жуда катта сабр-тоқат талаб қиладиган хунарни уни жуда осойишта қилиб қўйди. Уста Омонқўтон, Фозгон мрамрларидан фойдаланарди. Айниқса сифатли рангга эга бўлган Фозгон мрамрини кўп қулларди. Бу мрамрлардан жуда чиройли, нозик нақшлар уйиш мум-

кин. Йул-йул туқ кулранг, бир хил рангли мрамрин усталар ёқиради. Оқ ва қора мрамрин эса жуда кам ишлатишди. Қадимги усталар кулранг мрамрлан куп фойдаланишган.

Камгап, ўз устида тинимсиз изланувчан, кексаиб қолган бўлса ҳам тиниб-тинчимас устанинг ҳовлисидан ўтсангиз, эрта тондан шомгача болганинг туқ-туқ-туқ овозини эшитгандингиз. Аммо 1977 йили ногаҳон гўзал оҳанглар тўхтади. Уста 86 ёшида дунёдан кўз юмди.

Шарқда машҳур бўлган буюк наққош Моний айтганидек: «Агар кимки расмдаги ҳар бир чизиққа жон бағишлай олар экан, у санъат калитини эгаллаган бўлади». Жалол Жураев ана шу санъат калитини эгаллаган буюк, камтарин санъаткорлардан бири эди. У бутун умри давомида жаннат гуллари гузаликларини, ҳаёт қувончи ва ташвишларини, ўз дардини тош тили орқали ўниси овозда кўйлади. Лекин, минг афсуски, устанинг тошдаги дostonларини, куйларининг ўниси овозини эшити олаемизми? Йўқ, чуқки, биз тош тилини, нақш тилини, қолаерса, санъат тилини, маданиятимизни унутаёзиш арафасида турган халқ эдик. Вақтлар келадики, тошда битилган дostonларнинг ўниси овозини эшитишга муюсар бўламиз.

Қанча-қанча ота-боболаримиздан қолган миллий меъморчилик обидалари ва халқ амалий безак санъати намуналари ёнидан ўтмиз, кўрамиз, лекин уларнинг қалбини кўрмаймиз. Уларнинг тилини билмаймиз, чуқки бадийий маълумотимиз етмайди.

Уста бизга мерос қолдирган асарлар доимо қалбимизда яшайверади. Халқимиз айтганидек, яхши уста икки умрга эгадир. Ҳақиқатан ҳам Жалол Жураев икки умрга эга. У яратган асарлар ҳозир ҳам халққа хизмат қилмоқда. Ота-боболаримиз «Яхшидан боғ қолади» деб бежиз айтишмаган. Шу уринда бир ривоят ҳаёлимиздан ўтади: «Кўкхам кўнларининг бирида Султон Ҳусайн саройда ёлғиз ўтиравериб зериқибди-да, хийла вақтдан бери Мир Алишердан дарак бўлмади, бориб ҳолидан бир хабар олиб келай, деб дусту яшайдиган маҳаллага йўл олибди. Бориб қараса, Мир Алишер энг шимариб боғида ишлаётган экан. Бунни кўрган Султон Ҳусайн отдан тушиб, соғлиқ-омонлик сўрабди-да: «Хорманг, дустим, нега шоирлар мажлисида камнамосиз, десам, боғбонликни пеша қилибсиз экан-да», — дебди. Мир Али-

шер ҳам белбоғи билан пешонасидаги мунчоқ-мунчоқ терни артар экан: «Кўкхам келса, кўчат эк, деган экан машойихлар. Шу боғдаги қуриган олма-ларни кўприб ташлаб, ўрнига уч-тўрт тул енгўқ экяпман», — деб жавоб берибди: — «Эҳ, дустинам-эй, қариган чоғингизда боғнинг сизга не кераги бор? Сиз билан биз ёшимизни яшаб, ошчимизни ошаган бўлсак. Бу енгўқларингиз қачон ҳосилига киради-ю, Сиз унинг мевасидан қачон ейсиз? Мана шу боғдаги меваларнинг бориға шўкр қилиб, соя-салқинда газал битиб ўтиравермайсизми?» — дебди подшо. Шунда Мир Алишер кулимсираб: — «Дустим, яхшидан боғ қолади, деган нақлни эшитгандимсиз? Мен бу кўчатларни кўча чангитиб юрган болакайлар, балким уларнинг ҳам болалари учун экяпман. Бир кўни келиб, шу кўчатларнинг ҳар бири азим дарахт бўлиб, одамлар унинг мевасидан тотиб кўришганда, «Бу боғ Мир Алишердан қолган» дейишса, шунинг ўзи менга ҳар қандай нёматдан лаззатлпроқдир», — деб жавоб берибди. Бу гапни эшитган Султон Ҳусайн Мир Алишернинг саховатига қойил қилиб, унга бир ҳаёти тилга чиқариб берибди. Мир Алишер тилгага қараб: «Ана, кўрдингизми, дустим, экаетган ниҳолларинг ҳозирданоқ ҳосил бера бошлади», — деб кулиб кўйибди. Султон Ҳусайн Мир Алишернинг ҳозиржавоблигига яна бир бор қойил қолган экан...

Устанинг тошга уйиб ишлаган гуллари жаннат гуллари эслатади. Алишер Навоий боғ саройида юрганда, мусаввир унинг буюртмасини келтирди. Навоий дарҳол мусаввир шаънига бир байт бағишлайди. Мусаввирнинг тасвирлаган манзараси ва турфа-туман гуллариинг силсиласи шоирнинг боғида ҳам учрамас эди. «Ёр юзининг ҳеч бир чаманидан, бутун дуненинг гуллариини жамлаган чорбоғимдан ҳам сиз тасвирлаган гуллариинг монандини топиб бўлмайдик-ку? — деб Навоий хайратга тушди, офаринлар айтади. Шоирнинг бениҳоя ажабланини пайқаган ва ўз қадрини билган мусаввир: «Биз инсонмиз, ерда истиқомат қиламиз, бу эса жаннат гуллари», — деб жавоб берибди.

МАЪРИФАТЧИ ШОИР ва олим Ибрatнинг бир хийосида уша даврда Россия генералларининг муғомбирлиги содда бир зийлининг ниғоҳи билан тасвирланади. Унинг ўзи қўшгина воқеалар гувоҳидир. Баъзи воқеаларни эса қўзғолонда иштирок этганларнинг хотиравларига асосланиб ёзган. Ҳар ҳолда Ибрat асарида уруш даҳшатини кўриш мумкин.

Архив ҳужжатлари кўра, бу фоживий воқеа қуйидагича содир бўлган. Бу ерда Туркистон мустақиллиги учун илк марта кураш бошловчилар ҳақида гап боради.

Иттиҳодкорлик ниятларини амалга ошириш учун генерал-майор Скобелев асосий қўшинлари билан Намангандан чиқиб, Турақурғон томон юриб, 1875 йил 23 октябрда у ерда қўлчоқлар ва бошқа аҳолига ҳужум қилиб уларни яқсон эътиди ва йиккинчи кўни Чуст томонга кетади. Қўзғолон раҳбарлари, рус қўшинларининг Намангандан узоққа кетганлигидан фойдаланиб, шаҳарни осонгина эгаллаб олмақчи бўлдилар. Улар рус генералларининг хийланайрангларини билмасдан, Наманганни эгаллаб олдилар ва 24 октябр кўни Урдала бекиниб олган рус гарнизонига ҳужум қилдилар. Ҳужум уч кўн давом этди, аммо улар Урдани эгаллаб ололмадилар. Маҳаллий халқ истилочиларга қарши қаттиқ жанг қилди.

26 октябрда Скобелев Наманган остоналарига қайтиб келиб, 27 октябрда 26 та тўп билан Наманган шаҳрини уққа тутди. Қўзғолончилар тор-мор этилдилар. Расмий маълумотларга қараганда, улардан 3800 киши ҳалок бўлди. Руслардан эса 6 киши ҳалок ва 38 таси яралор бўлди, ҳолос. Аслида қўзғолончилардан ҳалок бўлганлар саноксиз эди.

1875 йил 15 ноябрда К. П. Кауфман имзолаган «Қўқон чегарасида ҳарбий ва сиёсий ишлар ҳақидаги қай»да ёзилишича, Қўқон хонлигида «осойишталик» урнатилган. Аммо Қўқон ва бошқа шаҳар, кишлоқлардаги ўзбек ва тожик аҳолиси ташвиш ва ҳаяжон ҳолатида эди. Барчалари Пулатхонни ўзларининг хонлари деб тан олшган. Айрим маълумотларга қараганда, Абдурахмон Офтобачи Пулатхон дўқ-пуписаси учун у билан хафаланиб қолган. Пулатхоннинг ўзи Асакада экан.

Хайдар БОБОБЕКОВ,
тарих фанлари доктори

ПУЛАТХОН ҚЎЗҒОЛОНИ

К. П. Кауфманнинг сузларига қараганда, Қўқон шахрига Пулатхоннинг фармонига қура, Абдулғаффор бир неча юз қирғизлар билан келиб, ўзбошимчилик билан ноҳуя ишлар қилибди.

Рус қўмондонлигининг талабига қура, Ашт аҳолиси Оқжардаги рус отрядига вакиллари янбо-риб, уларга 4та милтик ва 2 та қилич топширади. Аммо қўзғолончилар тоғлик қишлоқларда ҳали бор эди. Қўзғолончиларнинг айрим қисми қочиб кетган бўлса-да, раҳбарлари янгидан йигитларни сафарбар қилиб, сафларини тиклаб оладилар. Полковник Пигулиннинг маълумотига қараганда, қўзғолончиларнинг бошлиқ-ларидан Танаберди (аблиқлик) катта обруга эга бўлган, яна қи-чоқ Ботиркул (сарбоғлик), тожик Исфандиёр (Ашт атрофидан), Тур-гун (шообалик), Мулло Қушай (марғузурлик) ва қирғиз Эшбута ҳам машҳур бўлганлар.

Бу уринда яна шунга ҳам айтиб ўтиш мумкинки, Ибротнинг «Тарихи Фарғона» асарида баён этил-ган Балиқчи фожияси аслида На-манганда қўзғолон бостирилган-дан сунг содир бўлган. Бу ҳақда рус архив манбаларида маълумот-лар бор. Мазкур фожиявий воқеа 11-12 ноябрь кунлари содир бўла-ди. Бунда қўзғолончилардан 200дан ортиқ киши ҳалок бўлган, руслар томонидан эса бир киши ҳалок ва саккиз киши ярадор бул-ган.

К. П. Кауфман Балиқчидаги галабадан кейин: «Душмanning қаршилигига қарамай, даренинг унг соҳилида бизнинг барқарор-лигимиз таъминланди», — деб ёза-ди.

1875 йил 24 ноябрда Н. Петро-вский ҳам ўз фикр-мулоҳазалари-ни билдириб: «Қўқон хонлигида-ги галаёнлар ҳақида қайд»ни ёза-ди. Унинг фикрича, шу йилнинг

июль ойидан ноябрь ойигача хон-ликда очик қўзғолон бўлиб, рус қўшинлари томонидан мағлубият-га учраганига қарамай, қўзғолон пасаймай, кучайиб борган. Бун-дан ташқари, Қўқон хонлигида қўзғолон бошлангандан бери рус-ларга қарши шундай мардонавор қаршилик қўрсатилганки, ҳатто Қўқон хонлиги ҳозиргига нисба-тан тўққиз марта катта бўлиб, рус қуроли жазосини қўрмай ту-риб, руслар маҳаллий ерларни бо-сиб олаётганда ҳам шунчалик қар-шилик қилинмаган эди.

Бу икки қайдада вазиятта икки хил баҳо берилган. Қайси бири ҳақиқатга яқин? Бизнингча, Тур-кистон генерал-губернатори К. П. Кауфман ўз «обруйи»ни Русия императори олдига ошириш учун содир бўлаётган воқеаларнинг таф-силини узининг фойдаси нуктаи назардан қаршалаб ёзган, чунки агарда у қўзғолончилар қаттиқ қар-шилик қўрсатаётганини, руслар ан-чагина қўрбонлар берганини, руй-рост ёзса, катта-катта мукофотлар, унвонлар ололмас, Русия импе-раторининг унга нисбатан муноса-бати ҳам салбий томонга узгари-ши мумкин эди. Шунинг учун Н. Петровский маълумотлари қим-матлироқ ва ҳақиқатга яқинроқ-ди.

Халқ озодлик ҳаракатида маст-чоқликлар қўзғолони алоҳида эътиборга эгадир, чунки бу қўз-ғолон ҳали чуқур урганилгани йўқ ва бу борада тарихчилар уртасида турли фикрлар мавжуд. Масалан, М. Гибсов ва И. А. Сташченко Мастчоҳдаги қўзғолонни (асли Маст шоҳдир) реакцион деб баҳо-лашса, М. А. Ҳасанов эса Пулат-хон қўзғолони ҳақида батафсил тўхтаб, мастчоҳликлар ҳақида уму-ман ҳеч нарса айтмайди. Нета бун-дай? Ваҳоланки, рус жазо отряди Мастчоҳ қўзғолонини шафқатсиз-лик билан бостирган эди.

Зарафшон округи бошлиғи ёзи-чица, «Тоғли аминлар ва муфтий виждонан ва сидқидиллик билан ўз вазифаларини бажариб келган, ўтган 1875 йил ва ундан аввалги йиллар ҳам тартибсизликка чақи-радиган ташвиқотларнинг одди-ни олишган ва солиқларни тулик йиғиб олишганлари бунга исбот эди.

Қўқон хони тахтига даъвогар Назарбек Суфибек ўғли Лайлак-да қўқонликлар томонидан мағ-лубиятга учраган. Кейин, Қорате-гин оркали Мастчоҳга келган Қў-қон хони Худоёрхон вакиллари уни талаб этганда, мастчоҳлар даъвогарни беришмаган эди. Ушанда Мулла Замон ва Шайх Назар аминларга даъвогарни ту-тиб беришлари учун Қўқон хони-нинг мирохури 800 сўм пул ва 5 та от ваъда қилган, улар рад жаво-бини айтиб, озгина мукофот эва-зига Назарбекни Панжакентга ку-затиб қўйишди.

Август ойида қўқонлик зола-гонларнинг дин учун муқаддас урушга — газотта таклиф қилиб, тоғликларга юборилган мурожаат-номаларини менга (яъни Зараф-шон округининг бошлиғига — Ҳ. Б.) олиб келиб беришган эди».

Пастпи Мастчоҳга учинчи Орен-бург казаклар юзлиги билан шта-б-капитан Арсендаренко юборилиб, қоратегинлик Шоумухаммад Ра-ҳимнинг режаси даф этилади ва оқибатда у, Панжакентдаги рус-лар бошлиғига улар билан дўст эканлиги ҳақида мактуб юбора-ди.

1876 йил 28 январда генерал-лейтенант Колпаковский Русия Ҳарбий вазирига Қўқон хонлиги-да бўлаётган қўзғолон 1875 йил октябрь ойининг ургаларида За-рафшон округининг тоғлик аҳо-лисига ҳам таъсир этиб, Мастчоҳ водийси аҳолисининг маҳаллий маъмуриятга бўйсунмаётгани ҳа-

қида хабар беради ва шу йил 17-27 ноябрь кунлари орасида рус қўшинлари билан бўлган жангларда мастқоҳликлар томонидан 300 киши ҳалок бўлганлиги ва ярадорлар ундан икки марта кўпроқ бўлганлигини эътиборда.

Аслида воқеалар бундай содир бўлган эди: 1875 йил 8 ноябрь кунги мастқоҳликлар Қўқонда бошланган халқ озодлик курашида қўшилмоқчи бўлишди. Шу мақсадда улар бўлис (волость) бошқарувчиси Мирза Ҳакимни ҳибсга олиб, Қўқонга юборишди. Пилдиروق қишлоғида эса қози Мулла хожани қамашди. Бундан қуриниб турибдики, мастқоҳликлар маҳаллий маъмурият бошлиқларини ҳибсга олишиб, халқ озодлик курашига қўшилдилар. Бу ҳолни Зарафшон округининг бошлиғи ҳам эътироф этиб: «Охири икки ой ичида Пулатхоннинг таъсири хонликда кучайиб бормоқда ва Уратепанинг собиқ беги Абдулгаффор унга қўшилди», — деб таъкидлайди.

1875 йил май ойидаги расмий маълумотларга қараганда, Абдулгаффорнинг уғиллари Оқбута ва Бекбуталар Мастқоҳда истилочиларга қарши ташвиқот юритган, аммо ушунда тоғлиқлар Оқбутани уларининг беги деб қабул қилмаган эди. Бу ҳолдан аҳоли ташвишга тушиб, Абдулгаффор ва Алибек вакиллариининг ваъдаларига ишонмай, иккиликни туришган эди. Рус қўшинлари Маҳрам қалъасини қайтадан эгаллаб олгандан сўнг Абдулгаффорнинг ўғли Тўхтамиш Чорку ва Исфарада қаттиқ ташвиқот юргизиб, Мастқоҳга 350 кишилик маҳаллий отряд юборди. Дастлаб уларга юқори Мастқоҳ аҳолиси қўшилади. Абдулгаффор уз уғиллари билан Пулатхон номидан газовот эълон қилиб, мастқоҳликлар қўзғолонини Қўқон хонлигида бошланган умумхалқ озодлик курашининг асосий мақсадига мувофиқлаштириб юборди.

Абдулгаффор мастқоҳликлар қўзғолонига раҳбарлар тайинлашни уларнинг узларига ҳавола этди ва маблаг билан таъминлаб туришни уз зиммасига олди. Мастқоҳликлар узларига бошлиқ этиб Қаландар мирохуни сайладилар ва унга Пулатхон номидан Фон, Ягноб, Палгар, Кипшут ва Мастқоҳда қўзғолон кутаришни топширишди. Шу мақсадда ноябрь ойининг биринчи ярмида аҳолига мурожаатнома эътибор, газовотга қў-

шилишларини таклиф этиб, Қаландар мирохур, Мулла Қоровул беги, Қози Мухаррам, Эшон Зие, Комил ва бошқалар имзо чекишди. Бу мурожаатнома Палгар, Исқандар (Фон, Ягноб), Кипшут бўлисларига ва Ургутга юборилди.

Шу вақтда Пулатхон Тошкентда яшаётган Саидбек ва Шодибекларга хат эътибор, уларга узларининг Моғий ва Фароб бекликларини тиклашни таклиф этди.

Дастлаб тоғлиқ қишлоқлар аҳолиси газовотга ёппасига қўшилиди. Фақат юқори Палгардаги Самтич, Вишист, Шаботқи боло, Шаботқи поён, Дарх-Утчоғар ва Пахтут аҳолиси Қаландарнинг талабига кура, озик-овқат ва пул юбордилар.

1875 йил ноябрь ойининг бошларида Қаландарнинг қўшинлари Зарафшон дарёсининг иккала соҳилидаги Сақтичлан Пахтутгача бўлган йулларни эгаллаб олди. Бу эса унга катта улқани уз назорати остига олишга имконият берди. Шу муносабат билан Палгарнинг зодагонлари Қаландар ҳузурига келиб, ундан амин, муфтий қози лавозимларига ердиклар ва фахрий тунлар олиб кетишди. Айниқса, Пулатхон 1875 йил 12 ноябрда Қаландарга тўқсабо уновонига ерлик бериши, 1200 сўм пул, 200 чопон ва 6 от юборгани унинг обрўини яна ҳам оширди. Зарафшон округининг бошлиғи А. Абрамовнинг сузига қараганда: «Озик-овқат, буюм ва пул маблағлари билан таъминланган деярли барча мастқоҳликлар Қаландарнинг яққа қўмондонлигига бирлашиб Шаботқи болодан Мастқоҳга борадиган йўлларини мудофаасини тайёрлашди».

Мастқоҳда бошланган қўзғолонни бостириш учун генерал А. Абрамовнинг буйруғига биноан штабс-капитан Арендаренко қўмондонлигида 3-Туркистон батальонининг учинчи рота, бир тоғ туни, 10 қути уқ ва 10 казак билан штабс-капитан Коневский бошчилигида юборилди.

Пастки ва Урта Палгар аҳолиси рус отрядини олқишлаб қутиб олади, чунки мастқоҳликлар Зарафшон дарёсининг унг соҳилидаги Варзминон оқсоқоллигидаги қишлоқларда узоқимчалик қилганликларидан норози бўлишган экан. Варзминордан Пахтутга томон рус отряди юриши билан учраган 50-80 кишилик қўзғолончилар отишмай, чекина бошлайди. Фақат Пахтут билан Ша-

ботқи поён оралиғида рус отрядининг илғорлари, прапоршчик Грунталь раҳбарлигида ярим соат чамаси қўзғолончилар билан отишма қилдилар. Рус жазо отряди тўхтамай юришда давом этиб, 19 ноябрда Шаботқи болога етиб келиб, қўзғолончилар билан отишма бошлади. Қўзғолончилардан 20 киши ҳалок бўлди ва 26 киши ярадор бўлиб, Вишистга чекинди. Руслар Шаботқи болода аҳолидан фақат 10-15 кишини учратдилар, холос. Уларнинг сузига қараганда, 80 оила 16 ноябрда қишлоқни ташлаб, тоғ дарасига чиқиб кетган экан. Пилдиروقқин Мулла Қоровул беги эса Урта Палгарга қулай йўлда жойлашган бу қишлоқни бир неча кишилар билан ҳимоя қилмоқчи бўлибди.

Қўзғолончилар Вишистнинг унг соҳилидаги йўлни ҳимоя қилиш мақсадида енидаги тоғ қирраларига ўқчиларни жойлаштириб, пистирма қўйдилар ва йўлни тошлар билан тўсдилар.

Штабс-капитан Арендаренко қўзғолончиларни қирлардан қувиб чиқариб, юк ортилган аравалар ва артиллерия учун Вишистга йўл очмоқчи бўлади. У ерда эса Қаландарнинг 2000 кишилик асосий қўшини жойлашган эди. Шу мақсадда Арендаренко Шаботқи болодан 1/4 верст берида Вишист йўлида қулай жой топиб, илғор батальонининг учинчи ротасидан ярим взвод ва 3-Оренбург юзлигидан 10 казак ҳимояси остида барча араваларни, тоғ туларини урнатиб, уларга қирни эгаллаш буюрилади. 20 ноябрь кунги соат 4 дан 30 дақиқа утганда Арендаренко қолган учта ярим взвод билан уч зобит бошчилигида Шаботқи болонинг шимолий чўққиси томон кутарила бошлайди. Юришнинг бошидаёқ пистирмадан отилган ўқ билан поручик Ринггядиннинг қули яраланди. Биринчи ярим взвод биринчи қиррага яшириниб чиқиб, пистирмадаги 20 кишини найзалар билан санчиб улдиради. Қолган 200га яқин пистирмадаги ўқчилар иккинчи тўсиққа бекинадилар. Топ билан жароҳатланган икки аскар ва бир унтер зобитини қолдириб, рус отряди чекинаётганлар ортидан тезда бориб, бир неча дақиқа жанг қилиб, иккинчи пистирмани ҳам қўлга қиритишади. Бу жангда қўзғолончилардан 26 киши ҳалок бўлади, руслардан эса 3 киши ярадор бўлади, холос.

Ушбу рус ярим взводи озгина

дам олиб, тошлар билан яхши тусилган учинчи пистирмага ҳужум қилади. Қўзғолончилар уларга аниқ ўқ отишади. Биринчи отишмадаёқ, руслардан 4 аскар ва бир унтер зобит ҳалок бўлади, 1 унтер зобит (штабе-капитан Арсена-ренко) ва 7 аскар яраланади. Яраланиб келган Арсендоренконинг ўрнига бошлиқ бўлиб поручик Детков қолади. У яна жангга киришади, аммо 4 аскар ҳалок бўлганлиги ва пистирмагиларга ердан келаётганини қуриб, чекинишга буйруқ беради. Русларнинг чекиниши 3 соату 30 дақиқа давом этади. Чекиниш жараёнида руслардан яна 2 зобит (поручик Детков елқасидан ва прaporшчик Грунталь қулидан) ва 4 аскар ярадор бўлади.

Русларга ердан келгандан сўнг улар 28 ноябрда қўзғолончиларга қарши яна ҳужум қилиб, чўққини зabt этишди. Бу жангда руслардан 1 обер-зобит (штабе-капитан Коневский) ва 3 аскар ҳалок бўлди, 16 аскар яраланади. Қўзғолончилардан эса 300 киши ҳалок бўлади, деб айтилади.

Полковник Яфимович 29 ноябрда олган хабарига қараганда, қўқончиқлар мастқоҳчиқларга ердан-га отряд юборишқан, аммо улар йулда руслар томонидан орқага қайтарилган.

Мастқоҳчиқлар ҳали бутунлай енгилмаганд эди. 1876 йил 11 январда Зарафшон округининг бошлиғи А. Абрамов Туркистон округининг вақтинчалик ҳарбий бошлиғига ёзган хатида айтишича, Оббурдон остонасида мағулиягга уйраган мастқоҳчиқлар асосий сардори Қаландарбек бошчилигида Зарафшон юқорисидаги Пилди-роққа чекиниб, пайт пойлайдилар. Пулатхондан моддий ердан олиб турган Қаландарбек Қўқон хонлигининг беги сифатида Мастқоҳда узи булганича ҳукмронлик қилади ва аҳолини дин учун курашга қақариб, пақсти тоғли бўлисларга мувожаатномалар юбориб туради. Мадрушкатгача булган барча қишлоқларни Қаландарбек эгаллаган эди.

Қўзғолоннинг авжга чиқиши олдини олиш мақсадида, генерал-майор А. Абрамов қишки жазо отрядини юбормоқчи бўлади. Жа-зо отрядида бир рота пиеда, битта тоғ туғи ва 25та казак бор эди. Мастқоҳ улқасида уларнинг пайдо бўлиши аҳолининг бир қисми-га катта таъсир этиб, улар итоат-корликларини билдириб, қурол-

ларини топшириб, омонлик тила-шади. Бундан ташқари, 19 январ-дан 20 январга утар кечаси маст-қоҳчиқларнинг сардори Мадруш-катда асирга олинади.

1875 йил 20 ноябрда Пулатхон Маргилонда эди. Унинг фармо-нига қўра, Қўқондан 4000 киши Оқжар кечувиға келиб, атрофла-ғи қишлоқларга жойлашди.

21 ноябрь куни Мулло Қўшай қишилари штабе-капитан Ионов ва унтер зобит Даниловларни асир-га олиб, Пулатхонга юборишди. Пулатхон бунинг эвзавига Мулло Қўшайга янги отряд тузиш учун пул ва қуроллар берди.

Сирдаренинг чап соҳилидаги Гуртепа қишлоғида 1500 қўзго-лончи тулланганлиги ҳақида ге-нерал Скобелев хабар олди. У 30 ноябрь куни бу ерга ҳужум ки-либ, қишлоқни ёқиб ташлади. 2 декабрда эса Ботир туранинг от-лиқ отрядини Нориндан нарига кечинтириб, Улжабой қишлоғида жойлашган қўзғолончиларнинг бир гуруҳ отлиқ аскарларини ки-риб ташлади. Умуман олганда, 1875 йил ноябрь ойининг иккин-чи ярми ва декабрь ойининг бош-лариди Пичутин ва Мюллер-Заго-мельскийлар қўмондонлигидаги рус отрядлари Намангандан Ҳ-жанда борадиган шимоллий йўл-ни жанглар билан қўзғолончилар-дан озод қилиб, Ҳўжанд билан алоқани тикладилар.

10 декабрда Пулатхон ва Абду-рахмон офтобчиқлар Маргилонда бўлиб, солиқ йиғиш билан банд эдилар. Абдулғаффор эса Асакага жунатилиб, у ерда Скобелев ҳ-жумининг олдини олиш мақсади-да мудофаа масаласи билан маш-ғул эди. Маълумотларга қараган-да, шу кунлари Қўқонда 5000 ас-кар, Конибодом билан Работ ур-тасида 1000 аскар 4 тул билан, Дашт Работда 3000 киши 3 тул билан, Гумхонада эса 1000 аскар бор эди.

Айрим маълумотларга қараган-да, 1875 йил 14 декабрда Пулат-хон Қўқонга ташриф буюради, уни аҳоли жуда катта тантана би-лан қутиб олади. Қўқондаги Ур-дадан то Мазанг қишлоғигача бул-ган йўлга гиламлар солинган эди.

Генерал Скобелев, Абдурахмон офтобачи бошчилигидаги қипчқ-ларга қарши қишки юриш режа-сини ишлаб чиқди. Оқруғ ҳар-бий қўмондони қипчқларнинг қишки яйловлари бўлимиш икки еув орасига қишки юришга яжо-зат берди. Бу юришнинг асосий

мақсади Қўқон хонлигида қип-чқларнинг мавқеини тушириш ва уларга сезиларли зарба бериш эди, чунки қипчқлар рус қўшин-ларининг ҳужумларига катта тус-қинлик қилиб, пийдатли қарши-лик қўрсатишди.

1875 йил 16 январь куни Рос-сия ҳарбий вазири Д. Милотин, Қўқон хонлиги ҳақида ўта мах-фий хатни Туркистон генерал-гу-бернатори К. П. Кауфманга топ-ширди: «Химматли ҳоким (госу-дарь) Константин Петрович! Сиз олий ҳазратнинг бизга йўллаган, Қўқон хонлиғига нисбатан биз-нинг келажакдаги хатти-ҳаракати-миз баён этилган мактуб мазму-нини мен император аъзамга ет-каздим. Олий ҳазратлари Сиз кел-тирган далилларни, яъни Сирдарё вилояти чегарасида қатъий тал-бирлар билан тинчликни ва осойишталикни урнатиш ва Урта Осиёда бизнинг қучларимиз мав-қеини сақлаб қолиш учун Қўқон хонлигининг қолган қисмини ҳам Сиз олийҳазратлари қулай ва ло-зим топганингизда эгаллаб оли-шингизга рухсат бердилар. Олий химматли ҳоким, менинг Сизга чин садоқатим ва ҳурматимни қа-бул қилгайсиз».

Генерал-губернатор Кауфман бу махфий курсатма асосида истило-чилик қўламини янада кенгайтир-ди ва Қўқон хонлигини бутунлай босиб олди. Аммо Пулатхон раҳ-барлигида ҳозирги беш мустанқил республика ҳудудларида яшаб, умумий ота юртимиз — Туркистонни «оқ подшоҳ» Русиянинг жуда куч-ли қўшинлари истилочилигига қарши бир ёқадан бош чиқариб ҳимоя қилган фидойи ватандош-ларимизнинг омонлари халқлари-миз дилидан сира-сира ўчмайди ва миллий ифтихор туйғуларини уйғотади. Мана шу қутлуг кураш-чиқларнинг ҳозирги авлодлари ҳам бир ёқадан бош чиқариб, умумий уйимиз — Туркистонни гузал ва обод қилиш учун фидокорлик қўр-сатишлари тарихий заруратдир.

ТАРИХИЙ ЖОЙ НОМЛАРИ — МУҚАДДАС

Жой номлари (топонимлар) тилимиз дугат таркибида салмоқли урин эгаллайди. Уларнинг миқдори атоқли отларнинг бошқа турларига нисбатан бир неча бор ортиқдир. Жой номлари кишиларнинг кундалик турмушида, ижтимоий, маданий-маънавий ҳаётида энг зарур бўлган муҳим лисоний воситалардан ҳисобланади.

Ном — халқ тафаккурининг меваси. Унда халқимиз тарихининг кичик бир зарраси ифодаланган бўлади. «Жой номлари — ернинг тили, тарих ёдгорликларидир», — деб олимларимиз бежиз айтмаганлар. Ҳақиқатан ҳам ота-боболаримиз ақл-заковатининг бетакдор мўъжизаси бўлган тарихий жой номларида уша ернинг табиий аломатлари, жамиятнинг узиға хос жиҳатлари, тиллар орасидаги муносабатлар, аҳолининг миллий-маънавий руҳияти, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти маълум даражада ўз инъикосини топади. Бинобарин, тарихий топонимларда миллийлик ва табиийлик хусусиятлари ҳамisha сезилиб туради.

Тарихий жой номларига назар ташлар эканмиз, уларнинг талай қисми аҳолининг ўтмишдаги этник таркиби — қайси уруғ, қабила, қавм, тоифага мансублигига алоқадор ҳолда вужудга келганлигига гувоҳ бўламиз. Бу уринда уларнинг базилариға тўхтаб ўтиш мақсадға мувофиқдир.

Маълумки, қипчоқ қабиласи ўзбек эланининг энг катта ва асосий қабилаларидан бири бўлган. Бу қабилага мансуб кишилар ҳозирги Ўзбекистоннинг турли ҳудудларида утқоқлашиб қолганлар. Тарихчи олим, профессор Карим Шоннёзовнинг ёзишича, XIX аср охирида биргана Фарғона vodiисидаги қипчоқлар 70 мингга яқин кишини ташкил этган. 1917 йилда олинган аҳоли рўйхати натижаларига кура, vodiйда 84 та қипчоқлар яшайдиган қишлоқлар мавжуд бўлган. Қипчоқлар тарқалган жойларнинг базилари уларнинг номлари билан аталиб кетган. Фарғона вилоятининг Бешарик, Тошлоқ, Риштон, Данғара, Наманган вилоятининг Поп, Тўрақўрғон, Уйчи, Чортоқ, Наманган, Андижон вилоятининг Олтинкул, Ўзбоскан, Асака туманларидаги Қипчоқ деб юритилувчи қишлоқлар фикримиз-

ға далилдир. Шунингдек, Норин ва Ўзбосканда Қипчоқовул, Шаҳрихонда Қипчоққурғон, Тошлоқ ва Қўқонда Қипчоқарик номини олган аҳоли масканлари борки, булар ҳам бевосита шу қабила номи асосида вужудга келган. Шунн таъкидлаш лозим: нуфузли қипчоқ қабиласи ўтмишда бир неча уруғларға бўлинган эди. Ҳозирги вақтда бу уруғ номлари топонимларда сақланиб қолган. Чунончи, vodiй ҳудудидаги Ялшиқ, Пучугой, Элатон, Улмас, Қўгай, Қўгайулмас, Еттиқашқа, Тумор, Оқтумор, Думар, Оқбўйра, Қоратикон, Оқтикон, Товул, Довул, Қорабўйин, Сирмоқ, Оқтовлик, Чангароқчи, Тўрайғир, Қизилмуш, Бугач, Баққир қишлоқлари қипчоқ уруғлари номи билан аталгандир. Самарқанд вилоятидаги Жетиуруғ, Жағалбайли, Ойтамағли, Сарикипчоқ, Қорақипчоқ, Болтали, Бошбола, Қўштамғали топонимлари эса Зарафшон vodiисига тарқалган қипчоқ уруғлари номларига боғлиқ ҳолда яратилгандир.

Ўзбек халқи таркибига кирган йirik қабилалардан яна бири манғитлар Бухоро ва Қашқадарёда ҳал қилувчи аҳамият касб этиб келган. Бухоро хонлари манғитлардан чиққан. Тарихчи олим Н. Норкуловнинг ёзма манбаларға суъниб ёзишича, XVIII асрга келиб, Мовароуннаҳрда манғитлар 12 минг ўйлиқни ташкил қилган. 1923—1926 йиллар маълумотиға кура, Ўзбекистонда яшовчи манғитларнинг умумий сонн 130 мингдан ошқироқ бўлган. Республикаميزдаги Мангит, Мангитобод, Мангитлар, Мангитон, Мангиттепа, Оқмангит, Қорамангит, Тўқмангит қишлоқларининг номи мана шу мангит қабиласи ва унинг уруғлари номи асосида шакллангандир.

Бундан ташқари, республикаميزда Жалойир, Найман, Дўрмон, Қангли, Қўнгирот, Қатагон, Қенағас, Қовчин, Чимбой, Минглар, Ўзлар, Уйрот, Уйпун, Баҳрин, Қиет, Телов, Болгайи, Олчин, Қўрама, Чўчалачи, Унуг, Балиқчи, Тома, Хитой, Аргин, Ев, Олот, Қалтаёт, Қарлук, Қўшчи, Митан, Урганжи, Қатхат, Тузда каби тарихий номлар билан юритилувчи қўшлаб аҳоли масканлари мавжудки, буларнинг шундай тарзда аталиши аслида ўзбек уруғ ва қабилалари номлари билан бевосита алоқадордир. Мазкур топонимлар ва шунға ўхшаш қўшлаб жой номлари мамлакатимизнинг қайси қисмида қандай уруғ, қабилалар, халқлар яшаганлиги туғрисида гувоҳлик бера олади.

Тарихий жой номларида аҳолининг иқтисодий турмуш тарзи — шугулланувчи касб-қори, ҳужалик фаолияти ҳам ўз аксини топади. Маълумки, кишилар қадимдан турли касб-хўнарлар билан шугулланиб, ҳаёт кечирганлар. Уларнинг маълум касб-қор соҳасида ихтисослашуви жой номларида ўз «изи»ни қолдирган. Айрим қишлоқ, маҳалла, тузар, қўча номлари уша жойда кенг тарқалган касб-хўнар номлари билан боғлиқ ҳолда вужудга келган. Тошкент шаҳридаги Ўғарчи (эгар-жабдуқ тайерлаш билан шугулланувчилар маҳалласи), Уқчи (қамон ўқи ясайдиган усталар қўчаси), Самарқанд шаҳри ва унинг атрофларидаги Сузангарон (игна тайерловчилар маҳалласи), Наққошон (нақш чизиш, нақш яратиш касби билан шугулланувчи қиллоғи), Мискарон (мискарлар яшайдиган маҳалла), Қўқон шаҳридаги Баҳмалбоф (баҳмал туқувчилар маҳалласи), Дегрезлик (қозон қувувчилар, чўянгарлар маҳалласи), Қўрпабоф (қўрпа қавувчилар, қўрпа тайерловчилар маҳалласи), Марғилон шаҳридаги Ўйрмадуз (чоқ турларидан бири — йўрма туқувчилар маҳалласи), Милтиқсоз (милтиқ тайерловчилар маҳалласи), Тошкент (тегирмон ва чарх тошларини тайерлаб берувчилар маҳалласи), Риштондаги Чиннигарон (чинни буюмлар ишлаб чиқарувчилар маҳалласи), Дукчиен (дук, яъни йик ясовчи усталар қўчаси), Қўлолтон (қўлоллар маҳалласи), Бухоро шаҳридаги Маҳсидўзон (маҳси туқувчилар маҳалласи), Бўйрабўфон (бўйра туқувчилар маҳалласи), Пустиндўзон (пустин туқувчилар маҳалласи), Мухчагарон (мих ишлаб чиқарувчилар маҳалласи) топонимлари шундай номлар жумласидандир. Фарғона вилоятининг Тошлоқ туманидаги Қигизчилик, Ўзбекистон туманидаги Қогозгар, Риштон туманидаги Пичоқчи, Носгар, Самарқанд вилоятининг Нарпай туманидаги Қосагарон (қосагарлар), Бухоро вилоятининг Ўғиздўзон туманидаги Наматгарон (қигиз, яъни наमत босиш касби билан шугулланувчилар) қишлоқлари ҳам касб-хўнарни билдирувчи сузлар билан юритилгандир.

Жойнинг табиий-жўгрофий шароити — усимликлар дунеси, ҳайвонот олами, ернинг рельеф шакллари, тупроғи ва унинг хусусиятлари ҳам аҳоли масканларининг номланишида муҳим омиллардан ҳисобланади. Чунончи, республикаميزда Жийдали, Ёнғоқли (Бўвайда тумани), Юлғунзор (Учқўприк тумани),

Гумайли (Дангара тумани), Мингтут (Ўзбекистон тумани), Қатортут (Балиқчи тумани), Толқишлок (Бешариқ тумани), Терақур (Ғўчи тумани), Туптерак (Қосонсой тумани), Тупқайрағоч (Чортқ тумани), Олмазор, Бодомзор (Тошкент шаҳри), Шувокзор (Қува тумани), Урикди (Зомин тумани), Бодомистон (Сариосие тумани), Пистали (Қосон тумани), Шафтолизор (Олтинқул тумани), Қамиштепа (Охунбобоев тумани), Тиконли (Нурота тумани) сингари жойлар мавжуд бўлиб, бу топонимлар ўсимлик номлари билан алоқадор ҳолда вужудга келган. Жарқишлок, Жармаҳалла, Жарқургон, Жарқуча, Тепақишлок, Тепақургон, Чуқурқишлок, Чуқурқуча, Дунқишлок қишлоқларининг номланишига рельефни билдирувчи сузлар асос бўлган. Қумқишлок, Қуммаҳалла, Қумқуча, Қумтепа, Шурқишлок, Шурмаҳалла, Шуртепа, Шуроқер топонимлари эса тупроқнинг таркибига қура яратилган жой номлари саналади.

Тарихий топонимларнинг бир қисми киши исмлари асосида ном олган. Қишлок, маҳалла, гузарлар ўз даврида уша ерга асос солган, уни барпо этган, унга эгалик қилган ёки ободончилиги учун маблаг сарфлаган, бошчилик қилган оёрули, мутабар шахслар номи билан аталган. Фарғона вилоятидаги Худоёрхон, Маллахон, Юсуфқургонча, Чек Шариф, Ризомаҳалла, Бегимхонтепа, Жиззах вилоятидаги Ёшиматовул, Хайитқултепа, Самарқанд вилоятидаги Мулла Ёшқул, Уста Абдулла, Ҳақимқоқол, Андижон вилоятидаги Ниёзботир, Холматлоҳод, Солимаҳсум, Фармончек, Бобочек, Наманган вилоятидаги Ҳаққуллоб, Исмоилчек, Маҳмудчек, Тошкент вилоятидаги Хасанбой, Тешабойгузар, Алимкент, Қашқадарё вилоятидаги Доиеришайх, Раҳимсуфий, Авазчул, Хоразм вилоятидаги Дусимбой, Қурбоноталик, Шарифоталик сингари жой номлари бунинг еркин мисолидир.

Бир қатор тарихий жой номлари объект (жой)нинг урнашган ери, ҳажми, ўлчови, пайдо бўлиш вақтига қура аталган. Республикамининг турли ҳудудларида учровчи Булоқбоши, Тегирмонбоши, Сайбуйи, Ариқбоши, Қўллаби, Юқорикқишлок, Уртақишлок, Пастқишлок, Юқоримаҳалла, Уртақуча, Қуйиғузар, Қуйимаҳалла, Каттақишлок, Каттақуча, Каттақурғонча, Кичикқурғонча, Янгикқишлок, Янгикурғон, Ёскиққишлок, Ёскимаҳалла сингарилар шундай номлар жумласига кириди.

Баён қилинган фикрлардан қуринадик, тарихий жой номлари муайян маъно касб этади, маъносиз топонимлар йўқ. Уларда кизик-қизик тарихий фактлар, муҳим тарихий воқеа-ҳодисалар ўз аксини топади. Юқорида қайд этилган ашёвий далиллар бунинг исбот этиб турибди.

Тарихий топонимлар ҳақида сузлаганда, шунинг айтиб ўтиш зарурки, биз совет ҳокимияти йилларида ўтмиш даврлар дарақчиси, тарихимизнинг жонли шоҳиди, кадриятларимизнинг бир бўлаги — жой номларига нисбатан яхши муносабатда бўлмадик. Уларнинг қўлчиллигини сақлаб қолма олмадик, бир қатор номларимизни даврга мослаб ўзгартирдик, замонавий номлар билан алмаштирдик. Бунинг натижаси ўлароқ тарихий номлар урнини Октябрь, Социализм, Коммунизм, Комсомол, Пролетар, Партизан, Совет, Большевик, Правда, Дружба, Ударник, Заря, Салют, Советобод, Сигнал, Ҳужум каби ҳавоий номлар эгаллади. Табиийки, тарихий номлар урнида бундай тағ-замини буш номларнинг юзага келиши тоталитар тузумнинг мўддиш оқибатларидан бири эди.

Шунинг маъмурият билан қайд этиш лозимки, жумҳуриятимизда давлат тили ҳақидаги қонун қабул қилингандан кейин жой номларига муносабат тубдан ўзгарди. Жумладан, республикамиз Олий Кенгаши Раёсатининг қарори билан Фарғона вилоятидаги Киров туманининг Бешариқ, Ленинград туманининг Учқурчи, Фрунзе туманининг Дангара, Андижон вилоятидаги Москва туманининг Шаҳрихон, Ленин туманининг Асака, Бухоро вилоятидаги Свердлов туманининг Жондор, Тошкент вилоятидаги Коммунистик туманининг Юқори Чирчик, Ғалаба туманининг Куйи Чирчик, Калинин туманининг Зангиота, Оржоникидзе туманининг Қибрай, Сурхондарё вилоятидаги Гагарин туманининг Музрабод, Ленин йўли туманининг Қизирек деган тарихий номлари тикланди. Андижон вилоятидаги Советобод шаҳри — Хонобод, Илчычев шаҳри — Қорасув деб азалий номлари билан аталадиган бўлди.

Республикамизнинг бошқа ҳудудларида булгани каби Қўқон шаҳрида ҳам миллий ва халқчиёл номларимизни яна қайтадан истеъмолга кириштириб боришда бирмунча ишлар қилинди. Бунда, даставвал, маҳалла, гузар, қуча номлари шаҳар тарихига оид эзма манбалар асосида урганиб чиқилди. Халқ хотирасида сақланган номлар гула ёзиб олинди. Тарихий номлар ифода қилган жойлар аниқланди. Шу тариқа азалий жой номларини тиклашга киришилди. Шаҳар ҳокимлиги ҳузуридаги жой номлари комиссияси қарори билан бир неча қуча, маҳаллаларга уларнингнинг аввалги тарихий номлари қайтариб берилди. Ҳуноччи, Полторацкйи қучаси — Чаҳарбоғ, Женченко қучаси — Боғи Раҳмат, Правда қучаси — Уста Бозор, Пуғачев қучаси — Қипчоқарик, Аричяна қучаси — Аспаллоб, Генерал Қонарев қучаси — Банди Эшон, Марат қучаси — Ҳалифа Сафод, Бардин қучаси — Ашур Мирзо, Гривбодов қучаси — Жияқчилик,

Вокзальная қучаси — Қурпабоф, Ворошилов қучаси — Парпашабоф, Степан Разин қучаси — Миртохир, Вагутин қучаси — Бекларбеги, Трудовая қучаси — Девонбеги, Гоголь қучаси — Беквачча, Марҳамат қучаси — Чиннисоз, Матбуот қучаси — Тароқчилик, Чайковскйи қучаси — Шайхони поен, Даниэль Ферри қучаси — Жаҳонгир Мирзо, Ўзбоскан қучаси — Жаҳоноро, Чапаев қучаси — Мискарлик, Ульянов қучаси — Бақовул, Фурманов қучаси — Раис, Кизил Юлдуз қучаси — Қўрхона, Аврора қучаси — Бекбутабек, МОПР қучаси — Китобдор Мирзо деб ўзгартирилди. Тикланган тарихий номлар узларида касб-хунар, уруғ, қабила, мансаб-амалга оид атамаларни, тарихий шахслар исмларини ақс эттиргани билан муҳим аҳамиятга эгадир.

Қарши шаҳар ҳокимлиги қопилди номлаш (топонимик) комиссиясининг иш фаолияти ҳам диққатга сазовордир. Тилшунослар, тарихчилар, адаблар, журналистлар, маҳалла оқсоқоллари, фахрийлардан иборат номлаш комиссияси шаҳар микротопонимиясининг қадимий ҳолатини тиклаш, ноқулай номларни алмаштириш, янги номлар яратиш каби масалалар бўйича бир қатор ишларни амалга оширди. Номшўнос олим Т. Нафасовнинг ёзишича, Қарши шаҳрида 36 та маҳалла, 1000 га яқин қуча, тор қуча, гузар ва қучабоғлар мавжуд бўлиб, буларнинг талай қисми ҳозирги кунда тарихий номлари билан қайта атала бошланди. Беглар, Дарвозатутга, Чақар, Қуллол, Чармгар, Бештумбаз, Бузравот, Карлуқхона, Мағзон, Қат, Рақов, Карлуқбоғот, Отчопар, Заргар, Чилангар, Темирчи, Қаррот, Пичокчи, Зардузлик, Мискарлик, Хумдон, Қирғиғузар, Қўлбуйи, Шириншоҳ, Гулмачит, Тошмачит, Қовчингузар, Тошсарой, Гужумли, Қайрағочли, Қўрғонтеги, Тошқовуз, Мадрасагузар номлари ана шундай тикланган топонимлар жумласига кириди.

Тошкент шаҳар ҳокимлиги ҳузуридаги атамалар комиссияси ҳам пойтахт номларини тартибга солиш, тарихий топонимларни тиклаш борасида изчил ва мунтазам иш олиб бормокда. Ҳозиргача ҳеч қандай миллий маъно, ҳусусият касб этмайдиган оврупоча номлар билан аталиб келинган 300 дан зиёд катта-кичик қучалар, маҳаллалар, даҳа, мавзёлар номлари фуқароларнинг тақлиф, мулоҳазалари асосида, маҳаллий шартлоларни ҳисобга олган ҳолда ўзгартирилди. Тошкентнинг туплаб қадимий тарихий номлари тикланди: Афросиёб, Яланғоч, Қашқар, Қўшбеги, Қўқондарвоза, Оққурғон, Белариқ, Тирсақобод, Лангар, Баландмасжид, Қалибод, Қохота, Қорғеди, Қизилқурғон, Бекобод, Сузукоч, Сарихул, Оқдон, Шивали, Шоҳидонтёпа, Новаз, Обиназир сингарилар.

Тошкент шаҳри бўйича тикланган топонимларни аниқлаш маъносига кура бир неча гуруҳга бўлиш мумкин: 1) аҳолининг қадимий миллий таркибини акс эттирувчи номлар: Қашқар, Чувалчи, Туркқурғон, Қорасарой, Чимбой, Эшонгузар қабилар; 2) жойнинг табиий фазилатларини, усимликлар дунёсини, ер юзасининг шакллари, тузилишини ифода қилувчи номлар: Белтепа, Тепамҳалла, Хирмонтепа, Кутарма, Шуртепа, Жарқурғон, Чоштепа, Жаррик, Мингтурк, Боғкуча, Қуштут, Урикзор сингарилар; 3) аҳолининг касб-хунарига ва савдо-сотикқа алоқадор номлар: Пичоқчилик, Кулолқурғон, Эгарчи, Гүлбозор ва бошқалар; 4) кишиларнинг исми-шарифлари, ўтмишда қўлланган мансаб-амал номлари билан ифодаланган топонимлар: Иброҳимота, Мирзо Юсуф, Исом ота, Юнусота, Қозиробад, Миробод, Қўшибеги қабилар; 5) сувликка, сув таъминоти ишларига боғлиқ номлар: Беларик, Қувуририк, Каттаҳовуз, Гуручарик, Чукурсой, Заркайнар, Тарновбози, Ховузбуёй, Сарикул ва шунинг сингарилар.

Биз юқорида республикамизнинг баъзи шаҳарлари мисолида тарихий номларни тиклаш борасида қилинган ишларга тўхталиб ўтдик. Назаримизда, қилинган бу ишлар етарли эмас. Республикамининг ҳар бир шаҳар ва туманида тикланиши лозим бўлган тарихий топонимлар ҳали куп. Айниқса, узоқ тарихга эга бўлган кўҳна Самарқанд, Бухоро, Қўҳон шаҳарларида бундай топонимлар анчагина миқдорни ташкил этади. Давлат тили ҳақидаги қонунда ҳайл этилганидек, тарихий номларни илжиз борица тезда тиклаш ва умумистеммага киритиш асосий вазифамиз бўлмоғи лозим.

Халқ тилининг мислсиз бойлиги бўлган жой номларига тўғри муносабатда бўлиш, уларни авайлаб-асраш давлат аҳамиятига молик масалалардан биридир. Тарихий жой номларини муҳофаза қилиш ва асрашнинг муҳим йўлларида бири топонимларнинг «Қизил китоби» («Дахлсиз китоби»)ни яратишдир. Бунинг учун даставвал туманлар, шаҳарлар, вилоятлар ҳудудларидаги тарихий жой номлари тушуланиши, ноурын узгартириб юборилган номлар аниқланиши керак. Пировард-натижала номларнинг алфавит тартибидagi руйхати тузилиб, улар қисқача изоҳлар билан нашр этилиши лозим.

Хуллас, жой номлари халқ мулкидир. Муқаддас битиклар, қадимги обидалар тарихимиз учун қанчалик аҳамиятга эга бўлса, жой номлари ҳам шунчалик қадр-қимматга эгадир. Жой номлари қадриятларимизнинг бир бўлаги сифатида эъзозланмоғи лозим.

Носиржон ОХУНОВ,
филология фанлари номзоди,
Муқимий номли Қўҳон Давлат
педагогика институти ўзбек
тилшунослиги кафедрасининг
доценти.

ОҚТОВ БИЛАН ҚОРАТОВ оралтигидаги қадимий тупроққа майсалар от узангисига топадиган бўлиб қолган баҳор вақтларида зиратлар борсангиз, ут-уланларнинг ҳилларида маст бўлиб, кенгликларга тикилсангиз, юрагингиз ёзилгандай, бутун оламни узиға сигдирадигандай туюлади. Ана шунда узоқларга тикилиб, туниб турганда, йиллар давомида этилган ҳаёлингиз, тушларингиз чинга, унга айланади. Узоқдан Сиз томонга урта ёшлардаги бир зот кела бошлайди. Унинг қадамлари шаҳдам... Сиз у томонга бориангиз, у сиз томонга қараб келяпти. Лекин уртадаги масофа ҳеч қискармайди. Бу одамнинг қузлири шу қалар ёруғ, шу қалар уткир. Бу ёруғ қузларнинг нури Сизни эсанкиратиб қуяётганга ухшайди. У кук нурнинг ичида келаятганлигини кураисиз. Бу кук нурнинг ичига кириш, бу муҳтарам зотнинг суҳбатдоши бўлиш насиб қилармикан?

Бу одам — мулла Эргаш. Жуманбулбул боласи. Елдор бахшининг, Тилла кампирнинг, Султон кампирнинг, Жоссоқ шоирнинг, Еркақабнинг, Жуманбулбулнинг изи.

Улуғларнинг изи бўлиш қийин. Узи ҳам улуғ бўлмаса, нури билан етти пушти кунглини еритмаса, улуғларнинг изи бўлиш қийин.

Эргаш Жуманбулбул ўғли асрлар давомида булоқдай қайнаган Қўҳон дostonчилик мактабининг намоёнчиси. Қўҳон дostonчилик мактаби миллий бадий тафаккурнинг авжи муҳаййирига кутарилган. Туркий дostonчиликнинг қалбига айланган. Жаҳон эпосининг дарёлари қўшилидиган маънавий уммондир. Бу сузларнинг муболагаси йўқ. Эндиликда ўзбек маънавияти заҳматкашлари Қўҳон, Булунғур, Нарпай, Шеробод ва бошқа ўзбек дostonчилик мактабларининг умуммиллий, умумтуркий, умумжаҳоний аҳамиятини илмий курсатиб беришга масъулдилар. Ана шунда Қўҳон дostonчилик мактабининг шеърый эпосеси — «Гуруғли» туркум дostonлари узининг ҳаққоний баҳосини — чинакам қадрини топади. Ҳомернинг «Илиада» ва «Одиссея»си, «Минг бир кеча» эртақлари, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си, Жалолiddин Румийнинг «Маънавий мас-

навий»си, Лев Толстойнинг «Уруш ва тинчлик»и сингари улуғ эпосеялар силсисиди ўзбек шеърый эпосеси «Гуруғли»нинг муносиб ўрини маълум бўлади. Романний тафаккур ривожига эълм халқи қўшган ҳиссанинг салмоғи ва миқёси аниқ билинади.

Эргаш шоир мана шундай ҳудо ёрлаган мухитда — ўзбек халқининг маънавияти булоқдай қайнаб чиқиб, нахрлар бўйлаб оққан жойда туғилган эди. Гуруғли ҳақидаги дostonларни ед билган ва уз юрағида ешартириб, янгиладан ижро қиладиган дostonчилар узлари ҳам кунгил авжи яшайдиган кишилар эдилар.

Маънавийнинг юраги ва хусни муҳаббатдир. Жуманбулбулнинг Анорхолга муҳаббати Лайли ва Маъжунлар, Тоҳир ва Зухралар, Вомиқ ва Узролар, Фарҳод ва Ширинлар, Гуруғли ва Юнуспарилар даврасида ҳам ярқираб қуринадиган ишқномадир. Бу ишқнома Жуманбулбулдек бир шоирни қутаяпти. Лекин Жуманбулбулнинг Анорхолга бўлган муҳаббати «Равшан» дostonида, «Равшан»нинг ишқий авжларида рўебга чиққан. Шунинг учун ҳам «Равшан» дostonини «Жуманбулбулнинг уч ҳайдалган шудгори» деб эъзозлайдилар.

Эргаш шоир Гуруғли ва Юнуспари муҳаббати мухитидагина эмас, Жуманбулбул ва Анорхол муҳаббати бағрида ҳам усди. Анорхол Эргашни тугмаган бўлса ҳам, тукқанидан ортиқ тарбиялади. Маънавиятдаги ва мавжуд турмушдаги буюк муҳаббатлар Эргаш шоир тақдирида бирлашди.

Эргаш Жуманбулбул ўғли узиға устозларидан мерос бўлиб қолган муҳаббат талқинларини мислсиз юксакликларга кутара олгани бежиз эмас. Шу уринда Ҳомердан, Ҳофиздан ва Эргаш Жуманбулбул ўғли версиясидаги «Равшан» дostonидан эпизодларни еслайлик.

Ҳомер тасвирлайди: оқсоқоллар гурунглашиб ўтиришибди. Улар Елена учун икки мамлакат жанг қиляётганини қоралаптилар. Шу маҳал Елена ўтиб қолади. Воҳ-воҳ!.. Қариб-чурган чолларнинг кунглига ешлик шаҳди, шижоати қайтади. Еленанинг ҳусни уларнинг ақлини ҳам чархлайди. Бундай гузал учун икки мамлакат жанг қилса арзийди, деган хулосага келади улар.

МУЛЛА ЭРГАШ — БУЛБУЛ ЭРГАШ

Мен шоирман: шундай айтсам ярашар!

Эргаш ЖУМАНБУЛБУЛ ўғли.

Гузаликни бундан ортиқ бадий тасвирлаб буларканми?
Хофизнинг лирик қаҳрамони эса:

*Агар он турки шерози ба даст
орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш баҳшам
Самарқанду Бухороро.*

Яъни:

*Агар кунглимини шод этса ўшал
Шероз жонони,
Қаро холига баҳш этгум.
Самарқанду Бухорони, —*

(Хуршид таржимаси).

лейди.

Муҳаббатнинг кучини, гузалликнинг таърифини бундан утказиб булармикан?

Жуманбулбул — Эргаш Жуманбулбул ўғли версиясидаги Равшан деган ошиқ йигит эса Зулхуморни қурганда оламини унутади, оламдан баландга, руҳий арши аълога кўтарилади.

*Юринглар, Чамбил кетамиз,
Туриглар, Чамбил кетамиз,*

— деб, қушиқ айтди.

Зулхуморнинг ҳусни Равшанни майший ҳаёт меъерларидан маънавий ҳаёт юксакликларига етказди. Муҳаббат шевасини бу қадар ичкин, ерқин ифодалаб бера оlish маҳорати Қўрғон дostonчилик мактабига хос бадий тафаккур даражасининг жаҳоний бадий тафаккур тулқинлари билан узвийлигини далиллайди.

Равшан жўш-хурушга киради. Хаёлида уз муҳаббати ила, Зулхумор ҳусни юксаклиги даражасига кўтарилади. Бу маънавий мақом эса Жуманбулбул — Эргаш Жуманбулбул бадий даражасини акс эттиради.

Лессинг деган мутафаккир Хо-

мернинг биз юқорида эслаган тасвирини таҳлил қилиб, шоирлар булаклаб ифодалаб бериш мумкин бўлмаган нарсани одамнинг ҳиссийетиға гузаллик қилган таъсир орқали ифодалаб беришларини таъкидлайди. Равшаннинг қушиғи ҳам шунинг шаҳодатидир. «Ер айланай, қалпоқ тиккан қўлингдан» қушиғи ҳам мана шундай бадий авж — асрларга татигулик кашфиётдир.

Эргаш Жуманбулбул ўғли ўзбек дostonларининг хазинабони эди. У Қўрғон дostonчилик мактабининг устози — қарийб ҳамма дostonларни билувчи ва шоғирдларига ургатувчи Жоссоқ шоирнинг вориси эди. Қўрғон дostonчилари маҳорати, ибрати — Жуманбулбул ўғлида давом этди. Дostonларни билиш, уларнинг гоёвий-бадий бедахлигини ва раънақини таъминлаш унинг умри мазмунини ташкил этар эди. Бунинг устига, у мулла одам эди. Ундан ёзиб олинган ёки ўзи ёзиб топширган анъанавий дostonларни мутолаа қилганда, бу, асарларни ичдан ёритувчи ҳиссий алангаларни айтувчининг — халқ дostonчисининг ақл алангалари жўнаштириб, қўллаб-қувватлаб турганлигини сезасиз.

Эргаш Жуманбулбул ўғли дoston айтганда ҳаммаша жўш-хурушга кириб, шундай бедахлик ва маънавий юксаклик даражасига эришадими, у бутун коинотни кафтига симобдек қўйиб, қуза-тиб турганга ухшайди. Бир уринда жанг манзараларини моҳирона тасвирлаб бергандан кейин буларни «қазо осмонда қуриб, оғзини енгилан тусиб қулар эди», дейди. Бу эса руҳнинг олий мақомида қувватга кирадиган бадий образидир.

Эргаш Жуманбулбул ўғлининг илҳами селдек келади. Унинг тасвиридаги ўзбек тўйларининг ўзи бир дoston. Унинг тасвирида қиз-

лар жўнашининг ўзи бир дoston. Эргаш Жуманбулбул ўғлининг эстетик идеали Қўрғон дostonчилик мактаби эстетик идеалини тула-тукис мужассам этади, деб айтиш мумкин.

Бу шоирнинг ижодини: анъанавий дostonларни ва индивидуал асарларини талқин қилиш йўлида устод Ҳоди Зариф қаватидаги бир қанча ўзбек фольклоршунос олимлари эътиборга лойиқ ишларни амалга оширдилар. Ундан ёзиб олинган дostonлар ўзбек тилида беш жилда, рус тилида уч жилда нашр этилди. Унинг ижоди бўйича номзодлик ва докторлик диссертациялари ёқдани ва ёқланмоқда. Албатта, бу қилинган катта ишлар бундан ҳам катта ишлар қутиб турганлигини аён қилмоқда. Мустақиллик муҳитида Эргаш Жуманбулбул ўғли ижоди ўзбек миллий бадий хазинаси сифатидагина эмас, фалсафий, ахлоқий, эстетик, ҳуқуқий хазинасининг ҳам самараси сифатида бундан-да теранроқ урганилишга лойиқдир. Зеро, Эргаш Жуманбулбул ўғлининг устозлари ва ўзи тараннум этган Гуруғли Чамбил деган утопиқ давлатни қурган, Гиркукдай тулпорни парваришлаб устирган, Гиркукни Райҳонараб қирқ минг шаҳарга тилаганда — сотиб олмоқчи бўлганда, «номи туркман уввос тортиб жилаган». Яъни Гиркук Чамбилнинг номусорига айланган. Гуруғли ариқлар қаздириб, сув чиқарган, юртини обод, элу халқи ҳаётини фаровон этган...

Гуруғли мана шундай — бугуннинг орзусидаги идеал қаҳрамон экан, Эргаш Жуманбулбул ўғли ҳам бугуннинг қатордаги шоири бўлиб қолаверди. Ғуе у ушбу сатрларни бизнинг даврамызда утириб айтаетгандай:

Қаридимми десам кунглим қоласи,

Тобора ортади ёшлик ҳаваси...

ХОТИРА ҚАТЛАРИДА ҚОЛГАН ФИКРЛАР

Инсон миясида ҳар лаҳзада минглаб ўй-хаёллар чарх уради. Уларнинг аксарияти яна лаҳзалар қанотида беиз ўйқолади. Баъзилари эса қумдан сараланган олтин зарраларидек хотира қатларида ўрнашиб қолади...

МУАЛЛИФ.

Одамдод ерда яшагани сари гуноҳлар ортб бораверади. Баъзилар ана шу гуноҳлар юки остида ҳалокатга учрайдилар. У гуноҳларидан ички азобланиш ҳис этган, зағуликка интилган кишигина маънавий покдир.

Тан ялқовлигидан фикрий ялқовлик юз қарра ҳавфлироқ.

Ёмон гап тогдан думалаган тошга ухшайди. У ҳалокатли кучкилар қўзғатиш мумкин.

Бир таникли шоир суҳбатлардан бирини шунадай фикр билдирди: «Қўлида қалам тутган одамнинг ёмонлик қилишига ишонмайман. У бир қўли билан шер ёзиб, иккинчиси билан тиг санчмайди».

«Қанийди, шундай бўлса!», — деб жобордим. Тарихда бу фикрни никор этувчи юзлаб мисоллар бор-ку!

Қадимги Рум қайсари Нерон театрда артистлик қилган, қўшиқ айтган, шер ёзган. Айни пайтда шубҳа тугдирган ҳар бир кишини қиличдан ўтказган.

Ҳазрат Навоийнинг ёзишича, Улутбекнинг падарқўш ўғли Абдуллоҳиёф ўзбек тилида анчагина дуруст ва кўп шерлар ёзган экан. Юзлаб кишиларнинг қонини тўққан ҳукмдор шоирлар-чи?!

Инсондек мураккаб жонзот ер юзюда йўқ. У ҳар лаҳзада ўзгариб турувчи яхши ва ёмон кайфият, олижаноб ва тубан туйғулар оғушида яшайди.

Ушш суҳбатдан сўнг қўидаги туртлик ёзилди:

*Шу заминда дўзах ҳам,
жяннат деган макон ҳам,
Ҳамроҳ эрур ҳаммаша
қуфр ила имон ҳам.
Гуноҳу савобларини
самозлардан қидирманг,
Одамдод вужудда
яшар Раҳмон, Шайтон ҳам.*

Истеъдодни ялқовлик, бепарволик, лоқайлик қанчалик ўлдирса, ҳаддан зиёд сермахсуслик ҳам шунчалик ҳалок қилади. Агар эътибор берган бўлсангиз, баъзи йиллари олми дарахти бодрондек туғлайди, барча гуллар мевата айланади. Аммо бу мевалар аввалгидек йиряк, қуштакъ, серсув эмас. Чунки уларни обдон етилтиришга дарахтнинг қуввати камлик қилиб қолади. Бундай ҳол баъзида дарахтнинг қуриб қолишига ҳам сабаб бўлади. Табиатнинг бу қонунида сирли бир ҳикмат бор.

Чинакам қадр-қиммати, нодир нарсалар ҳаммаша камб.

Тоғуқ семирса тухум қилолмай қолганидек, мол-дўнға хирс, ҳаёт ваъматларига ортиқча ружу қўйиш ҳам ижодкорни бесамар қилиб қўяди.

«Муосифр бўлмагунча мусулмон бўлмайсан», деган қадимий нақл бор. Ҳозирги баъзи одамларга нисбатан уни бир оё «таҳрир» қилишга тўтри келади: «Мансабдан тушмагунча мусулмон бўлмайсан».

Талант бир мақсадга йўналтирилган истеъдоддир.

Ижод аҳлининг ҳаётидан кура асарларини кўпроқ ўрганиш. Зеро, асарларида унинг бор қувонч ва изтироблари, муҳаббати ва садоқати, тажрибалари ва ҳулосалари мужассамлашган.

Китобдан ишончлироқ дуст бўлмаса керак. У ҳеч қачон хиёнат қилмайди. Гамгин дамларинида таскин беради, шод пайтинида завоқ-шавқ, чарлаганинида эса руҳий ҳаловат бахш этади.

Китоблар — инсоният хотираси.

43 ёшда биринчи бор жағ тишим оғриб қолди ва уни олдиришга мажбур бўдим. Шунда бир мисра ҳаёлимга қўйиб келди:

*Тирисклик қўргонидан бутун бир
гипт қўлади...*

Орадан бир оё вақт ўтгач, Навоий галларини мутлола қилаётиб, иттифоқо, шундай байтта дуч келдим:

*Ташларидан ики дандонаки
чарх айлади кам,
Раҳналар бўлди ажал кирғали,
жон чиққали ҳам.
Қарангки, 500 йил олдин буюк бобомиз
Навоий ҳам дастлабки тиллари тушганида
худди мендек изтироб чеккан эканлар.*

Инсон учун ўзидан кура бошқаларни айбалаб осонроқ. Ўз бахтсизлигимиз ва омадсизлигимиз учун ҳам кўпроқ бошқаларни айблаймиз. Ваҳоланки, боп сабабини ўзимиз ва ўз қилмишларимиздир.

Муҳаббат ҳам ўзига ҳос насаллик. Ёшликда у отироқ, ёш ўтган сайин эса шамоллаш сингари енгилроқ кечади.

Елғиз авл богбонсиз боққа ухшайди. Ҳар ўткинчи унга қўл узатади ёки тош отади.

Ижодкор учун кироий хотин икки хил бўлиши мумкин: ё унинг ижодини тула тушунсин, маънавий қўллаб-қувватласин ёки мутлоқо тушунмасин, ишларига арамлашмасин.

Ўз дардинга ўзинг дармон бўл. Зеро, бошқа ҳеч ким вужудинг сирларидан, дарду изтиробларидан сенчалик воқиф эмас.

Инсон вужудида шундай мувозанат бор: нафс йўли очилганда, ақлнинг йўли беркилади.

Ҳаётни бекорга денгизга қияслашмайди. Чуқиб кетмаслик учун унда ҳам қўлоғни, айниқса, тафаккурни тўхтовсиз ҳаракатлантириб турмоқ керак.

Ҳаёт гузал, лекин бевафо аёлга ухшайди. У ҳамманинг оғушида бир-бир бўладию, доғда қолдириб кетади.

Буюкликдан тубанликкача бир қадам, аммо тубанликдан буюкликка қадир ақл бовар қилмаса, улчаш қийин бўлган масофа бор.

«Қозонга яқин юрсанг, қораси юқар», деган нақлнинг шартли равишда ижодга нисбатан ҳам қўллаш мумкин. Ижодкор ишлаётган соҳа, уни ўраб турган муҳит яратган асарларига ўз муҳрини босади.

Одатда тоққа чиниш жуذا узок вақт талаб этадиган машаққатли иш. Аммо тушида икки-уч баробар кам вақт керак бўлади.

Одамдод умри ҳам шунга ухшайди. Умринг чуққисигача, яъни урта ёшгача вақт жуذا секинлик билан кечади, иккинчи ярмда эса йиллар кўз унтингиздан тезулар поезд вагонларидек «липиллаб» ўта бошлайди.

Турмуш ташвишлари, дард-аламлар эста таъсир қилувчи аҳҳорид. Улар вужудни сеадирмасдан емириб боради.

Қасалманд, нимжон болалар одатда тез улғаядилар. Қасаллик билан кураш, азоб ва қийноқлар уларни чипиқтиради, ҳаётга ҳушёрроқ қарашга ўргатади. Бундай болалар ҳаётнинг келгусидаги барча ўқубатларига тайёр бўладилар. Буюк истеъдод эгалари ҳам қўпчанча улар орасидан чиқади.

Турмуш шундай баҳайбат бир қожки, унда орау-ҳанаслар тулқини тўхтовсиз парчаланиб туради.

Ўмр — охири фожеа билан тугайдиган саргузашт фильмига ухшайди.

ХАНДАЛАР

— Биласизми, қизимнинг ашуладан сабоқ олиши оиламизнинг боийи кетишига ердан берди, — деди Шохсанам дутонасига.

— Қандай қилиб? — сўради дугонаси.

— Ён қушим уйини бизга арзонгаровга сотиб, қучиб кетди, — жавоб қайтарди у.

— Бутун палатадаги оғир беморлардан бири узини яхши ҳис қила бошлаганига ишонч ҳосил қилдим, — деди духтир ҳамширага.

— У сиз билан суҳбатлаша олди-ми? — сўради ҳамшира.

— Ҳа, у ниҳоят узини ёмон ҳис қилаётганидан шикоят қила бошлади.

— Биласанми, дугонажон, мен ниҳоят кузларимнинг чиройидан

ҳайратланидиган эркакни учратдим, — деди бекатда утирган аёллардан бири.

— Ким экан у? — деди иккинчиси.

— Ким бўларди? Куз духтири-да! У кузларимни курган заҳоти бундай антика қорачиқларни курмаганини тан олди.

— Қани айт-чи, машина ҳайдашдан имтиҳон топишира олдингми?

— Билмадим, туқнашувдан сўнг имтиҳон комиссиясининг икки аъзоси касалхонага тушиб қолишди.

Пианино чалаётган созанда томошабинларга орқа утириб утирарди. Тингловчилардан бири енидаги дутонасидан сўради:

— Бу Моцарти?

— Ким билди дейсиз? Ҳозир бизга юзини бурсин, ушанда биламиз, — деди аёл.

— Фарзандингиз гапиришни урганиб олдимми? — сўради духтир онадан.

— Аллақачонлар тили чиққан. Энди биз унга жим утиришни ургатимиз, — дея жавоб қайтарди она.

Уқитувчи Ҳусанга танбех бера бошлади:

— Наҳотки фақат унча санашни биласан? Аҳвол шу тарзда кетaversа келажакда ким бўлмоқчисан узи?

— Бокс бўйича судья бўламан, — деди у.

Тўпловчи: М. НАБИЕВА.

МИСР ГҶЗАЛЛАРИНИНГ ГҶЗАЛИ МАҚБАРАСИ

Миср гўзалларининг гўзали Ниферторийнинг мақбараси Луксор шаҳри байрами кунларида сайёҳларга юз очадди.

Ун йил давом этган тайергарлик ишларидан сўнг қадимий Мисрнинг буюк шохларидан бири Рамзес II нинг умр йулдоши, Фиравиллар даври маликаларининг энг сохибжамоли Ниферторийнинг мақбараси яна зиёратчилар учун очиладиган бўлди. Бу мақбарани италиялик қадимшунос Эмкио Барбелли 1904 йилда Луксорнинг гарбий қирғидаги маликалар водийсида кашф этган эди.

Миср тарихий ёдгорликлар бошқармасининг собиқ раиси, ёдгорликлар бўйича машҳур олим, марҳум доктор Аҳмад Қадрий Миср тарихий ёдгорликлар бошқармаси ва Американинг Белжити институти билан ҳамкорликда ажойиб нақшлари йўқолиб, узи харобабга айланиш ҳавфи тутилган Ниферторий мақбарасини сақлаб қолиш ва

таъмирлаш бўйича йирик дастурга асос содган эди.

Американинг Бостон университети-га қарашли узоқдан тасвирга тушириш марказининг мудири, мисрлик олим, доктор Фаруқ Ал-Баар эса «НАСА» космик агентлиги томонидан космик кемда туриб олинган суратларга асосан мазкур мақбарага оид геологик изланишларни олиб борди.

Мақбарадаги таъмирлаш ишларини юқорида зикр этилган Белжити институти бажарган ва у 1993 йили Сузан Муборак хоним томонидан очилган эди. Лекин мақбарани оммавий зиёрат қилиш бир оз орқага, мақбарага ҳаво ҳарорати ва намлик миқдорини кузатиб турувчи жиҳозлар ўрнатилгунча кечга сўрилган эди. Бу жиҳозлар мақбарада мавжуд ва Луксорнинг гарбий қирғидаги энг гўзал ва нафис нақшларни асраш учун ута муҳим эди. Мана энди мақбара кенг омма учун юз очадиган бўлди.

КУЗИ ОЖИЗ МОҲИР СУРАТКАШ КУРГАЗМАСИ

Мисрда чиқадиган энг нуфузли «Ал-Ахром» рўзмомаси таҳририяти бош миёнсаройида кузи ожиз санъаткорсураткаш Назиҳ Ризқнинг кургазмаси очилди.

Бу кургазмада моҳир сураткашнинг сунгги саккиз йил давомида Африқо, Оврупо қитъалари ҳамда Мисрда олган фотосуратлари намойиш этилмоқда. Сураткашнинг кузи ожизлиги тарихий ва меъморий обидалар ҳақида ҳикоя қилувчи бу фотосуратларни тасвир тасмасига туширишга монелик қила олмаган.

Яна шуниси диққатга сазопорки, Назиҳ Ризқнинг фотосуратлари бундан олдин ҳатто АҚШнинг 30 штатида ҳам кургазмага қўйилиб, намойиш этилган ва шу жанр ишқибозларининг таҳсинига сазовор бўлган эди.

Азиз муштарий! Қуйида таърифланган сузларни топиб, очкични ҳал этинг.

1. Хиванинг Шаҳристон қисмидаги меъморийки обидалари мажмуи — 2, 19, 1, 5, 17, 1, 11, 4, 1.

2. Қўшқар билан айтилидиган мумтоз қўшиқ — 20, 3, 18, 3.

3. Олда томоша намойиш этиш санъати устаси — 19, 1, 15, 1, 5, 12, 20, 9.

4. Санъат асарига жило бериш — 13, 1, 6, 17, 1, 11.

5. Қўшқарнинг нақш солувчи уста — 7, 6, 1, 22, 10, 3.

6. Бадииятнинг асосий буюми — 21, 2, 1, 1, 6.

7. Қўшқарда шоҳларнинг зийнатли бош кийими — 14, 10, 8.

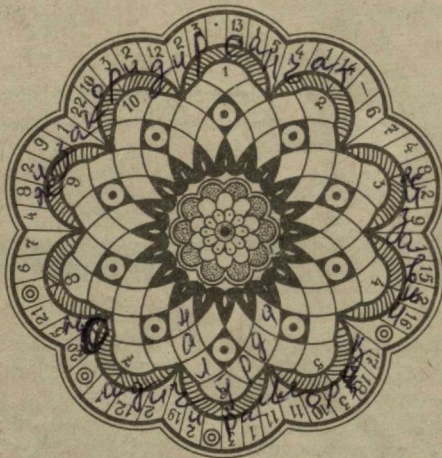
Энди шакл атрофида рақамларни жавоб сузларидаги тааллуқли ҳарфлар билан алмаштириб машқни ҳал этинг. Ундан аён бўладиган ибратли сузлар ҳинд халқининг нодир асари «Маҳобҳорат»га мансуб.

Ейлар буйича унгла: 1. Уйиб еки

буюк билан ишланган безак. 2. Узбек халқ мақомларидан бири. 3. «Шашмақом» таркибидаги мақом. 4. Дунё халқлари тилларидан бири. 5. Соҳиб Жамолнинг «Гули сиёҳ» асари қахрамони. 6. Урта асрларда ҳукмдорлик саройи. 7. Иморат девори қисми. 8. Узбек халқ қуйларидан бири. 9. XIX асрда яшаб ижод этган узбек мумтоз шоираси. 10. «Шоҳнома» дostonи асосида «Тожиқ-фильм»да суратга олинган «Темирчининг» байроғи» фильми қахрамони.

Ейлар буйича чапга: 1. «Ун икки мақом» таркибидаги мақом. 2. Муסיқали саҳна асари. 3. Ҳайкалтарошлик санъати асари тури. 4. Оммавий давра қўшиғи тури. 5. «Шашмақом» қуйларидан бири. 6. Халқ оғзаки ижоди асосидаги қўшиқ. 7. Ўзбекистондаги эстрада ансамбли. 8. Нақш учун ишлатиладиган бинокорлик ашеси. 9. Усимликсимон нақшнинг таркибий қисми. 10. Санъат тури.

Тузувчи: Фозилжон ОРИПОВ.

2-СОНДАГИ ТИЛСИМНИНГ ЖАВОБЛАРИ:

Очкич: 1. Ривоят. 2. «Бустон». 3. Қасида. 4. Сиёвуш. 5. «Куйгай». 6. Чамбил.

Ҳикмат: Китоб — барча бунёдкорлик, яратувчилик ва ақл-идрок, илми донишнинг асосидир, ургатувчи мураббийдир.

Тилсим

3

1996

Учредитель:
Министерство по делам
культуры
Республики Узбекистан.

На узбекском языке

Навбатчи муҳаррир
А. МАҲКАМОВ

Рассом
Р. ҚУНГИРОВА

Мусаҳҳиҳ
М. АБДУЛЛАЕВОВА.

Муҳарририят тураржойи:
700000, Тошкент — ГСП,
Матбуотчилар кучаси, 32-уй.

Телефонлар:
Бош муҳаррир — 36-78-90.
Бош муҳаррир уринбосари —
33-07-94.
Масъул котиб — 36-56-01.
Санъат ва маданият назарияси —
36-58-69.
Муסיқа ва халқ ижодиёти —
36-56-01.
Маданий-маърифий муассасалар — 33-07-94.
Тасвирий санъат — 36-58-69.
Рассом — 36-56-02.
Мусаҳҳиҳ — 36-56-02.

Теринга берилди 28.03.96 й.
Босишга рухсат этилди
14.05.96 й.
Қўғоз ҳажми 60x84 1/8.
Офсет босма.
Шартли босма тобоғи 7,64.
Нашриёт ҳисоб тобоғи 9,88.
Шартли бўёқли нухса 18,5.
Буюртма № 149.
5182 нухсада чоп этилади.

Сотувда эркин нарх.

«Шарқ» нашриёт-матбаа
концернининг босмаҳонаси,
700083

Тошкент шаҳри,
Буюк Турон кучаси, 41.

© «ГУЛИСТОН» 3.1996.